

**АКРАМ ИСМОИЛОВ
ҚУВВАТ УСМОНОВ**

**ХАЁТ ФАОЛИЯТИ
ХАВФСИЗЛИГИ**

*Ўқув қўлланма
(Гуманитар – ижтимоий факультетлар учун)*

Самарқанд – 2006

Исмоилов А. Т., Усмонов Қ.Т. Хаёт фаолияти хавфсизлиги. Ижтимоий - гуманитар факультет талабалари учун ўқув қўлланма.- СамДЧТИ. 2006 йил.

Ўқув қўлланмада «Хаёт фаолияти хавфсизлиги» фанини техника мутахассисларидан фарқли ҳолда гуманитар - ижтимоий соҳаларда ўз ечимини кутаётган меҳнат муҳофазасига доир асосий масалалар ёритилган. Унда меҳнатни муҳофаза қилиш, меҳнат қонунчилиги, ёшлар, аёллар меҳнати, жароҳатланиш, бахтсиз ходиса сабаблари ва уни бартараф қилиш йўллари, киши организмига ёруғлик, иссиқлик энергияси, электр токи, шовқин ва тебранишларнинг таъсири ўрганилади. Шунингдек, Меҳнат Кодексида меҳнатга оид муносабатлар, меҳнатни бошқариш асослари, меҳнат шартномаси ва меҳнат шароити, уларнинг ечимлари, хавфсизлик техникаси ва таъминлаш асослари, санитар - гигиеник талаблар, электр хавфсизлиги ва ёнғинга қарши кураш масалалари атрофлича ёритилган.

Ўқув қўлланма таълим-тарбия, филология ва гуманитар - ижтимоий факультетлари талабаларига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир - Юлдошев Орунбой Раҳмонбердиевич, Экология ва хаёт фаолияти хавфсизлиги халқаро фанлар академияси академиги

Муҳаррир - Раҳматуллаев Нодир

Тақризчилар: Ибодуллаев Жаҳонгир, ҳуқуқшунослик фанлари номзоди, доцент (Сам ДУ)
Байзақов Абдужалил, техника фанлари номзоди, доцент (СамДЧТИ)

КИРИШ

Мустақиллик шарофати билан инсон манфаати, унинг кадр-қиммати ва сихат-саломатлигига алоҳида эътибор берилмоқца. Республикамиз мустақилликка эришгандан буён Президентимиз олиб бораётган доно сиёсат, ҳуқуқий демократик давлат қуриш йўлидаги саъй-ҳаракатлари туфайли мамлакатимиз аҳолисининг турмуш тарзи, маданий ва маънавий ҳаёти савия жихатдан кундан кунга тараққий этиб бормоқца.

Халкимиз янги минг йилликнинг дастлабки 6 - йилига қадам кўйди. Бу эса энг аввало янгича мустақил фикрлаш, янгича яшаш шароитига ўтиш демакдир. Ушбу шароитда инсон-табиат-жамият ўртасидаги мувозанатни сақлаш фақат қонун устуворлиги ва кенг кўламли изланишлар асосида бўлиши мумкин.

«Жамият фуқороларнинг ҳуқуқдари ва эркинликларини ҳимоя қилишни таъминлангандагина у чинакам фуқоролик жамиятига айланади, кипш ўз ҳуқуқларини аниқ ва равшан билиши, улардан фойдалана олиши, ўз ҳуқуқи ва эркинликларини ҳимоя қила олиши лозим. Бунинг учун аввало мамлакатимиз аҳолисининг ҳуқуқий маданиятини ошириш зарур бўлади»[1].

Барча фуқороларнинг ҳуқуқий меъёрларга риоя этиши, қонун талабларини бажариши, қонунга итоатқррлиги, демократик фуқоролик жамиятда ҳуқуқий маданиятнинг юқори даражасидаги кўрсаткичидир.

Биз ўз ҳақ-ҳуқуқларини танийдиган, ўз кучи ва имкониятларига таянадиган, атрофида содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга мустақил муносабат билан ёндашадиган, айна пайтда шахсий манфаатларийи мамлакат ва халқ манфаатлари билан уйғун ҳолда кўрадиган эркин, ҳар жихатдан баркамол инсонларни тарбиялашмиз шарт. Энг муҳими, барча ривожланган ҳуқуқий демократик давлатлар қатори қонун асосида яшашни ўрганишимиз зарур. Шундай экан инсон меҳнатини қонунлар доирасида муҳофаза қилишни ўрганиш ҳар бир инсоннинг ҳаётда мустақил ўз ўрнини эгаллашида мустаҳкам пойдевор бўлиб хизмат қилади. Шу сабабдан ҳам **меҳнатни муҳофаза қилиш** куйидагича таърифланади: — бу тегишли қонун ва бошқа меъёрий ҳужжатлар асосида амал қилувчи, инсоннинг меҳнат жараёнидаги хавфсизлиги, сихат-саломатлиги ва иш қобилияти сақланишини таъминлашга қаратилган ижтимоий-иқтисодий, ташкилий, техникавий, санитария-гигиена ва даволаш-профилакгика тадбирлари ҳамда воситалари тизимидан иборат[:].

Инсоният ўз тарихий тараққиёти давомида кишилиқ жамиятининг турли босқичларини босиб ўтди. Шулардан ҳар қайси тузумдаги меҳнат шароитини таҳлил қиладиган бўлсақ, уларнинг барчасида ҳам инсонлар учун меҳнат шароитида юзага келадиган кўпгина камчиликларини санаб ўтишимиз мумкин.

Масалаи, ишчи кучи билан ишлаб чиқариш воситаларининг хусусият жихатидан бир-бирига тўғри келмаганлиги сабабли бир

тузумдан иккинчисига ўтиб келинди. Бундай тузумларнинг ривожланиши, бир-бирига ўтиши жуда мураккаб кечганлигидан тарих гувоҳлик беради.

Ҳар бир жамиятда кўплаб олимпар, давлат арбоблари ўз даврига мос равишда меҳнат муҳофазасига доир асарлар, китоблар битишган. Мисол учун ватандошларимиз бўлмиш Форобий, Ал-Беруний, Ибн-Сино, Амир Темур, Улуғбек, Навоий, Бобур каби қатор алломаларни санаб ўтишимиз мумкин.

Фан ва техника ривожини билан меҳнатга бўлган муносабат ҳам ўзгарди. Улар турлича тоифаларга бўлинди. Дунё мамлакатларининг ҳар бирида меҳнат муҳофазасига доир қонун ва ҳужжатлар ўзига мос равишда ишлаб чиқилди. Шулар қаторида Республикаимизнинг Конституциясида ҳам ушбу масала пухта ишлаб чиқилган ва унинг ҳақиқий кўринишлари қуйидаги қабул қилинган қонунларда ўз ифодасини топган:

- 1992 йил 13 январда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида»ги қонуни;

- 1992 йил 2 июлда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг «Қасаба уюшмалари, улар фаолиятининг ҳуқуқ ва қафолатлари тўғрисидаги» қонуни;

- 1993 йил 6 майда эса Ўзбекистон Республикасининг «Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги» қонуни қабул қилинган. Ундаги бобларда асосан Ўзбекистон Республикасида барча соҳаларда ишлаётган ходимларга яхши меҳнат шароитини яратиш мақсадида меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида барча меъёрий ҳужжатлар баён қилинган.

Ушбу қонунда меҳнатни муҳофаза қилишга доир қуйидаги ҳуқуқий меъёрлар ўз ифодасини топган:

а) - меҳнатнинг муҳофаза қилинишини таъминлаш;

- меҳнат муҳофазасининг меъёрини таъминлаш;

- корхоналарда меҳнатнинг соғломлик ва хавфсизлик шароитларини таъминлаш,

б) ишловчиларнинг меҳнатни муҳофаза қилишга доир ҳуқуқларини рўйбга чиқаришдаги қафолатлар.

в) Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатларни бузганлик учун жавобгарлик.

1994 йил 1 декабрда Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик Кодекси қабул қилинди.

1995 йил 21 декабрда «Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат Кодекси» қабул қилинди. Унда қуйидаги долзарб мавзулар қонуннинг турли моддаларида ўз аксини топган:

- меҳнатга оид муносабатларни тартибга солувчи меъёрий ҳужжатлар;

- меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатлари;

- меҳнат ҳуқуқлари;

- меҳнатга оид муносабатларнинг субъектлари;

- ходимлар ва иш берувчиларнинг корхоналардаги вакиллари;

- жамоа шартномалари ва келишувлари;

- меҳнат шартномаси;
- иш вақти;
- дам олиш вақти;
- меҳнатга ҳақ тўлаш;
- кафолатли тўловлар ва компенсация тўловлари;
- меҳнат интизоми;
- меҳнат шартномаси тарафларининг моддий жавобгарлиги;
- меҳнатни муҳофаза қилиш.

Ушбу маълумотлар гуманитар-ижтимоий факультетларнинг бакалавр даражасини олувчи талабаларининг келгусидаги ҳаётий фаолиятида катта ўрин тутади. Ҳазрати инсон ўзи яшаб турган жамиятни тараққий этгаришда ва ишлаб чиқаришни бошқаришда асосий куч эканлигини ҳисобга олиб, унинг хавфсизлиги ва соғлиқини сақлаш ижтимоий тараққиёт йўлидаги муҳим омил ҳисобланади. Шунинг учун ҳам барча соҳаларда фаолият кўрсатаётган ишчи хизматчи ва зиёлилар ўз меҳнат фаолиятлари жараёнида жароҳатланиш ҳамда касб касалликларининг келиб чиқиш манбаларини йўқотиш, шунингдек иш фаолияти инсон учун чарчаш, толиқиш ва касалланиш манбаи бўлмасдан, қувонч ва бахт келтирувчи фаолият бўлишини таъминлашга ҳаракат қилиш зарур.

Зиёлилар ҳисобланмиш соҳа ходимларининг иш жараёни бир томондан қараганда зарарсиздек кўринсада, бу соҳа ходимлари иш шароити ҳам талай ечимталаб муаммолар мавжуд ва уларнинг олдини олиш мақсадида меҳнат шароитини яхшилаш, касб касалликларини бутунлай йўқотиш чоратадбирларини амалга ошириш керак, зеро меҳнат қилиш фақат яшаш воситаси бўлиб қолмасдан, балки ҳаёт талаби бўлиб қолиши зарур.

Ўзбекистон Республикасида меҳнатни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий, техник ва санитар-гигиеник қоидалари билан белгилаб қўйилган қонунлар қабул қилинган. Буни биз Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қуйидаги моддаларида кўришимиз мумкин.

«Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъий назар, қонун олдида тенгдирлар» (18-модда).

«Ҳар бир шахс меҳнат қилиш, эркин касб танлаш, адолатли меҳнат шароитида ишлаш ва қонунда кўрсатилган тартибда ишсизлигдан кимояланиш ҳуқуқига эгадир» (37-модда).

«Ёлланиб ишлаётган барча фуқаролар дам олиш ҳуқуқига эгадирлар. Иш вақти ва ҳақ тўланадиган меҳнат таътилининг муддати қонун билан белгиланади» (38-модда).

«Ҳар ким қариганда, меҳнат лаёқатини йўқотганда, шунингдек боқувчисидан маҳрум бўлганда ва қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқига эга».

«Нафақалар, ижтимоий ёрдам бошқа турларининг миқдори расман белгилаб қўйилган тирикчилик учун зарур энг кам миқдордан оз бўлиши мумкин эмас» (39-модца).

«Ҳар бир инсон малакали тиббий хизматдан фойдаланиш ҳуқуқига эга» (40-модда).

Меҳнатни муҳофаза қилиш илми бир қанча фанлар чегарасида вужудга келди. Бунда ишлаб чиқаришдаги ҳамма жараёнлар ҳисобга олинади. Жумладан - ишлаб чиқариш муҳити ва шароити, инсон билан ишлаб чиқариш қуроллари ўртасидаги боғланиш, технологик жараённинг бориши, меҳнат қилиш, ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ва бошқалардир.

Меҳнатни муҳофаза қилиш илми қуйидаги фанлар билан узвий боғланган:

1. Ижтимоий ҳуқуқшунослик ва иқтисод фанлари-бунда меҳнат қилиш ҳуқуқи, жамиятшунослик, меҳнатни илмий ташкил қилиш, иқтисод, саноатни ташкил қилиш ҳамда режалаштириш ва бошқа масалалар кўрилади.

2. Тиббиёт фанлари - бунда меҳнат қилиш гигиенаси, саноат санитарияси, саноатда заҳарланиш, меҳнат қилиш физиологияси, меҳнат қилиш психологияси ва бошқа масалалар кўрилади.

3. Техника фанлари - бунда умуммуҳандислик фанлари, ёнғинга қарши кураш техникаси, муҳандислик руҳшунослиги, эргономика, саноат нафосати ва бошқа масалалар кўрилади.

Хаёт фаолияти хавфсизлиги беш қисмдан иборат:

1. Меҳнат фаолияти хавфсизлигининг умумий масалалари: меҳнатни муҳофаза қилиш қонунлари асослари, хавфсиз ва соғлом иш шароитларини ташкил қилиш, меҳнат шароитини таҳлил қилиш;

2. Меҳнат тарбияси, меҳнат самарадорлиги, меҳнат бандлиги.

3. Меҳнат шароити санитарияси ва ишлаб чиқариш гигиенаси;

4. Хавфсизлик техникасининг умуммуҳандислик масалалари;

5. Саноатда ёнғинга қарши кураш чора-тадбирлари.

Фаннинг мақсади - «Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик кодекси», «Ўзбекистон Республикасининг меҳнат тўғрисидаги кодекси» ва «Ўзбекистон Республикасининг меҳнатни муҳофазаси тўғрисидаги» қонуни асосида меҳнатни муҳофаза қилишни ўргатишдир.

Фаннинг вазифаси қуйидагилардан иборат:

- меҳнат фаолияти хавфсизлиги соҳасида ҳуқуқий саводхонликка ўргатиш;
- меҳнат фаолияти хавфсизлиги бўйича йўл - йўриқ бериш ва йўриқномалар тайёрлаш;
- меҳнат шартномаси тушунчалари ва унда меҳнатни муҳофаза қилиш тамойилларини ўргатиш;

- мутахассисни, ишлаб чиқариш шароити билан организм фаолиятини ўзаро таъсир этиш жараёнларини ўрганишни назарий ва амалий томондан тайёрлаш;
- меҳнат шароитини, ундаги таъсир этувчи омилларни ўрганиш, уларга баҳо бериш услубларини эгаллаш, иш шароитини соғломлаштириш тадбир ва чораларини ишлаб чиқиш;
- меҳнат фаолияти даврида иш қобилиятини ўрганиш услубларини эгаллаш ва ишлаб чиқиш жараёнида чарчашнинг олдини олиш тадбирларини ишлаб чиқиш;
- умумий ва касб касалликлари келиб чиқишининг олдини олиш ҳамда ишлаб чиқариш унумдорлигши ошириш мақсадида барча тадбир - чораларни ишлаб чиқиш;
- меҳнат фаолияти хавфсизлигини ўрганишда маънавий-маърифий ва тарбиявий омилларнинг аҳамиятини ўргатиш;
- яратувчанлик ва бунёдкорликда меҳнатни муҳофаза қилишга доир хавфсизлик талабларини ўргатиш;
- ёнғин ва электр хавфсизлик талабларини ўргатиш.

1 - боб. Ўзбекистон Республикасининг меҳнат қонунчилигида ҳаёт фаолияти хавфсизлиги

1.1. Меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат сиёсати

Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар учун меҳнатни муҳофаза қилиш ҳуқуқларини Ўзбекистон Республикасининг «Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуни беради. Ушбу қонун давлат сиёсати даражасида ишлаб чиқариш усуллари, мулк шаклидан қатъий назар меҳнатни муҳофаза қилишни ташкил этишининг ва таъминлашнинг ягона тартибини белгилашга хизмат қилади ва куйидаги ҳолларда буни таъминлайди:

- корxonанинг ишлаб чиқариш фаолияти натижаларига нисбатан ходимнинг ҳаёти ва соғлиги устуворлиги;
- меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасидаги фаолиятни иқтисодий ва ижтимоий сиёсатнинг бошқа йўналишлари билан мувофиқлаштириб бориш;
- мулк ва хўжалик юритиш шаклларида қатъий назар барча корxonалар учун меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасида ягона тартиб-қоидалар белгилаб қўйиш;
- меҳнатнинг экология жиҳатидан хавфсиз шароитлари яратилиши ва иш жойларида атроф-муҳит ҳолатининг мунтазам назорат этилишини таъминлаш;
- корxonаларда меҳнатни муҳофаза қилиш талабларига ҳамма жойда риоя қилинаётганини назорат қилиш;
- меҳнатни муҳофаза қилишни маблағ билан таъминлашда давлатнинг иштирок этиши;
- олий ва ўрта махсус ўқув юртларида меҳнат муҳофазаси бўйича мутахассислар тайёрлаш;
- хавфсиз техника, технологиялар ҳамда ходимларни ҳимоялаш воситалари ишлаб чиқилиши ва жорий этилишини рағбатлантириш;
- фан - техника ютуқларидан ҳамда меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича ватанимиз ва чет эл илғор тажрибасидан кенг фойдаланиш;
- ишловчиларни махсус кийим ва пойабзал, шахсий ҳимоя воситалари, пархез овқатлари билан бепул таъминлаш;
- корxonаларда меҳнатнинг соғлом ва хавфсиз шартнороитларини яратишга кўмаклашувчи солиқ сиёсатини юритиш;
- ишлаб чиқаришдаги ҳар бир бахтсиз ҳодиса, ҳар бир касб касаллигини текшириб, ҳисобга олиб бориш ва шу асосда ишлаб чиқаришдаги жароҳатланишлар ҳамда касб касалликларига чалинишлар даражаси ҳақида аҳолини хабардор қилишнинг мажбурийлиги;

- ишлаб чиқаргандаги бахтсиз ҳодисалардан жабрланган ёки касб касаллигига йўлиққан ишловчиларнинг манфаатларини ижтимоий ҳимоялаш;
- касаба уюшмалари ва бошқа жамоат бирлашмалари, корхоналар ва алоҳида шахсларнинг меҳнатни муҳофаза қилишни таъминлашга қаратилган фаолиятини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш;
- меҳнатни муҳофаза қилиш муаммоларини ҳал эташ чоғида халқаро ҳамкорликни йўлга қўйиш тамойилларига асосланади.

1.2. Меҳнат фаолияти хавфсизлигини таъминлаш

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Ўзбекистон касаба уюшмалари Федерацияси Кенгаши билан биргаликда меҳнатни, атроф-муҳитни муҳофаза қилишнинг илмий асослаган стандартлари, қоида ва меъёрларини ишлаб чиқиб, қабул қилиш орқали ишлаб чиқаришда меҳнат хавфсизлигини таъминлаш учун зарур бўлган талаблар даражасини белгилайди, шунингдек касаба уюшмалари билан келишилган ҳолда меҳнат шaroитларини яхшилаш, ишлаб чиқаришдаги жароҳатланишлар, касб касалликларининг олдини олишга оид давлатнинг аниқ мақсадга қаратилган дастурларини ишлаб чиқади ва молиявий таъминлайди ҳамда уларнинг бажарилишини назорат қилади.

Вазирликлар ва идоралар тегишли касаба уюшмаси идоралари билан келишилган ҳолда меҳнат шaroитларини яхшилашга оид тармоқ дастурларини ишлаб чиқадилар ва молиявий таъминлайдилар.

Корхона маъмурияти, ёлловчи, мулкдор ёхуд улар ваколат берган бошқарув идораси корхонада меҳнатни муҳофаза қилиш стандартлари, қоида ва меъёрларининг талаблари, шунингдек жамоа шартномасида кўзда тутилган мажбуриятлар бажарилишини таъминлайди.

Корхоналарнинг ишчилари республиканинг тегишли қонунлари ва меъёрий ҳужжатлари, жамоа шартномаларида белгиланган меҳнатни муҳофаза қилиш қоидалари ва меъёрий талабларига риоя этишлари шарт. (8-модда)

Молиявий таъминлаш - давлат томонидан, шунингдек мулк шаклидан кагъий назар жамоат бирлашмалари, корхоналарнинг ихтиёрий бадаллари ҳисобига амалга оширилиши кўзда тутилади.

Меҳнатни муҳофаза қилиш учун тегишли бюджетлардан алоҳида қайд билан ажратиладиган маблағлар (республика ва маҳаллий), бошқарув ҳамда назорат идораларини сақлаш учун фойдаланилади.

Ҳар бир корхона меҳнатни муҳофаза қилиш учун зарур маблағларни жамоа шартномасида белгиланадиган миқдорда ажратади. Корхона ходимлари ана шу мақсадлар учун қандайдир қўшимча чиқим қилмайдилар.

Корхоналар ўзининг хўжалик, тижорат, ташқи иқтисодий ва бошқа фаолиятдан келадиган фойда (даромад), шунингдек бошқа манбалар ҳисобига меҳнатни муҳофаза қилишнинг марказлаштирилган жамғармаларини ташкил этиш ҳуқуқига эга. Меҳнатни муҳофаза қилиш жамғармасига қаратиладиган фойдага солиқ солинмаслиги қонунда белгилаб қўйилган. Шунинг учун ҳам меҳнатни муҳофаза қилишга мўлжалланган маблағларни бошқа мақсадларга ишлатиб бўлмайди.

Корхоналар фойдасининг меҳнатни муҳофаза этишга оид адабиётлар, плакатлар ва бошқа тарғибот воситаларини нашр этиш ҳисобига ҳосил бўлган қисмига; шунингдек илмий-тадқиқот ва лойиҳа конструкторлик ташкилотлари фойдасининг жамоа ҳамда ишчиларни яқка тартибда ҳимоялаш воситалари, ишлаб чиқариш муҳитини назорат қилиш асбоблари ва дозиметрия воситаларининг янгиларини яратиш, ишлаб чиқариш ва мавжуд воситаларни сотиш ҳисобига ҳосил бўлган қисмига қонуннинг 12-моддаси асосида имтиёзли солиқ солинади.

Иш жойидаги меҳнат шароити. Меҳнатни муҳофаза қилиш стандартлари, қоида ва меъёрий талаблар асосида тартибга келтирилиши лозим.

Маъмурият зиммасига меҳнатнинг соғлом ҳамда хавфсиз шароитларини таъминлаш ва зарарли омиллари устидан назорат ўрнатилишини ташкил этиш ва назоратнинг натижалари тўғрисида меҳнат жамоаларини ўз вақтида хабардор қилиш вазифалари юкланади.

Шунингдек, меҳнат шароити соғлиқ учун зарарли ва ўта ноҳуш ҳароратли ёки ифлосланишлар билан боғлиқ бўлса, бажариладиган ишларда меҳнат қилувчиларга махсус кийим, пойабзал ва бошқа шахсий ҳимоя воситалари, ювиш ва дезинфекциялаш воситалари ҳамда сут ёки унга тенглашадиган зарар ўрнини қоплайдиган бошқа озиқ-овқат маҳсулотларини таъминлаш чора-тадбирлари ишлаб чиқилади.

Шу сабабдан ҳам, меҳнатнинг соғлом ва хавфсиз шароитларини таъминлаш юзасидан маъмурият билан ходимларнинг ўзаро мажбуриятлари жамоа шартномаси 8-ки битимида кўзда тутилади.

1.3. Меҳнатни муҳофаза қилишга доир ҳуқуқларни рўйбга чиқарувчи қафолатлар

Меҳнатни муҳофаза қилишга оид қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатларнинг талаблари асосида меҳнат шартномаси тузилади. Унда, айниқса инсоннинг саломатлигига зид бўлган ишга қабул қилишда аълоҳида эътибор берилади. Аниқлик киритилгандан сўнг ишга қабул қилиш ман этилади.

Маъмурият ходимии касб касалликлари пайдо бўлиш эҳтимоли юқори даражада эканлиги олдиндан аён бўлган ишга қабул қилаётганда ҳам

бу ҳақда огохлантириши шарт. Чунки ишга кираётган ходим бунга рози бўлгандагина у ишга қабул қилинади.

Мажбурий тиббий кўриклар. Соғлиқни сақлаш идоралари томонидан белгиланган тартибга мувофиқ равишда бир қатор касб ходимлари меҳнат шартномасини имзолаш пайтида — дастлаб ва меҳнат шартномаси амал қиладиган даврда вақти-вақти билан тиббий кўриқдан ўтказишни маъмурият ташкил қилиб боради. қонуннинг 17- моддасида ходимлар тиббий кўриқлардан ўтишдан бош тортишга ҳақли эмасдир деб белгилаб қўйилган.

Ходимлар тиббий кўриқлардан ўтишдан бош тортсалар ёки ўтказилган текширишларнинг натижалари бўйича тиббий комиссиялар берадиган тавсияларни бажармасапар, маъмурият уларни ишга қўймаслик ҳуқуқига эгадир.

Ходим, агар у ўз саломатлигининг ёмонлашишини меҳнат шароита билан боғлиқ деб ҳисобласа, навбатдан ташқари тиббий кўриқ ўтказилишини талаб қилиш ҳуқуқига эга. Тиббий кўриқларни ўтказиш пайтида ходимнинг иш жойи (лавозими) ва ўртача иш ҳақи сақланади.

Тиббий кўриқдан ўтиш қоидалари. Иш берувчи меҳнат шартномаси тузиш чоғида дастлабки тарзда ва кейинчалик (иш давомида) вақти-вақти билан қуйидаги ходимларни тиббий кўриқдан ўтказишни ташкил қилиши шарт:

- ўн саккиз ёшга тўлмаганлар;
- олтмиш ёшга тўлган эркаклар, эллик беш ёшга тўлган аёллар; ногиронлар; ;
- меҳнат шароити ноқулай ишларда, тунги ишларда, шунингдек транспорт ҳаракати билан боғлиқ ишларда банд бўлганлар;
- озик-овқат саноатида, савдо ва бевосита аҳолига хизмат кўрсаташ билан боғлиқ бўлган бошқа тармоқлардаги ишларда, банд бўлганлар;
- умумтаълим макгаблари, макгабгача тарбия ва бошқа муассасаларнинг бевосита болаларга таълим ёки тарбия бериш билан машғул бўлган педагог ва бошқа ходимлари.

Меҳнат шароити ноқулай ишлар бажарилаётганида дастлабки тарзда ҳамда вақти-вақти билан тиббий кўриқдан ўтилиши лозим бўлган бошқа ишларнинг рўйхати ва уларни ўтказиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан белгиланади.

Ушбу модданинг биринчи қисмида кўрсатилган ходимлар тиббий кўриқлардан ўтишдан бўйин товлашга ҳақли эмас. Тиббий кўриқдан ўтишдан ёки тиббий комиссияларнинг текширувлар натижасида берган тавсияларини бажаришдан бўйин товлаган ходимларни иш берувчи ишга қўймасликка ҳақлидир. Ходим ўз саломатлигини меҳнат шароити билан боғлиқ ҳолда ёмонлашган деб ҳисобласа, у навбатдан ташқари тиббий кўриқдан ўтказишни талаб қилишга ҳақлидир.

Тиббий кўриклардан ўтиш муносабати билан ходимлар чикимдор бўлмайдилар.

Меҳнатни муҳофаза қилиш ҳуқуқининг кафолатлари - маъмурият меҳнатни муҳофаза қилишнинг замонавий воситаларини жорий этиши ва касб касалликларининг олдини оладиган санитария-гигиена шароитларини таъминлаши учун чора-тадбирлар ишлаб чиқади.

Ходим саломатлиги ёки ҳаётига хавф туғдирувчи вазият пайдо бўлиш ҳолларини аниқлаганда, бу ҳақда зудлик билан маъмуриятга хабар қилиши лозим. Шундан сўнг бу ҳол назорат органлари томонидан ўрганилиб чиқиб тасдиқлангандагина маъмурият ишни тўхтатади ва хавфни бартараф этиш чорасини кўриб чиқади. Маъмурият томонидан воқеъа сабаблари ўрганиб чиқилгунча зарур чоралар дарҳол кўрилмаслик қолатлари юз бериши ҳам мумкин. Бундай ҳолларда ходим ипши хавф бартараф этилгунга қадар тўхтатиб туришга ҳақлидир ва унга ҳеч қандай интизомий жазо берилмаслиги, ходимнинг ҳаёти ва саломатлиги учун тўғридан-тўғри жиддий хавф ҳамон сағланиб турганлиги аниқланиб, меҳнатни муҳофаза қилиш инспекцияси томонидан тасдиқланса, ундан ишни қайта бошлашни талаб қилишга маъмурият ҳақли эмас ва ходимга иш тўхтатиб турилган бутун давр учун барча моддий зиённи тўлаши шартлиги қонуннинг 18-моддасида белгилаб қўйилган.

Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларни бузган ва назорат қилувчи идоралар томонидан бу тасдиқланган тақдирда, меҳнат шартномаси ходимнинг аризасига кўра, унга ишдан бўшатиладиган пул тўлангани ҳолда, исталган пайтда маъмурият томонидан бекор қилиниши мумкин.

Ходимда касб касаллиги белгилари аниқланган ҳолда маъмурият таъбиий ҳулоса асосида у ихтисослигини ўзгартиргунга қадар ўртача ойлик иш ҳақини сағланган ҳолда бошқа ишга ўтказиши лозим.

Меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича ходимларни ўқиши ва уларга йўл-йўриқлар бериш. Ходимлар, шу жумладан раҳбарлар ҳам ўз касблари ва иш турлари бўйича давлат назорат идоралари белгилаган тартиб ва муддатларда ўқиб, йўл-йўриқлар олишлари, билимларини текширувдан ўтказишлари ҳамда қайта аттестациядан ўтишлари меҳнатни муҳофаза қилишда апохида аҳамиятга эга. Бунинг учун маъмурият томонидан ишга кираётганларга, шунингдек бошқа ишга ўтказилаётганларга меҳнатни муҳофаза қилиш йўл-йўриқлар бериш учун махсус курслар ташкил қилиши ёки тажрибали мутахассислар ёрдамида амалий ишларни амалга оширишни ўргатиб бериш лозим.

Меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича белгиланган тартабда ўқимаган, йўл-йўриқлар олмаган ва билимлари текширилмаган шахсларни ишга олиш қонуннинг 19- моддаси бўйича таъқиқланади. Чунки иш жараёнида хавфсизлик бўйича тўлиқ йўриқномадан ўтмаган янги ходимлар меҳнат фаолиятида турли хил жабрланишлар содир этиши мумкин.

Ходимлар ўз иш жойларидаги меҳнат шароитларининг аҳволи ва муҳофаза қилиниши, бунда лозим бўлган шахсий химоя воситалари,

имтиёзлар ва товон пуллари тўғрисида маълумот талаб қилиши қонуннинг 20-моддасида белгилаб қўйилган.

Ходимларнинг айрим тоифалари (хотин қизлар, ёшлар, меҳнат қобилияти чекланган шахслар), шунингдек меҳнатнинг оғир ва зарарли шароитларида ишловчи ходимлар учун меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасидаги муносабатларни тартибга солишнинг ўзига хос хусусиятлари Ўзбекистон Республикаси қонунлари билан белгиланади.

1.4. Меҳнатни муҳофаза қилиш назорати

Меҳнатни муҳофаза қилиш қоидалари ва нормалари, шунингдек меҳнат қилиш қонуниятларининг бажарилишини таъминловчи умумий ва махсус давлат назорат ташкилотлари мавжуд.

Меҳнат соҳасидаги давлат бошқаруви. Меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя этилишини текшириш ва назорат қилиш меҳнат кодексининг 9-моддасида баён қилинган:

Меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатларига ва меҳнатни муҳофаза қилиш қоидаларига риоя этилишини текшириш ва назорат қилишни қўйидагилар амалга оширади:

- шунга махсус вакил қилинган давлат органлари ва уларнинг инспекциялари;
- касаба уюшмалари ҳамда улардаги меҳнатнинг ҳуқуқ ва техника бўйича инспекциялари.

Давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя этилишини қонунда белгиланган тартибда текширадилар.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида меҳнат тўғрисидаги қонунларнинг аниқ ва бир хил ижро этилиши устадан назорат олиб бориш Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва бошқа прокурорлар томонидан амалга оширилади.

Прокуратура маҳамалари қонунларга риоя қилинаётганликни меҳнаткашларнинг арзлари асосида ёки корхона ва айрим шахсларнинг хабарлар асосида, меҳнатни муҳофаза қилиш талаблари тўла бажарилаётганлигини текшириш йўли билан амалга оширадилар.

Прокуратура умумий назорат тартибида текшириш натижаларидан саноат корхоналари раҳбар ходимларини хабардор этади ва меҳнат қилиш қоидаси бузилишини тезда бартараф этишни талаб қилади, раҳбар ходимларга маъмурий чора кўрилишини сўраб юқори раҳбар ходимларга мурожаат этади. Агар жиноят содир бўлганлиги аниқланса (хавфсизлик техникаси қоидаси жиноий равишда бузилган бўлса), раҳбар ходимларни жиноий жавобгарликка тортади. Ўлим содир бўлган оғир ёки бир гуруҳ (бир неча киши) бахтсиз ходисага учраган ҳолатларда прокуратура мустақил текшириш ўтказди.

Меҳнат қонуниятлари бузилмаслигининг умумий назоратани меҳнаткашлар депутатлари кенгаши ва уларнинг ижроия қўмиталари ҳам амапга оширади.

Меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича махсус давлат назорати ташкилотларига қўйидагилар киради:

1. Касаба уюшмасининг техник назорати.
2. Санитар назорат
3. Энергетика назорати
4. Ёнғинга қарш кураш назорати.
5. Жамоат назорати.

Касаба уюшмасининг техник назорати. Касаба уюшмалари ва улардаги сайловга қўйиладиган давлат ҳамда хўжалик органларининг иш берувчилар билан ўзаро муносабатлардаги ҳуқуқпарӣ қонун, нуомлар, жамоа келишувлари ва шартномалари билан белгиланади (МКнинг 22-моддаси). Ҳар бир саноат корхонасига касаба уюшмасининг техник назоратчиси бириктириб қўйилган. У корхонада меҳнатни муҳофаза қилиш масалаларини кузатиб турувчи давлат назоратчиси ҳисобланади. Унинг асосий вазифалари қаторига бахтсиз ҳодисаларни текшириш ва ҳисобга олиш ишлари корхона маъмурияти томонидан тўғри олиб борилаётганлигини кузатиб бориш, ўлим билан тугаган оғир ва бир гуруҳ кишиларнинг бахтсиз ҳодисага учраши ҳолларини текширишга қатнашиш ва текшириш материаллари бўйича бахтсиз ҳодисага айбдор бўлганлар ҳақидаги маълумотларни, айбдорларни жиноий жавобгарликка тортиш мақсадида текшириш органларига жўнатиш ҳам киради. Касаба уюшмасининг техник назоратчиси янги ускуналар ҳамда янги корхоналарни қабул қилиш ва фойдаланиш учун топшириш давлат комиссиясининг аъзоси ҳисобланади. Шунингдек у меҳнатни муҳофаза қилиш номенклатура чора-тадбирларининг амалга оширилишини кузатиб боради.

Санитар назорат. Давлат санитар назорати Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги санитария-эпидемиология хизматлари орқали амалга оширилади. Санитар назоратининг асосий вазифаси ташқи муҳитнинг (сув ҳавзалари, тупроқ, атмосфера) саноат чиқиндилари билан ифлосланмаслигини кузатиб бориш, шунингдек саноат корхоналарининг санитария-гигиена ҳолатини ва касб каеалликларининг келиб чиқмаслик чора-тадбирларини амалга оширишдан иборатдир.

СЭС ходимлари капитал курилиш муассасаларини қабул қилишда қатнашади, саноат корхоналарида касб касалликлари ва захарланиш ҳолларини текширади, маъмурият билан бирга уларни бартараф этиш, олдини олиш тадбирларини ишлаб чиқади ва амалга оширади.

Энергетика назорати. Давлат энергетика назорати Энергетика ва электрлаштириш саноати вазирлиги томонидан амалга оширилади. Уларнинг асосий вазифаси электр ва иссиқлик қурилмаларидан тўғри фойдаланишни кузатиш ҳамда уларнинг хавфсиз шплатилишини таъминлаш борасидаги чора-тадбирларнинг амалга оширилишни назорат қилишдан иборат.

Назорат вазифаларини амалга ошириш, йўл қўйилган камчиликларни тузатиш ҳамда айбдорларга жазо чораларини белгилаш мақсадида юқорида кўрсатилган нazorат ташкилотлари қуйидаги ҳуқуқларга эгадирлар:

1. Куннинг ҳоҳлаган вақтида саноат корхонаси майдонига ҳеч қандай қаршиликсиз кириш, ҳоҳлаган қисмини кўздан кечириш.

2. Маъмурият ва цех ходимларидан меҳнатни муҳофаза қилишга, ишчи ва хизматчиларнинг меҳнат шароитини яхшिलाшга тааллуқли бўлган ҳужжат, маълумотнома ва бошқа материалларни талаб қилиб олиш, камчиликларга йўл қўйилган тақдирда уларга маъмурият ходимларининг эътибор беришларини талаб қилиш.

3. Меҳнатни муҳофаза қилиш қоидида ва нормаларини бажаришда йўл қўйилган камчиликларни тузатиш учун маъмурият ва баъзи бир раҳбар шахсларга кўрсатмалар бериш ҳамда уларни бартараф қилиш муддатларини белгилаш.

4. Иш олиб борилаётган майдонларда ишчиларнинг ҳаёти учун хавфли бўлган омиллар, айрим машина ва механизмлардан жароҳатланиш ёки шу чегарада ишлаш натижасида ишчи бирор касб касаллигига чалиниб қолиши эҳтимоли бўлса, ишни тўхтатиши, агар зарурат туғилса, қатгил иш олиб бораётган корxonанинг ишини тўхтатиши мумкин.

5. Меҳнат қонунларини, хавфсизлик техникаси ҳамда саноат санитарияси мезон - қоидаларини бузган ва жамоа битимида кўрсатилган иш шароитини соғломлаштириш чора-тадбирларини ўз вақтида бажармаган маъмурият ходимларини жавобгарликка тортиш.

Меҳнатни муҳофаза қилишнинг жамоат назорати - меҳнат қонунлари, хавфсизлик техникаси ва саноат санитарияси норма ҳамда қоидаларининг бажарилишини кузатиб боради, бахтсиз ҳодисаларнинг келиб чиқишини ва касб касалликларининг камайишини таъминловчи чора-тадбирларнинг қандай амалга оширилаётганлигини назорат қилади. Жумладан захарли шароитда ишлаётган ишчиларнинг махсус кийим-бош, оёқ кийими, шахсий муҳофаза воситалари билан таъминланганлигини, махсус овқатларнинг ўз вақтида берилиши (агар зарур бўлса), сут ва совун билан таъминлаш, иш кунининг давом этиш соатлари, дам олиш кунлари ва меҳнат таътилларининг ўз вақтида берилиши, танаффуслар, аёллар ҳамда ўсмирлар меҳнатидан тўғри фойдаланиш ва бошқалар.

Меҳнатни муҳофаза қилиш комиссиялари ва жамоат инспекторлари бажарадиган ишларнинг таркиби касаба уюшмаси томонидан тасдиқланган қарорлар билан белгиланган.

Меҳнатни муҳофаза қилишнинг жамоат назоратини олиб бораётган шахсларга ва ташкилотларга нисбатан маъмуриятнинг асосий вазифаси назорат қилувчи шахсларнинг тақлифларини қўллаб-қувватлаш ва уларнинг ишларини амалга оширишни тезлатиш ҳамда ёрдам кўрсатишдан иборат.

Маъмуриятнинг касаба уюшмаси ташкилоти билан биргаликда олиб бораётган унумли назорат усулларида бири уч босқичли назорат усулидир: биринчи босқич иш жойларида, иккинчи босқич цехда (ўзи билан тўғридан -

тўғри ишлаётган кичик жамоада) ва учинчи босқич бутун корхона бўйича. Бу усул касаба уюшмаси фаолияти билан маъмурият ўртасидаги меҳнатни муҳофаза қилиш қоидаларини иш жойида тадбиқ қилиш, меҳнат маданиятини яхшилаш ва иш шароитини соғломлаштириш борасидаги тадбирларни биргаликда олиб бориш имкониятини яратади. Бунда хавфсизлик даражасини хавфсизлик коэффициенти орқали баҳолаш мумкин бўлади.

Иш жойидаги раҳбар назоратнинг биринчи босқичини меҳнатни муҳофаза қилиш жамоат инспектори ва график бўйича навбатчи ўз-ўзини назорат қилувчи ишчи билан биргаликда ўтказиши керак. Улар иш бошлангунга қадар ходимлар билан меҳнатни муҳофаза қилиш масалаларида беш дақиқали суҳбат ўтказишлар, сўнгра иш жойлари, анжомлар, уларнинг соғлиги ва тўғрилигини текширадилар. Аниқланган камчиликлар тuzатилади. Иш давомида улар ходимларнинг технологик ҳужжатларга, хавфсизлик техникасининг қўлланмаларига қандай риоя қилаётганликларини кузатиб борадилар, шунингдек ходимларнинг иш жойларига ва ўтиш йўлакларига, ҳаво муҳитининг тозаллигига, иш жойларининг ёритилиши масалаларига эътибор берадилар, ҳамма кузатилган камчиликлар ҳамда ходимлар томонидан киритилган таклиф ва мулоҳазалар журналга ёзиб қўйилади. Раҳбар эса аниқланган камчиликларни йўқотиш чора-тадбирларини кўради. Ўзи бартараф қилиши мумкин бўлмаган баъзи бир камчиликларни тугатиш чора-тадбирларини кўриш илтимоси билан юқори босқичдаги раҳбарга мурожаат қилади. Раҳбар тартиббузарларнинг исми шарифларини ҳамда бузилган тартибнинг моҳиятини махсус тутилган дафтарга ёзиб қўяди ва бу ҳақда тар-тиббузувчини огоҳлантиради, ҳар қандай тартиббузарлик ҳолатлари кейинги иш вақти бошланиши оддидан ўтказиладиган йўриқномада муҳокама қилиниши шарт.

Нazorатнинг иккинчи босқичини ҳар ҳафтада жавобгар раҳбар ходим касаба уюшмаси бўлим бошлиғи тавсия қилган меҳнатни муҳофаза қилиш комиссиясининг раиси билан бирга бўлим техника хизмати ходимлари иштирокида амалга оширади. Улар бўлим тармоқларини айланиб, унда меҳнатни муҳофаза қилиш аҳволини кўздан кечиридилар, олдинги галда белгиланган ва биринчи босқич назорати томонидан аниқланган чора-тадбирларнинг қандай бажарилганлигини кузатади, аниқланган барча камчиликлар ва бажарилмаган чора-тадбирлар, шунингдек ишчиларнинг таклифлари махсус журналга ёзиб қўйилади. Кўрик ўтказиб бўлингандан кейин тартиббузиш сабаблари муҳокама қилинади, аниқлик киритилган қўшимча чора-тадбирлар, бажарувчи шахслар ва бажариш муддати белгиланади.

Нazorатнинг учинчи босқичини корхонанинг бош муҳандиси, касаба уюшмаси кўмитаси раиси, хавфсизлик техникаси хизмати бошлиғи (хавфсизлик техникаси муҳандиси), бош механик, бош энергетиги, тиббиёт бўлими бошлиғи амалга оширади. Улар бўлимни махсус график бўйича ойига бир марта айланиб, биринчи ва иккинчи босқич бўйича ўтказилган назорат натижаларини текшириб чиқади, бўлимда ҳал қилинмаган

хавфсизлик техникасининг жароҳатланишга олиб келиши мумкин бўлган ҳолатларини аниқлайди. Аниқланган камчиликларни тугатиш учун чоратадбирларни, шунингдек жойда меҳнат маданиятини юксалтириш воситаларини белгилайди.

Текшириш натижаси мажлисда муҳокама қилинади, ишлаб чиқариш бўлимлари раҳбарларининг камчиликларни тугатиш борасидаги ишлари ҳақида ҳисоботлар тингланади, жамоат инспекторлари меҳнатни муҳофаза қилишнинг ҳал қилинмаган масалаларини ўртага ташлайдилар. Мажлис ҳулосаси асосида корхона раҳбари томонидан корхона бўйича буйруқ чиқарилади.

1.5. Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодексида меҳнат муҳофазаси хусусида

Меҳнатга онд муносабатлар. Ўзбекистон Республикаси олий мажлиси томонидан 1995 йил 21 декабрида Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси қабул қилинган. Кодексида меҳнатга оид муносабатлар, меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатлари, жамоа келишувлари, шунингдек жамоа шартномалари ва бошқа локал меъёрий ҳужжатлар асослаб берилган. Меҳнат ушбу меъёрий ҳужжатлар ходимлар, иш берувчилар ва давлат манфаатларини эътиборга олган ҳолда, меҳнат бозорининг самарапи амал қилиниши, ҳаққоний ва хавфсиз меҳнат шарт-шароитларини, ходимларнинг меҳнат ҳуқуқлари ва соғлиқи химоя қилинишини таъминлайди. Шундагина меҳнат унумдорлигининг ўсишига, иш сифати яхшиланишига, шу асосда аҳолининг моддий ва маданий турмуш даражаси юксалишига замин яратилади.

Барча фуқаролар меҳнат ҳуқуқларига эга бўлиш ва улардан фойдаланишда тенг имкониятларга эга эканлиги Кодексида белгилаб қўйилган. Ходимларнинг жинси, ёши, ирки, миллати, тили, ижтимоий келиб чиқиши, мулкӣ ҳолати ва мансаб мавқеи, динга бўлган муносабати, эътиқоди, жамоат бирлашмаларига мансублиги, шунингдек ходимларнинг ишчанлик қобилиятларига ва улар меҳнатининг натижаларига алоҳадор бўлмаган бошқа жиҳатларига қараб меҳнатга оид муносабатлар соҳасида ҳар қандай чеклашларга ёки имтиёзлар белгилашга йўл қўйилмайди ва булар камситиш деб ҳисобланади (МКБ-модда).

Меҳнат соҳасида меҳнатнинг муайян турига хос бўлган талаблар ёки давлатнинг юқорироқ ижтимоий қимояга муҳтож бўлган шахслар (аёллар, вояга етмаганлар, ногиронлар ва бошқалар) тўғрисидаги алоҳида ғамхўрлиги билан боғлиқ фарқлашлар камситиш деб ҳисобланмайди.

Мамлакатимюда аёлларнинг эркаклар билан тенг ҳуқуқчилиги таъминланган. Бу ҳуқуқ меҳнат қилиш ҳақидаги қонунда тўғри таъкидланган. Меҳнат қилиш жараёнида эркаклар билан аёлларнинг тенг ҳуқуқчилиги уларнинг эркаклар сингари оғир ва зарарли ишларда ҳам ишлашлари мумкин эканлигини билдирмайди. Аёллар аъзоларининг баъзи хусусиятларини ва аёлларнинг оиладаги мавқеини ҳисобга олиб, қонунда улар учун маълум

енгилликлар ва махсус қоидалар белгиланган. Аёллар соғлиғига зарар келтиришни ҳисобга олиб, баъзи бир ишларда улар меҳнатидан фойдаланиш тақиқланади. Масалан, аёлларнинг заҳарли моддалар ажраладиган кимё саноатининг баъзи тармоқларида, ер ости ишларида ва бошқа бир қанча соҳаларда ишлашларига йўл қўйилмайди.

Фарзанд кўриши керак бўлган ва эмизикли аёлларга махсус енгилликлар туғдирилади. Бундай авлларга ва 8 ёшгача болалари бўлган аёлларни тунги ишлар (соат 22 дан соат 6 гача), ишдан ташқари, дам олиш кунларидаги ишларга жалб қилиш ва хизмат сафарига юбориш таъқиқланади. Маъмурият баъзи ҳолларда аёлларни шифокор хулосасига асосан, ўртача иш ҳақини сақлаган ҳолда, енгил ишларга ўтказиши лозим. Аёлларга туқиш олдидан ва тукқандан кейин белгиланган календар кундан ҳақ тўланадиган дам олиш кунлари берилади. Бундан ташқари фарзанд кутаётган ва эмизикли аёллар учун яна бир қанча енгилликлар берилади.

Республика меҳнат қонунларида ўсмирлар меҳнатини муҳофаза қилишга алоҳида эътибор берилади. Меҳнат қонунларига асосан 16 ёшга тўлмаган ўсмирлар ишга қабул қилинмайди. Айрим шароитларда 15 ёшга тўлган ўсмирлар ФЗКУ рухсати билан ишга қабул қилиниши мумкин. Бундай ўсмирлар учун 16 ёшгача 24 соатлик иш ҳафтаси ташкил қилинади. 16 ёшдан 18 ёшгача бўлган ўсмирлар учун эса иш соати ҳафтасига 36 соатдан ошмаслиги керак. Аммо бундай ўсмирлар учун тўланадиган иш ҳақи худди шу даражадаги ишларда ишлайдиган балоғат ёшидаги ишчиларнинг ўртача иш ҳақидан кам бўлмаслиги керак.

Ўсмирлар учун бир календар ой миқдоридан, йилнинг энг яхши даврларида ёки ўзи хоҳлаган вақтда дам олиш кунлари берилиши керак. Тунги ишлар, ишдан кейин қолиб ишланадиган ишларда ва дам олиш кунларида ўсмирлар меҳнатидан фойдаланиш бутунлай таъқиқланади. Ўсмирлар соғлиғи учун зарарли моддалар ажралиб чиқарадиган ишларда уларни ишлатиш мумкин эмас.

18 ёшга тўлмаган ўсмир болаларга 16 кг гача, қизларга эса 10 кг гача бўлган оғирликдаги юкларни кўтариш рухсат этилади. Ўсмирлар ишга қабул қилинаётган вақтда тиббий кўрикдан ўтказилади, шунингдек 18 ёшга тўлгунча тиббий кўрикдан ўтказиб турилади. Агар тиббий кўрикда ўсмир бажараётган иш унинг соғлиғига салбий таъсир кўрсатаётгани сезилса, ўсмир дарҳол хавфсиз ва енгилроқ ишга ўтказилади. Меҳнат қонуниятига асосан зарарли иш шароитида ишловчилар учун устама ҳақ тўланади ёки иш соати қисқартирилади. Иш соатининг қисқартирилиши натижасида ишчи зарарли моддалар бўлган ҳудудда камроқ бўлади ва бу билан у камроқ заҳарланади.

Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексида ишлаб чиқариш корхоналари маъмурияти меҳнаткашларга ишлаб чиқариш билан боғлиқ ҳар қандай шикастланиш ёки зарарланишни, шунингдек моддий йўқотишни қоплаш мажбуриятини олиши апохида кўрсатилган.

Хавфсиз иш шароитини яратиш борасида йўл қўйилган ҳар қандай камчилик ёки хавфсиз ишлаш шароитини ташкил қилмаслик натижасида ишчининг бахтсиз ҳодисага учраши - саноат корхонасининг ёки раҳбар

ходимларнинг айби ҳисобланади. Моддий йўқотишни қоплаш миқдори тартиби махсус қоидалар асосида белгиланади.

Меҳнат кодексига мажбурий меҳнатнинг тақиқланиши (7-модда) ва меҳнат ҳуқуқларини ҳимоя қилиш (8- модда) аниқ қилиб баён қилинган.

Мажбурий меҳнат, яъни бирон-бир жазони қўллаш билан таҳдид қилиш орқали (шу жумладан меҳнат интизомини сақлаш воситаси тариқасида) иш бажаришга мажбурлаш тақиқланади.

қуйидаги ишлар, яъни:

- ҳарбий ёки муқобил хизмат тўғрисидаги қонунлар асосида;
- суднинг қонуний кучга кирган ҳукмига биноан;
- қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда бажарилиши

лозим бўлган ишлар мажбурий меҳнат деб ҳисобланмайди.

ҳар бир шахснинг меҳнат ҳуқуқларини ҳимоя қилиш кафолатланади, бу ҳимоя меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя қилинишини текширувчи ва назорат қилувчи органлар, шунингдек меҳнат низоларини кўрувчи органлар томонидан амалга оширилади.

Ушбу Кодекс меҳнат ҳуқуқлари ва бурчларининг вужудга келиши ёки бекор бўлиши билан боғлайдиган муддатнинг ўтиши унинг бошланиши белгиланган календар кунининг эртасидан эътиборан бошланади.

Йиллар, ойлар, ҳафталар билан ҳисобланадиган муддатлар сўнгги йилнинг, ойнинг, ҳафтанинг тегашли кунда тугайди. Календар бўйича ҳисобланадиган ҳафталар ёки кунлар муддатига ишланмайдиган кунлар ҳам қўшлади.

Башарти муддатнинг сўнгги куни ишланмайдиган кунга тўғри келса, ундан кейин келадиган биринчи иш куни муддат тугайдиган кун деб ҳисобланади.

Ходимнинг асосий меҳнат ҳуқуқлари. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ ҳар бир шахс меҳнат қилиш,

20

эркин иш танлаш, ҳаққоний меҳнат шартлари асосида ишлаш ва қонунда белгиланган тартибда ишсизликдан ҳимояланиш ҳуқуқига эгадир. (16-модда) ҳар бир ходим:

- ўз меҳнати учун қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам ойлик иш ҳақидан оз бўлмаган миқдорда ҳақ олиши;
- муддатлари чегараси белгиланган иш вақтини ўрнатиш, бир қатор касблар ва ишлар учун иш кунини қисқартириш, ҳар ҳафталик дам олиш кунлари, байрам кунлари, шунингдек ҳақ тўланадиган йиллик таътиллار бериш орқали таъминланадиган дам олиш;
- ҳавфсизлик ва гигиена талабларига жавоб берадиган шароитларда меҳнат қилиш;
- касбга тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш;
- иш билан боғлиқ ҳолда соғлиқига ёки мол-мулкига етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш;

- касаба уқшшаларига ҳамда ходимлар ва меҳнат жамоаларининг манфаатларини ифода этувчи бошқа ташкилотларга бирлашиш;

- кексайганда, меҳнат қобилиятини йўқотганда, боқувчисидан маҳрум бўлганда ва қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда ижтимоий таъминот олиш;

- ўзининг меҳнат ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, шу жумладан суд орқали ҳимоя қилиш ва малакали ҳуқуқий ёрдам олиш;

- жамоаларга доир меҳнат низоларида ўз манфаатларини қувватлаш ҳуқуқига эгадир.

Меҳнат муҳофазасини бузганлик учун жавобгарлик.

Корхоналар меҳнатни муҳофаза қилишга доир талаблар таъминланмаганлиги учун ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисалар ва касб касалликларидан ижтимоий суғурта қилиш мақсадларига оширилган тарифлар бўйича маблағлар ажратадилар. Тарифлар меҳнат шароити, бажариладиган ишлар хавфи, зарари ва оғирлигига боғлиқ ҳолда вақти-вақти билан қайта кўриб чиқилади.

Ўзбекистон Республикаси Меҳнат вазирлигининг меҳнат шароитлари давлат экспертизаси берган хулоса тарифларни қайта кўриб чиқиш учун асос ҳисобланади.

Меҳнатни муҳофаза қилишга доир қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатлар бузилишида айбдор бўлган ёки давлат ва жамоатлик назорати идоралари вакиллариининг фаолиятига монелик килаётган мансабдор шахслар Ўзбекистон Республикаси қонунларида белгиланган тартибда интизомий, маъмурий ёки жиноий жавобгарликка тортиладилар(МК 27-мода).

Корхоналарнинг бошқа ходимларй меҳнатни муҳофаза қилишга доир меъёрий ҳужжатларнинг талабларини бузганлик учун белгиланган тартибда жавобгарликка тортиладилар.

Маъмуриятнинг айби билан ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодиса ёки касб касаллиги натижасида меҳнат қобилиятини тўлиқ, ёки қисман йўқотган ходимга Ўзбекистон Республикаси қонунларида белгиланган тартиб ва миқдорда корхона бир марта бериладиган нафақа тўлаши ҳамда соғлиққа етказилган шикаст учун товон тўлаши МКнинг 28-моддасида кўрсатилган.

Бир марта бериладиган нафақа миқдори жамоа шартномаси (битими) билан белгиланади ва жабрланувчининг бир йиллик маошидан кам бўлмаслиги лозим.

Агар ходим даволаниш, протез қўйдириш ва тиббий ҳамда ижтимоий ёрдамнинг бошқа турларига муҳтож бўлса, корхона жабрланган ходимга бу тадбирлар билан бғлиқ ҳаражатларни тўлайди, шунингдек жабрланувчининг касбини ўзгартириб, қайта тайёрланишини ва тиббий хулосага мувофиқ ишга жойлашини таъминлайди ёки ана шу мақсадлар учун кетадиган ҳаражатларни қоплайди.

Ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодиса оқибатида ходим вафот этган тавдирда корхона тегишли ҳуқуққа эга бўлган шахсларга моддий зиённи

Ўзбекистон белгиланган тартиб ва миқдорларда қоплайди, шунингдек Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси белгилаб қўядиган миқдорда бир марта бериладиган нафақа тўлайди(МК 29-модда).

2 - БОБ. МЕҲНАТНИ МУҲОҒАЗА ҚИЛИШ ҚОИДАЛАРИ ВА ЙЎРИҚНОМАЛАРИ

2.1. Йўриқнома турлари

Юқори малакапи мутахассислар тайёрлаш ҳамда корхоналарда касб касалликлари ва жароҳатланишга олиб келадиган омилларни бутунлай йўқотиш корхоналар раҳбарлари олдига қўйилган асосий вазифа ҳисобланади.

Ҳозирги замон фан ва техникасининг ўсиши, янгидан-янги технология ва машина-механизмларнинг жорий этилиши ишлаб чиқаришда ишлаётган ҳар бир ходимнинг юқори малакали, техника қонунларини чуқур тушунадиган ва унга амал қиладиган бўлишларини тақозо қилади. Ҳозирги вақтда хавфсизликни таъминлаш борасида қанчадан-қанча тавсияномалар, қоида ва меъёрлар ишлаб чиқилган бўлишига қарамадан, корхоналарда бахтсиз ҳодисаларнинг бутунлай бартараф бўлишини таъминловчи шароит мавжуд эмас.

Бундан ташқари, корхоналарнинг хилма-хиллиги, ҳаттоки маълум бир корхонада иш шароити бир-бирига ўхшаш иккита бўлимни топиш амримаҳол эканлиги, корхоналар умумий хавфсизлигини таъминловчи, тартибга солинган қоида ишлаб чиқариш мумкин эмас. Шунинг учун ҳам ҳар бир корхонада меҳнатни муҳофаза қилиш ва меҳнат хавфсизлигини таъминлашга қаратилган йўриқномалар тизими ташкил қилинган ва бу тизимлар хизматчининг хавфсизлигини таъминловчи иш усулларини ўргатиш билан ходимнинг меҳнат жараёнидаги хавфсизлигини сақлаш чоратадбирларини ҳам ўз ичига олади.

Йўриқномаларни асосан тўрт гуруҳга бўлиб ўрганиш мумкин:

- 1) Кириш йўриқномаси;
- 2) Иш жойидаги йўриқнома;
- 3) Вақт-вақти билан ўтказиладиган йўриқнома;
- 4) Режадан ташқари йўриқнома.

Корхоналарнинг ҳаммасида хюматчилар тоифаси ва меҳнатнинг хавфлилик даражаси қандай бўлишига қарамай, барча ишчи ва хизматчилар ишлаш даври, мутахассислиги ва малакасидан қатъий назар, йўриқномадан ўтишлари шарт.

Кириш йўриқномаси. Ишга янги кираётган пар учуи ўтказилади. Бу йўриқноманинг *асосий мақсади* ишга кираётган кишига меҳнатни муҳофаза қилиш, хавфсизлик техникаси ва санитарияси тўғрисида маълумот бериш, уни корхона майдонларидаги тартиб қоидалардан хабардор қилишдир. Кириш йўриқномаси яхши жиҳозланган ва кўرғазмали куроллар ўрнатилган меҳнатни муҳофаза қилиш хонасида, хавфсизлик техникаси муҳандиси томонидан ўтказилади.

Кириш йуриқномаси вақтида ишга кираётган ходим куйидаги ҳоллар билан таништирилиши шарт: Ўзбекистон Республикасида меҳнатни муҳофаза қилиш қонуниятлари асослари, корхонада йўлга қўйилган ички тартиб - қоидалар, корхона майдонида ва бўлимларда ўзини тутиш қоидалари, корхонадаги хавфсизлик техникасининг умумий талаблари, иш жойини ташкил қилиш, топширилган машина ва механизмларни саранжом ва озода сақлаш қоидалари, махсус иш шароити ташкил этилган айрим цех ва бўлимлар билан таништириш, бахтсиз ҳодисаларнинг олдини олиш қоидаларини тушунтириш, енгил алангаланувчи суюқликлар, сиқилган ҳаво, электр токи хавфи мавжуд бўлган бўлимларга диққат қаратиш керак.

Меҳнатни муҳофаза қилиш, хавфсизлик техникаси ва корхона санитарияси қоида, меъёр ва йўриқномаларининг бузилиши натижасида вужудга келган бахтсиз ҳодисалар ҳақида маълумотлар берилиши керак. Бахтсиз ҳодиса рўй берганда ўзини қандай тутиш ҳақида ходимга тушунча берилади. Алкоголли ичимликлар бахтсиз ҳодисага олиб келиши ҳақида огоҳлантирилиши шарт. Махсус кийим-бош, махсус оёқ пойабзал ва шахсий муҳофаза воситаларидан фойдаланиш қоидалари, санитария-гигиена шароитларига эътибор бериш, санитария-маиший хоналардан фойдаланиш тартиби, бахтсиз ҳодисага учраган кишига шофокорлар келгунга қадар ёрдам кўрсатиш усуллари ҳақида маълумот берилади.

Иш жойидаги йуриқнома. Иш жойидаги йўриқномада куйидагилар тушунтарилиши керак: ходимнинг доимий ишлаш жойи, технологик жараён ва хавфли ҳудудлар, ходим доимий ишлаши зарур бўлган машинанинг тузилиши, машинанинг хавфли жойлари, муҳофаза қурилмалари ва бошқа ҳимоя воситалари, уларнинг вазифаси ҳамда улардан фойдаланиш қоидалари. Ишга тайёрланиш қоидалари, техниканинг созлигини текшириш, юргизиш-ўчириш асбобларининг ишлаши, уларнинг ерга уланганлиги, ёрдамчи ва асосий курулларнинг мавжудлиги. Шахсий муҳофаза аслаҳаларининг вазифалари ва улардан фойдаланиш қоидалари, иш кийимлари, махсус кийимлар, оёқ кийимлари ва бош кийимларга қўйиладиган талаблар.

Иш жойини ташкил қилиш, бунда материал ва тайёр маҳсулотларни жойлаштириш, иш жойларининг ифлос ва кераксиз нарсалар билан тўлиб кетишига йўл қўймаслик, йўллар, ўтиш ва иш жойларини тўсиб қўймаслик.

Транспорт воситалари, кўтариш кранлари ва механизмларни ишлатиш қоидалари ҳамда бошқа ёрдамчи воситалардан фойдапаниш тартиблари.

Бахтсиз ҳодисалар келиб чиқиши мумкин бўлган иш усулларини қўллашни таъқиқлаш ва касб касалликларига олиб келиши мумкин бўлган саноат зарарли моддалари ҳақида тушунча бериб ва улардан сақланиш усулларини кўрсатиш.

Йўриқнома ўтказаетганда дастлаб одатдаги иш шароитида ишчи ўзини қандай тутиши кераклиги ҳақида маълумот берилади. Лекин, корхоналарда баъзи бир фавқулодда ҳолатлар ҳам юз бериб қолиши мумкин. Масалан, ҳалокат, ёнғин ва бошқа ҳолларда ишчи ўзини қандай тутиши, тез ва тўғри ҳаракат қилиши муҳим аҳамиятга эга. Шунинг учун мана шундай

ҳолларда қандай ҳаракат қилиш кераклиги ҳақида ҳам маълумот берилиши керак. Иш жойидаги йуриқ номани уста ёки бўлим бошлиги ўтказди.

Вақт-вақти билан ўтказиладиган йўриқнома. Бу йўриқномани ўтказиш вақтини корхона касаба уюшмаси қўмиталари билан келишган ҳолда корхонанинг раҳбари белгилайди. Ушбу йўриқноманинг мазмуни иш жойидаги йўриқнома мазмуни билан бир хил. Мазкур йўриқнома кириш йўриқномаси сингари иш стажи, малакаси, тоифасидан катъий назар, ҳамма ходимлар билан ўтказилиши шарт.

Режадан ташқари йўриқнома. Бу йўриқнома технологик жараённинг ўзгариши, янги мапшнalar киритилиши ва янги материаллардан фойдаланиш натижасида иш шароитининг ўзгариши муносабати билан ишчиларнинг меҳнат хавфсизлигини сақлаш борасидаги билимлари етишмаган ҳолларда ўтказилиши мумкин.

Бундан ташқари, баъзи бир ходимлар томонидан хавфли иш усулларида фойдаланилса, меҳнат интизоми ёки хавфсизлик техникаси қоидалари бузилса ёки ишчи ишлаётган жойидан бирор сабаб билан (масалан, касаллик, таътал) узилиш рўй берса, шунингдек, иш жойларида касб касалликлари ва бахтсиз ҳодисалар рўй берса, шундай йўриқнома ўтказилиши мумкин.

Ўхшаш корхонада ҳалокат сабабли бахтсиз ҳодиса рўй берганлиги ҳақида хабар эшитилгандан кейин ҳам режадан ташқари йўриқнома ўтказилади.

Кундалик йўриқнома. Кундалик рухсатнома билан бажариладиган хавфли ишлар учун иш бошлашдан олдин ўтказилади. Бу йўриқнома ўтказилганлиги ҳақидаги маълумот кундалик рухсатномага ёзиб қўйилади.

Корхонапарда меҳнатни муҳофаза қилиш масалаларини тарғиб қилиш ва хавфсизлик техникаси йўриқномаларини ўтказиш мақсадида меҳнатни муҳофаза қилиш махсус хонаси ташкил қилинади.

Меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича махсус жиҳозланган хоналардан қуйидаги ҳолларда фойдаланилади:

- ишга янги кираётган ишчи ва хюматчиларни хавфсизлик техникаси ва санитария бўйича йўриқномалардан ўтказиш, шунингдек бу ерда касб-хунар коллежлари ва академик лицейлар талабларини ишлаб чиқариш амалиёти вақтида кириш йўриқномасидан ўтказиш;

- хавфсизлик техникаси бўйича махсус билим талаб қиладиган юмушларда меҳнат қилаётган ходимлар билан суҳбатлар ўтказиш, корхона бош муҳандиси томонидан тасдиқланган дастур бўйича муҳандис-техник ходимлар ва касаба уюшмаси фаоллари билан меҳнатни муҳофаза қилиш масалаларида семинарлар ўтказиш;

- меҳнатни муҳофаза қилиш ҳақидаги хужжатлифильмлар намойиш қилиш, суҳбатлар ўтказиш ва маърузалар уюштириш.

Корхонада жароҳатланиш ҳимда касб касалликларини камайтириш соҳасидаги корхона ютуқларини ва турдош корхоналар тажрибаларини кўрсатувчи кўргазмалар ташкил қилиш.

Меҳнатни муҳофаза қилиш хонаси янги замонавий моделлар билан жиҳозланиши кўргазмали қурооллар (плакатлар, шакллар, макетлар, намунавий кўргазмалар, диафильмлар) билан таъминланиши ходимларни кириш йўриқномасидан ўтказиш ва муҳандис-техник ходимлар билан семинар ўтказишга керак бўладиган услубий кўргазмалар, шунингдек меҳнатни муҳофаза қилиш маълумотномалари ва тарғиботнинг техник воситалари (кинопроектор, диапроектор, эпидиоскоз, фильмоскоз ва бошқалар) билан жиҳозланиши, ўқиш-ўргатиш қурооллари бўлиши керак.

Меҳнатни муҳофаза қилиш хонасидаги кўргазмали қурооллар корхонанинг ишлаб чиқариш хусусияти ва унда меҳнат қилаётган ходимлар сонига, шунингдек келажакда ривожланиш режасига боғлиқ. Ҳар қандай ҳолда ҳам меҳнатни муҳофаза қилиш хонасида қуйидаги бўлимлар бўлиш шарт:

— умумий бўлим меҳнатни муҳофаза қилишнинг барча ишловчилар учун тааллуқли бўлган асосларидан ташкил топади, яъни меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича қонунлар, меҳнат гигиенаси ва ишлаб чиқариш санитарияси, саноат корхоналарини шамоллатиш, саноат корхоналарини ёритиш масалалари, шовқин ва вибрациядан сақланиш, шахсий муҳофаза воситалари, техника хавфсизлигининг асосий воситалари, электр хавфсизлиги, ёнғин хавфсизлиги;

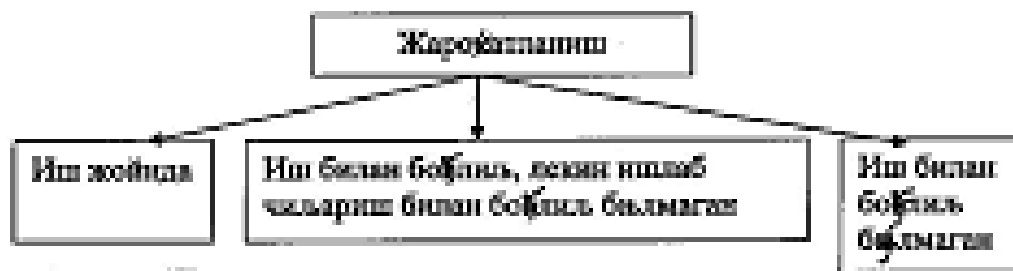
— махсус бўлим, бунда хавфсизлик техникаси ва иш шароитани соғломлаштиришнинг асосий ишлаб чиқариш чикариш жараёнлари акс эттирилиши керак.

Хонат иш режалари ва кўргазмали қурооллар таркибини корхона бош муҳандиси тасдиқлаши керак.

2.2. Жароҳатланиш, бахтсиз ҳодиса ва касб касалликлари

Корхоналарда хавфсизлик техникаси ва ёнғин хавфсизлиги қоидаларига, меъёр ва тавсияномаларига риоя қилмаслик ходимнинг жароҳатланишга ва касб касалликларига олиб келиши мумкин.

Инсон танасининг тери ёки айрим қисмлари ташқи механик, кимёвий, иссиқлик ва электр таъсири натижасида шикастланганда, жароҳатланиш деб аталади. Жароҳатланишга урилшп натижасида лат ейиш, кесилиш, суяк синиши ва чиқиши, кимёвий ёки иссиқликдан куйиш, иссиқ уриши, совуқ уриши, ўткир заҳарланиш ва электр токи таъсирида организмнинг баъзи қисмларида ҳаёт фаолиятининг бузилиши киради. Жароҳатланиш тушунчаси бахтсиз ҳодиса деб ҳам юритилади (1-расм).

1- расм . Жароҳатланиш турлари.

Иш жойларида олинган жароҳатланишга ходим маъмурият томонидан буюрилган ишни бажариш чоғида иш жойида олган жароҳатланишлар киради.

Иккинчи тур жароҳатланишлар ишга бориб-келиш вақтида транспорт воситаларида, хизмат сафари вақтида ёки корхона маъмуриятининг топшириқига мувофиқ, ишлаб чиқариш худудидан ташқаридаги баъзи бир ишларни бажарганда олинган жароҳатланишлардан иборат.

Учинчи тур жароҳатланишга мастлик оқибатида олинган жароҳатлар, давлат мулкани ўғирлаш ва бошқа шунга ўхшаш . Ҳолатлардаги жароҳатланишлар киради.

Бахтсиз ҳодисаларни турларга бўлишдан мақсад, саноат корхонаси ишлаб чиқаришда содир бўлган ҳар қандай бахтсиз ҳодисага жавобгар ҳисобланади. Маъмурият биринчи икки турдаги бахтсиз ҳодиса, яъни жароҳатланиш ишлаб чиқариш билан боғланган тақдирда жавобгар ҳисобланади ва бахтсиз ҳодисага учраган кишининг жароҳатланиш натижасида йўқотилган кунлари учун тўлиқ ҳақ тўлайди.

Агар бахтсиз ҳодиса у маъмурият томонидан хавфсиз иш шароитини яратиш соҳасида йўл қўйилган хато туфайли бўлмай, балки ходимнинг меҳнатни муҳофаза қилиш қоида ва меъёрларига амал қилмаслиги натижасида келиб чиққан бўлса, унда ходим ҳам маъмурият ходими билан бирга жавобгар ҳисобланади. Бунда, моддий тўлов миқдори маъмурият ходими ва ходимнинг айбдорлик даражасига қараб белгиланади. Меҳнат қонунларига асосан ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган жароҳатланишдан йўқотилган иш кунларига корхона томонидан ҳақ тўланиши белгилаб қўйилган.

Ишлаб чиқариш корхоналарида юз берган ҳар қандай бахтсиз ҳодиса ҳар томонлама текширилади ва ҳисобга олинади. Текшириш ва" ҳисобга олиш умумий ўрнатилган катъий тартиб асосида олиб борилиши керак. Йўл қўйилган бахтсиз ҳодисалар ҳамда касб касалликларини ҳисобга олиш ва текшириш, уларнинг келиб чиқиш сабабларини аниқлаш туфайли бундай бахтсиз ҳодиса ва касб касалликларининг келажақди олди олинади.

Ўлим билан тугаган оғир жароҳатланиш ва бар гуруҳ ишчиларнинг бахтсиз ҳодисага учраши ҳолларидан ташқари, ҳамма бахтсиз ҳодисалар бўлим бошлиғи, хавфсизлик техникаси муҳандиси ва жамоат назоратчиси таркибида тузилган комиссия томонидан текширилади.

Бахтсиз ҳодиса иш бошланишидан олдин, иш давомида, иш вақтидан кейин иш жойида, корхона ҳудудида ва маъмуриятнинг топшириғига асосан, корхона ҳудудидан четда юз берган бўлишидан қатъий назар текширилиши лозим. Иссиқ уриши ва тана баъзи қисмларининг музлаши бахтсиз ҳодиса сифатида текширилади.

Камида бир иш куни йўқотилган бахтсиз ҳодисалар 24 соат давомида текширилади ва махсус форма бўйича (Н-1) 4 нусхадан иборатакт тузилади.

Мазкур актда бахтсиз ҳодисага учраган киши ҳақидаги ахборотдан ташқари, аниқланган бахтсиз ҳодисанинг сабаблари келтирилиши ва бундай бахтсиз ҳодисалар қайтарилмаслиги учун қандай чора-тадбирлар кўрилганлиги ҳақида ахборот берилади. Актни корхонанинг бош муҳандиси тасдиқлайди. Актнинг бир нусхаси бўлим бошлиғига юборилади ва у бош муҳандис белгиланган муддат давомида актда кўрсатилган масалаларни амалга ошириши керак. Иккинчи нусхаси касаба уюшмаси кўмитасига, учинчиси тегишли касаба уюшмасининг техник назоратчисига ва тўртинчиси меҳнатни муҳофаза қилиш бўлимига назорат ўрнатиш учун юборилади. Маъмурият бахтсиз ҳодисага учраган кишига актнинг тасдиқланган нусхасини бериши шарт. Бахтсиз ҳодисанинг асоратлари кейинчалик ҳам келиб чиқишни ҳисобга олиб, актлар 45 йилгача сақланиши керак.

Бахтсиз ҳодиса текширилгандан кейин корхона маъмурияти йўл кўйилган хатоларнинг қайтарилмаслигини таъминлашга қаратилган буйруқ эълон қилади. Бу буйруқда корхонада юз берган бахтсиз ҳодисанинг содир бўлишида айбдор бўлган кишиларнинг жавобгарлиги аниқланиб, таъкидланади.

Бахтсиз ҳодиса ўлимга сабаб бўлса, кишилар гуруҳ бўлиб бахтсиз ҳодисага учраса ва оғир жархҳатланган бўлса, текшириш белгиланган махсус тартибда ўтказилади. Бундай бахтсиз ҳодисалар махсус комиссиялар томонидан текширилади. Комиссия таркибига касаба уюшмаси техник назоратчиси, юқори хўжалик ташкилотининг ходими, давлат назорат органлари ходимлари ва бахтсиз ҳодисани текширишда иштирок этадиган ходимлар қатнашади.

Бундай ҳолларда текшириш тезда ўтказилиши керак, яъни текшириш натижалари 7 кун ичида тайёр бўлиши шарт. Актга бахтсиз ҳодисани кўрган гувоҳларнинг кўрсатмалари, тиббий мутахассис хулосаси, бахтсиз ҳодиса юз берган жойнинг ҳамда агар бахтсиз ҳодиса вақтида бирор объект зарар кўрган бўлса, уларнинг фотосуратлари ва комиссия чиқарган хулосаларни тасдиқлайдиган бошқа материаллар қўшиб юборилади. Актга, шунингдек бахтсиз ҳодисага жавобгар бўлган шахснинг исми-шарифи ва лавозими ёзиб қўйилади.

Бир гуруҳ бўлиб жароҳатланганлар ва ўлим билан тугаган бахтсиз ҳодисалар, албатта, корхона касаба уюшмаси кўмитасида ва юқори хўжалик ташкилотлари касаба уюшмалари кўмиталарида таҳлил қилиниб, кўриб

чиқилиши керак. Сўнгра билдирилган фикр-мулоҳазалар асосида шундай бахтсиз ҳодиса рўй бермаслиги учун умумий чора-тадбирлар ишлаб чиқилиши ва у қарор билан тасдиқланиши зарур.

Ўзбекистон Республикасида касбий захарланиш ҳамда касб касалликларининг олдини олиш учун керакли қонун ва тавсияномаларни ишлаб чиқиб тасдиқлаш, шунингдек касб касалликлари вужудга келганда уларни ҳисобга олиш ва текшириш ишлари Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги ташкилотларига топширилган. Касбий захарланиш ва касб касаллиги ҳақидаги акт корхона раҳбарига юборилади. Актда бундай касалликларнинг қайтарилмаслигини таъминловчи чора-тадбирлар мажмуаси тавсия этилади ва унинг битта нусхаси республика Соғлиқни сақлаш вазирлигининг юқори ташкилотларига юборилади.

Бахтсиз ҳодисага учраган киши ҳисобга олиниб, унга маълум даволаниш курси белгиланади. Агар зарур бўлса, касб касаллигига учраган кишини меҳнат эксперт тиббиёт ходимлари комиссияси (ВТЭК)га юборилади ва унда ходим касб касаллигининг оқибати натижасида олган ногиронлик гуруҳи аниқланиб ва шунга яраша маълум моддий таъминланиш миқдори белгиланади.

2.3. Касб касалликларини ўрганиш усуллари

Корхоналарда бахтсиз ҳодисалар ва уларни келтириб чиқарувчи хавфли ҳолатлар бахтсиз ҳодисаларнинг келиб чиқишига сабаб бўладиган омилларни йўқотиш мақсадида аниқланади. Бу ишлар асосан оқилона усулларни қўллаш, бахтсиз ҳодиса ва касб касалликларининг келиб чиқишидан ҳоли бўладиган иш шароитини ташкил қилиш ҳисобига амалга оширилади.

Бахтсиз ҳодисалар сабабларини аниқлаш учун асосан икки усулдан фойдаланилади.

1. **Статистика усули.** Бу усул бахтсиз ҳодисаларнинг умумий статистик ҳисобга олинган жароҳатланиш материалларини таҳил қилишга асосланган. Мазкур усул жароҳатланишни таҳлил қилиш учун ҳам асосий материал бўлишдан ташқари, бахтсиз ҳодисаларни камайтириш чора-тадбирларини кўриш учун амавий маълумот беради. Бу усул билан жароҳатланишни аниқловчи частота коэффициенти ва жароҳатнинг оғирлиги коэффициентининг ўртача кўрсаткичини олиш мумкин.

Бахтсиз ҳодисаларнинг такрорланиш коэффициентини, 1000 та ходим ҳисобига, маълум вақт давомида корхонада келиб чиққан бахтсиз ҳодисаларнинг ўртача миқдорини қуйидаги формула орқали аниқлаш мумкин.

$$k = P / T \cdot 1000$$

Бунда P — маълум вақт ичидаги жароҳатланганлар сони; T—шу вақт ичида корхонада ишлаган ходимлар сони. Жароҳатланиш коэффициенти қайси корхонада бахтсиз ҳодисалар кўпроқ, вужудга келаётганлиги ҳақида маълумот беради.

Бахтсёу ҳодисанинг оғирлик коэффициентини, яъни ҳар бир жароҳатланишнинг ўртача йўқотилган иш кунлари ҳисобини кўрсатувчи K ни қуйидаги формула билан аниқлаш мумкин. $K = \Pi / P$

Бунда Π — ҳамма бахтсиз ҳодисага учраганлар томонидан йўқотилган иш кунлари сони; P — шу даврда бахтсиз ҳодисага учраганлар сони.

Шуни айтиб ўтиш керакки, бу кўрсаткич ҳақиқий оғир жароҳатланиш белгиларини кўрсата олмайди, чунки унинг таркибига ногиронлик ва ўлим билан тугаган бахтсиз ҳодисалар киритилмаган, улар алоҳида ҳисобга олинади.

Статистика усулини иккига бўлиб караш қабул қилинган: булар гуруҳ ва топографик усуллардир.

Гуруҳ усули. Бу статистик усулнинг таркибий қисми ҳисобланиб бахтсиз ҳодисаларнинг бир хил шароитларда ва айрим белгилари билан (масалан вақти ва содир бўлган жойи, бахтсиз ҳодисанинг хусусиятини ваҳ..к.) гуруҳ ҳолида такрорлаишини аниқлаш имкониятини беради.

Топографик усул. Бу усул ҳам гуруҳ усулининг кўринишларидан бири бўлиб, қуйидаги ҳолларда қўлланилади: гуруҳ усулида келтирилган бахтсиз ҳодисалар ҳақидаги маълумотларни ҳар хил шартли белгилар билан белгилаб (масалан, Н-1), иш ҳудудларининг режасида бахтсиз ҳодиса юз берган жойларга қўйиб чиқилади. Бу усулда маълум иш жойларида бахтсиз ҳодисаларнинг такрорланиши ҳақида кўрғазмали маълумот олинади.

Ҳар қандай статистик текшириш каби, бу усул билан бахтсёу ҳодисаларни таҳлил қилишда ҳам олинган материал, асосан бахтсиз ҳодиса ҳақида тузилган Н-1 шаклдаги акт ҳар томонлама ўрганилади. Актда бахтсиз ҳодиса юз берган жой, жароҳатланиш тавсифи, оғирлик даражаси, воқеа шу кеча-кундузнинг қайси вақтида юз берганлиги ҳақидаги маълумотлар акс этади.

Монографик усул. Бу усулнинг моҳияти шундаки, бахтсиз ҳодиса юз берган айрим бўлимлар чуқур ва ҳар томонлама ўрганилади. Асосий диққат-эътибор технологик жараёнларнинг чекланиши, айрим иш усуллари, ишлаб чиқаришнинг хавфли лаҳзалари ва санитария-гигиеник меҳнат шароитига қаратилиши керак. Бу усулда корхоналарда рўй берган бахтсиз ҳодисалар, ҳалокатлар ва касб касалликларининг сабаблари аниқлавиб ва ўрганилади.

Худди шундай таҳлиллар турдош корхоналар бўйича ҳам ўтказилади.

Монографик усул ишлаб чиқариш шароитида келиб чиқиши мумкин бўлган бахтсиз ҳодисаларни аниқлаш имкониятини беради. Шунингдек куриллаётган ёки лойиҳаланаётган турдош Корхоналарда шунга ўхшаш бахтсиз ҳодисаларнинг келиб чиқмаслигини таъминлашга ҳаракат қилинади.

Бу усул хулосалари асосида лойиҳалаштирилнаётган корхоналарда технологик жараёнларни ўзгартириш ва такомиллаштириш чора-тадбирлари кўрилади.

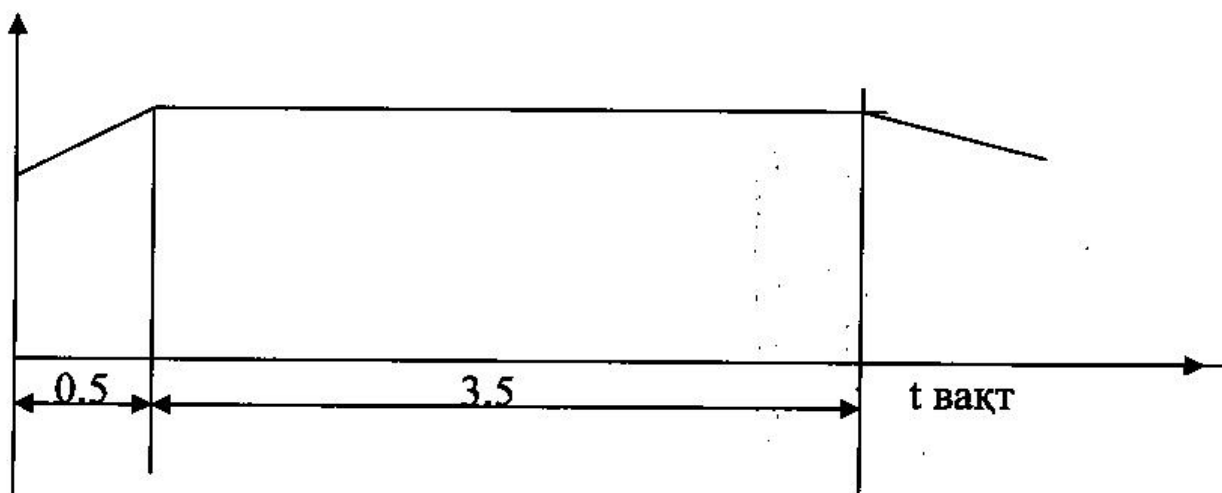
2.4. Жароҳатланиш сабабларини таҳдил қилиш

Бахтсиз ҳодисаларни қайд қилиш ва ҳисобга олиш билан бахтсиз ҳодисаларнинг сабабларини аниқлаб бўлмайди, бу фақат бахтсиз ҳодиса сабабларини аниқлаш учун материал бўла олади. Ходимнинг иш шароитида ишлаш фаолиятини ўрганиш унинг ишлаш қобилияти билан иш вақти ўртасида боғланиш борлигини аниқлаш имкониятини беради.

Бу боғланиш график шаклида 2-расмда кўрсатилгандек ўзгаради. Яъни ходим иш бошлагандан кейин ярим соат давомида иш маромига тушмаган ва созланмаган ҳолатда бўлади. Ярим соатдан кейин иш мароми муво-фикдашади ва бир меъёрда тахмиан 3,5 соат давом этади, сўйгра яна пасайиш бошланади. Бахтсиз ҳодисаларнинг юз бериши ҳам худди шу график асосида бориши аниқланди. 4 соат давомида ходим чарчаши ҳисобига иш қобилияти камайса, худди шу чарчаш ҳисобига бахтсиз ҳодисалар ҳам вужудга келади.

Ташкилий сабаблар. Ташкилий сабабларга куйидагиларни киритиш мумкин: корxonани лойиҳалаш вақтида йўл қўйилган хатолар, ишчи ва хизматчиларнинг хавфсиз ишлаш усулларига ўргатилмаганлиги, йўриқ-номанинг нотўғри ўтказилганлиги, ишчилар меҳнатидан мутахассислиги бўйича фойдаланмаслик, хавфсиз меҳнат қилиш техник назоратининг йўқлиги, хавфли эканлигини билиб туриб, бетартаб иш юритиш ва ишчиларнинг ўзаро келишмасдан иш олиб боришлари, технологик жараёнларнинг бузилиши, ишчиларнинг меҳнат қилиш ва дам олиш режаларининг бузилиши, иш жойларини нокулай режалаштириш, корхона худудида йўлка ва ўтиш жойларини нотўғри жойлаштириш, иш жойларини нотўғри ташкил қилиш, нобоп иш курулларида фойдаланиш, шахсий муҳофаза анжомларининг иш шароитига тўғри келмаслиги, тўсиқларнинг йўқлиги, хавф ҳақидаги огоҳлангтирувчи плакатларнинг бўлмаслиги ва бошқалар.

31

2-расм. Ходимнинг ишлаш қобилияти ва иш вақти ўртасидаги боғланиш.

Техник сабаблар. Станоклар, иш қуроллари, ёрдамчи воситалар ҳаракатланувчи ва юк кўтарувчи қисмларининг қурилиш камчиликлари, машина ва механизмлар айрим қисмларининг синиб ёки узилиб кетиши, технологик жараёнларнинг номукамаллиги, тўсиқ қурилмалари ва сакдовчи воситаларнинг пухта ишламаслиги.

Санитария-гигиеник сабаблар. Об-ҳаво шаротининг (ҳавонинг ҳарорати, нисбий намлиги, ҳаракат тезлиги ва босими, иссиқлик ажралиб чиқиши) қониқарли бўлиши корхоналардаги ҳаво муҳитининг чангланганлиги, иш жойлари, майдонлар ва ўтиш жойларининг оқилона ёритилмаганлиги, шовқин ва титрашнинг мавжудлиги, ишлаб чиқариш хоналари ва санитария-маиший хоналарнинг етарли эмаслиги ва санитария-гигиена талабларига жавоб бермаслиги, шахсий гигиена талабларига риоя қилмаслик.

Жисмоний-рухий сабаблар. Ишчи рухий аҳволининг бузилиши натижасида вужудга келадиган сабаблар оилавий нотинчлик, ишхонада, жамоа ўртасидаги келишмовчилик ва ҳоказо.

Мазкур сабаблар аниқлангандан кейин иш шароитида уларнинг келиб чиқмаслигини таъминловчи чора-тадбирлар мажмуи ишлаб чиқилиши зарур. Бу чора-тадбирларни амалга ошириш эса ишлаб чиқариш шароитида бахтсиз ҳодисаларнинг бутунлай йўқолишига ёки камайишига олиб келиши керак.

2.5. Меҳнатни муҳофаза қилишнинг номенклатура чора-тадбирлари

Касаба уюшмаси низомига асосан ФЗКУ воситачилисида ҳар йили маъмурият (биринчи раҳбар) билан ходимлар ўртасида ўзаро меҳнат муносабатлари тўғрисида жамоат битими тузилади. Бу битимда ишчи ва хизматчиларнинг меҳнат қилиши, маданий, маиший дам олиши борасидаги тадбирлар ҳақида келишиб олинади. Унда меҳнатни муҳофаза қилиш чора-тадбирлари, меҳнат шароитини яхшилаш масалалари ҳам ҳисобга олинади ва бу масалалар маълум тартибга келтирилиб, меҳнатни муҳофаза қилишнинг номенклатура чора-тадбирлари сифатида битимга тиркаб қўйилади.

Номенклатура чора-тадбирлари режасини, касаба уюшмаси кўмиталари билан келишган ҳолда, маъмурият ходимлари тузади. Унга ушбу корхона айни пайтдаги меҳнат шароити, касб касалликлари ва корхонадаги инсон организмига таъсир қилувчи зарарли омилларнинг мавжудлиги асос қилиб олинади. Бу режа касаба уюшмаси билан келишилгандан кейин ходимларнинг умумий мажлисида муҳокама қилинади.

Номенклатура чора-тадбирларга асрсан иш шароитини яхшилаш чора-тадбирлари киритилиб, уларни шартли равишда куйидаги уч гуруҳга бўлиш мумкин:

1. Бахтсиз ҳодисаларнинг олдини олишга қаратилган чора-тадбирлар: бунга кўшимча сақловчи ва муҳофаза қилувчи тўсиқларни ўрнатиш, муҳофазанинг автоматик тизимларини қўллаш, узоқдан туриб бошқариладиган асбоблар жорий қилиш, сигнал тизимлари, механизациялаштириш масалалари ва бошқалар киради.

2. Иш жойида касб касалликларини камайтиришга қаратилган чора-тадбирлар хизматчиларга зарарли таъсир кўрсатувчи моддалардан муҳофаза қилувчи қуролмалар тайёрлаш ёки сотиб олиш, иш жойларини яхши шамоллатиш ва ҳавони мўътадиллаштириш тизимларини ўрнатиш, эскиларини такомиллаштириш, умумий ҳаво алмаштириш усуллари билан бирга хавфли моддалар чиқадиган жойни ҳам ажратиш, ҳаво сўриш тизимида мукамаллаштирилган машиналардан фойдаланиш, ҳаво ҳолатиш кузагадиган асбоблар ўрнатиш ва бошқалар.

3. Иш шароитини умуман яхшилашга қаратилган чора-тадбирлар: мўътадил ёритиш, санитария-маиший хоналар ҳолатини яхшилаш, махсус кийим-бош ва оёқ кийимларини вақтида сифатли таъмир қилиш, меҳнатни муҳофаза қилиш хоналари, бурчаклари ва кўرғазмалари ташкил қилиш ва бошқалар.

Номенклатура чора-тадбирлари иш битимига киритилганлиги ва хизматчиларнинг умумий мажлисида тасдиқлангани сабабли, улар бажарилиши шарт бўлиб ҳолади ва бу ҳақда маъмурият хизматчиларга ахборот бериб туриши керак. Бунга сарфланадиган маблағ корхонанинг асосий фондидан олинади. Меҳнатни муҳофаза қилиш номенклатура чора-тадбирларига ажратилган маблағлардан бошқа мақсадларда фойдаланиш мутлақо таъқиқланади.

Меҳнатни муҳофаза қилишнинг номенклатура чора-тадбирлари ҳар бир иш хонада ўтказилиши лозим бўлган ва бу корхоналарнинг бош режасига киритилган. Мазкур режага корхона жойлашган майдонларни ободонлаштириш, хизматчилар яшайдиган минтақалар ҳолатини яхшилаш, корхона ташқи кўриниш ҳамда унга туташувчи йўл ва йўлаклар ҳолатини яхшилаш, барча ҳудудларни кўкаламзорлаштириш масалалари кирадики, булар туман, вилоят миқёсида ҳисобга олинади ва унга маълум миқдорда маблағ ажратилади.

Номенклатура чора-тадбирлар қаторида ходимнинг соғлиғига салбий таъсир қиладиган омилларни эътиборга олиш ҳам жуда муҳим аҳамиятга эга. Шу сабабдан соғлиғи ҳолатига кўра енгилроқ ёки ноқулай ишпаб чиқариш омилларининг таъсиридан холи бўлган ишга ўтказишга муҳтож ходимларни иш берувчи, номенклатуранинг розилиги билан, тиббий хулосага мувофиқ вақтинча ёки муддатини чекламай, ана шундай ишларга ўпсазиши лозим бўлади.

Иш билан боғлиқ ҳолда меҳнатда мажруҳ бўлганлиги ёки соғлиғига бошқача тарзда шикаст етказилганлиги муносабати билан вақтинча камрок ҳақ тўланадиган ишга ўтказилган ходимларга уларнинг соғлиғи шикастланганлиги учун жавобгар бўлган иш берувчи аввалги иш ҳақи билан янги ишда оладиган иш ҳақи ўртасидаги фарқни тўлайди. Бундай фарқ

меҳнат қобилията тиклангунга қадар ёки ногиррнлиги белгилайгунга қадар тўланади.

Ходим иш жараёнида ўзининг ҳаёти ёки соғлиғига таҳдид солувчи ҳолатлар юзага келиб қолганлиги тўғрисида иш берувчига дарҳол хабар қилиши лозим. Меҳнатни муҳофаза қилиш қоидаларига риоя этилишини текшириб бориш ва назорат қилиш билан шуғулланувчи органлар ана шу ҳолатларни тасдиқлаган тақдирда иш берувчи бу ҳолатларни бартараф этиш чораларини кўради. Агар зарур чоралар кўрилмаса, ходим ўзининг ҳаёти ёки соғлиғига таҳдид солувчи ҳолатлар бартараф этилгунга қадар тегишли ишни бажаришни рад этишга ҳақли эканлиги МК 219 - моддада белгилаб Кўйилган. Ана шу давр мобайнида ходимнинг ўртача иш ҳақи сақланади.

2.6. Хавфсизлик техникаси

Ҳар бир корхона ўз имкониятидан келиб чивдсан ҳолда меҳнатни муҳофаза қилиш бўлимини ёки хавфсизлик техникаси муҳандиси лавозимидаги штат бирлигини ташкил қилиши шарт. Унинг асосий вазифаси корхонада меҳнат қилаётган ишчи ва ходимларнинг меҳнатни муҳофаза қилиш қоидаси талабларини қандай бажараётганликларини назорат қилишдан иборат.

Жумладан унинг хизмат доирасига қуйидагилар киради: 1. Бўлим бошлиқлари томонидаи меҳнатни муҳофаза қилиш қонунларини ва бошқарувчи ташкилотларнинг хавфсизлик техникаси, санитарияси норма ва қоидаларини бажариш тўғрисидаги қарорларнинг бажарилишини кузатиб боради, шунингдек, меҳнатни муҳофаза қилиш давлат ташкилоти кўрсатмаларини тўғри бажарилаётганлигини текширади.

2. Корхона хаво муҳитининг тоза бўлишига эътибор беради ва шамоллатиш тизимларининг тўғри ишлаётганлигини кузатиб боради.

3. Корхонага замонавий хавфсизлик техникаси воситаларини жорий қилиш чораларини кўради.

4. Бўлим бошлиқлари томонидан "Корхонада ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган бахтсиз ҳодисаларни текшириш ва ҳисобга олиш" ҳақидаги қарор-нинг бажарилаётганлигини кузатиб боради.

5. Корхонанинг ҳамма бўлимларида хавфсизлик техникаси тавсияномасини ўз вақтида ва сифатли ўтказиш чора-тадбирларини амалга оширади.

Хавфсизлик техникаси муҳандисининг асосий эътибор бериши зарур бўлган объектларидан бири — техник ечимларнинг лойиҳа ҳужжатларида тўғри ҳал қилинишни назорат қилишдаа иборат. Чунки муҳофаза қилиш асосий чора-тадбирлари ва хавфсизлик техникасининг умумий масалалари ана шу ҳужжатларда ҳал қилинади. Мазкур ҳужжатларни қабул қилиш вақтида хавфсизлик техникаси муҳандисининг қатнашиши шарт ва бу корхона раҳбари томонидан буйруқ билан асосланади. Умуман хавфсизлик техникаси муҳандиси саноат корхоналарини режалаштириш, қайта ташкил қилишда, санитария-маиший хоналар ташкил этиш ишларида,

турли хил машина ва механизмларини ўрнатишда, янги технологик машина ва механизмлар, технологик тармоқларни йиғиш ва ўрнатиш ишларида қатнашиши керак.

Хавфсизлик техникаси муҳандиси назоратчи сифатида корхонада тузилган ҳар хил комиссиялар аъзоси сифатида қатнашиши керак. Масалан, янги қурилган ёки қайта жиҳозланган объектларни, янги ўрнатилган ёки таъмир қилинган жиҳозларни қабул қилишда, муҳандис-техник ходимларнинг меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасидаги билимларини текширишда, ходимларни атгестациядан ўтказиш ва бошқаларда иштирок этиши зарур.

Бундан ташқари хавфсизлик техникаси муҳандиси меҳнатни муҳофаза қилишга қаратилган масалаларни муҳокама қилишда қатнашибгина қолмасдан, қабул қилинган қарорларни режалаштириб, амалга ошириш чора-тадбирларини кўради.

Унинг бажариши зарур бўлган вазифалари каторига яна кўйидагиларни киритиш мумкин:

- ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган бахтсиз ҳодисаларни ҳисобга олиш, уларни келтириб чиқарган сабабларни таҳлил қилиш ва бахтсиз ҳодисанинг кайтарилмаслик чора-тадбирларини кўриш;

- бахтсиз ҳодисалар ва касб касалликларини камайитириш шароитларини яхшилаш учун ажратилган маблағларнинг ўзлаштирилиши ҳақида ҳисобот тузиш;

- корхонадаги меҳнатни муҳофаза қилиш масалаларини таҳлил қилиш ва раҳбар ходимларга ўз мулоҳазаларини билдириш;

- тегишли бўлим ва хизматчилар олдида ходимларни хавфли ва зарарли омиллар таъсиридан муҳофаза қилиш талабларини кўйиш;

- бўлимларга меҳнатни муҳофаза қилиш масалаларида ва иш шароитини яхшилаш чора-тадбирларини ишлаб чиқишда ёрдам кўрсатиш;

- бўлимларда ишлаб чиқилган меҳнатни муҳофаза қилиш режаларини умумий корхона режасига киритиб, умумлаштириш ва уларни амалга ошириш чора-тадбирларини кўриш.

Хавфсизлик техникаси муҳандиси ходимлар хавфсизлигини таъминлаш бўйича уларни ўқитади, ва йўриқномалардан ўтказади. Шунинг учун у кадрлар тайёрлаш бўлими билан биргаликда ходимларни мақсадли курсларда ўқитиш ишларини ташкил қилади, меҳнатни муҳофаза қилиш хоналари, бурчаклари ва витриналари ташкил қилади. Хавфсизлик техникаси коида ва нормаларини тапшиқот қилиш мақсадида маърузалар уюштиради, плакатлар сотиб олади ва уларни тарқатади, хавфсизлик техникасининг огоҳлантирувчи ёзувларини ва белгиларини керакли ерларга ўрнатади.

Иш берувчи ходимларнинг меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича ўқшпини таъминлаши ва уларнинг билимларини текшириб туриши шарт.

Меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича ўқувдан, йўл-йўриқдан ўтмаган ва билимлари текширилмаган ходимларни ишга қўйиш таъқиқланади.

Меҳнатни муҳофаза қилиш мутахассиси сифатида хавфсизлик техникаси муҳандиси янги ишга кираётганларни кириш йўриқномасидан ўтказди ва уларга меҳнатни муҳофаза қилиш коида ва нормаларини тушунтиради.

3 - боб. Меҳнат фаолияти жавфсизлигини таъминлаш кафолатлари ва зарарлар ўрнини қоплаш

3.1. Меҳнат фаолияти хавфсизлигини таъминлаш кафолатлари

Ходимга асосий иш вазифаларидан ташкари конунларда назарда тугалган ҳолларда иш берувчи унинг иш жойи (лавозими)ни сақлаган ҳолда ишдан озод қилиниши Меҳнат кодексида кўзда тушган. Улар вуйидагипардан ибораг:

- Куйидага жамоатчилик ишларига жалб этилганда, яъни сайлов ҳуқуқини амалга ошириш, депутаглик вазифаларини бажариш, табиий-меҳнат экспертиза комиссияси ишида шпгарок этиш, ҳарбий бурчни бажариш, сурипгарув орпшига, терговчи, прокурор хузурига ёки судга гувоҳ, жабрланувчи, эксперт, мутахассис, таржимон, холис тариқасида чакирипганда, худци шунингдек, суд мажлисларида халқ маслахачиси, жамоат айбловчиси ва жамоат ҳимоячиси, жамоат бирпашмалари ва меҳнат жамоаларишшг вакили сифатда иштирок этганда;

-Жамият манфаатларига доир ҳаракатлар қилганда, яъни талофатлар, табиий офатларнинг тугатиш, инсон ҳаётини сақлаб қолиш ва бошқа ҳолларда;

-Тиббий текширувдан ўтадиган кун ва куйиш учун кон топширадиган кун ходимларга соғлиқни сақлаш муассасаларига боришда иш берувчи монепиксиз рухсат бериши;

-Донорлик қилувчи ходимпарга хар сафар куйиш учун кон топширган куннинг, албатта, эртасига дам олиш учун бир кун берилади. Ходимнинг хохишига кўра бу кун таътилга қўшиб берилади.

Ҳомиладорлиги ёки боласи борлиги сабабли аёлларни қабул қилишни рад этиш ва уларнинг иш хаюш камайтириш Республика конунчилигида таъқиқланади. Ҳомиладор аёлни ёки уч ёшга тўлмаган боласи бор аёлни ишга қабул қилиш рад этилган тақдирда иш берувчи рад этипшинг сабабларини уларга ёзма равишда маълум қиллиши шарг. Шу билан бирга мазкур шахслар ишга қабул қилишни рад эгганлик усгадан судга пшқояг қилиш мумкин.

Меҳнат шароити ноқулай ишларда, шунингдек ер шпларида айлар меҳнатидан фойдаланиш таъқиқпанади. Бр осгидаги баъзи ишлар (жисмоний бўлмаган ишлар ёки санитар ва машпий хизмат кўрсашш ишлари) бундан мусгаснодир.

Аёлларнинг улар учун мумкин бўлган меъёрдан ортиқ юк кўтаришлари ва ташишлари ман этилади.

Аёллар меҳнатини қўллаш тақиқланадиган меҳнат шароити ноқулай ишларнинг рўйхати ҳамда улар кўтаришлари, ташишлари мумкин бўлган юк меъёрларининг чегараси Ўзбекистон Республикаси Меҳнат вазирлиги ва Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Ўзбекистон касаба уюшмалари Федерацияси Кенгаши ва иш берувчиларнинг вакиллари маслаҳатини олган ҳолда тасдиқлайди.

Тиббий хулосага мувофиқ ҳомиладор аёлларнинг ишлаб чиқариш меъёрлари, хизмат кўрсатиш меъёрлари камайтиради ёки улар аввалги ишларидаги ўртача ойлик иш ҳақи сақланган ҳолда енгилроқ ёхуд ноқулай ишлаб чиқариш омилларининг таъсиридан ҳоли бўлган ишга ўтказилади.

Ҳомиладор аёлга енгилроқ ёки ноқулай ишлаб чиқариш омиллари таъсиридан ҳоли бўлган иш бериш масаласи ҳал этилгунга қадар, у ана шу сабабдан ишга чиқмаган барча иш кунлари учун ўртача ойлик иш ҳақи сақланган ҳолда ишдан озод этилади.

Икки ёшга тўлмаган боласи бор аёллар аввалги ишини бажариши мумкин бўлмаган тақдирда, боласи икки ёшга тўлгунга қадар аввалги ишидаги ўртача ойлик иш ҳақи сақланган ҳолда енгилроқ ёки ноқулай ишлаб чиқариш омилларининг таъсиридан ҳоли бўлган ишга ўтказилади.

Ҳомиладор аёлларни ва ўн тўрт ёшга тўлмаган боласи (ўн олти ёшга тўлмаган ногирон боласи) бор аёлларни уларнинг розилигисиз тунги ишларга, иш вақтидан ташқари, дам олиш кунларидаги ишларга жалб қилишга ва хизмат сафарига юборишга йўл қўйилмайди. Шу билан бирга ҳомиладор ва уч ёшга тўлмаган боласи бор аёлларни тунги ишларга жалб қилишга бундай иш она ва боланинг соғлиги учун хавф туғдирмаслигини тасдиқловчи тиббий хулоса бўлган тақдирдагина, йўл қўйилади.

Ҳомиладор ва уч ёшга тўлмаган боласи бор аёллар билан тузилган меҳнат шартномасини иш берувчининг ташаббуси билан бекор қилишга йўл қўйилмайди, корхонанинг бутунлай тугатилиш ҳоллари бундан мустасно, бундай ҳолларда меҳнат шартномаси уларни, албатта, ишга жойлаштириш шarti билан бекор қилинади. Мазкур аёлларни ишга жойлаштиришни тугатилаётган корхонанинг ҳуқуқий вориси амалга оширади, ҳуқуқий ворислари бўлмаган тақдирда эса, уларни мақбул келадиган иш топишда ва ишга жойлаштиришда маҳаллий меҳнат органи ишга жойлаштириш даврида қонун ҳужжатларида белгиланган тегишли ижтимоий тўловлар билан таъминланган қолда ёрдам кўрсатишга мажбурдир.

Муддати тугаганлиги сабабли меҳнат шартномаси бекор қилинган ҳолларда ҳам иш берувчи ушбу модданинг биринчи қисмида кўрсатиб ўтилган аёлларни ишга жойлаштириши шарт. Ишга жойлаштириш даврида бу аёлларнинг иш ҳақи сақланиб қолади, бироқ бу муҳдат муддатли меҳнат шартномаси тугаган кундан бошлаб уч ойдан ошмаслиги керак.

Аёлларга оналик билан боғлиқ ҳолда бериладиган кафолатлар ва имтиёзлар (тунги ишларга ва иш вақтидан ташқари ишларга, дам олиш кунларидаги ишларга жалб этишни ва хизмат сафарларга юборишни чеклаш, шунингдек, қўшимча таътиллари бериш, имтиёзли иш тартибларини ўрнатиш

хамда меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатларда белгиланган бошқа қарорлар ва имтиёзлар) онасиз болаларни (она вафот этган, оналик ҳуқуқидан маҳрум этилган, узоқ вақт даволаш муассасаларида бўлган ва болалари тўғрисида она сифатида ғамхўрлик қилмаган бошқа ҳолларда) тарбиялаётган оталарга, шунингдек вояга елмаган болаларнинг васийларига ҳам тадбиқ этилади.

Соғлиғи ҳолатига кўра ёки ноқулай ишлаб чиқариш омилларининг таъсиридан ҳоли бўлган ишга ўтказиш (МК 218-модда) га муҳтож ходимларни иш берувчи, уларнинг розилиги билан, тиббий хулосага мувофиқ вақтинча ёки муддатини чекламай, ана шундай ишларга ўтказилади.

Соғлиғи ҳолатига кўра енгилроқ ёки ноқулай ишлаб чиқариш омилларининг таъсиридан ҳоли бўлган камроқ ҳақ тўланадиган ишга ўтаазилганда шундай ишга ўтказилган кундан бошлаб икки ҳафта мобайнида ходимларнинг аввалги ўртача ойлик иш ҳақи сақланиши кўзда тутилган.

Сил касаллиги ёки касб касаллигига чалинганлиги сабабли камроқ ҳақ тўланадиган бошқа ишга вақтинча ўтказилган ходимларга шу ишга ўтган вақт учун, лекин икки ойдан ортиқ бўлмаган муддат давомида касаллик варақаси бўйича янги ишда бериладиган иш ҳақига қўшилганда ходимнинг аввалги ишидаги тўлиқ иш ҳақидан ошиб кетмайдиган миқдорда нафақа тўланади. Башарти касаллик варақасида кўрсатилган муддатда иш берувчи бошқа иш топиб беролмаган бўлса, у ҳолда шунинг оқибатида бекор ўтган кунлар ўчуа нафақа умумий асосларда тўланади.

Иш билан боғлиқ ҳолда меҳнатда мажруҳ бўлганлиги ёки соғлиғига бошқача тарзда шикаст етказилганлиги муносабати билан вақтинча камроқ ҳақ тўланадиган ишга ўтказилган ходимларга уларнинг соғлиғи шикастланганлиги учун жавобгар бўлган иш берувчи аввалги иш ҳақи билан янги ишда оладиган иш ҳақи ўртасидаги фарқни тўлайди. Бундай фарқ меҳнат қобилияти тиклашунга қадар ёки ногиронлиги белгилангунга қадар тўланади.

Қонун ҳужжатларида соғлиғи ҳолатига кўра енгилроқ ёки ноқулай ишлаб чиқариш омилларининг таъсирини ҳоли этадиган камроқ ҳақ тўланадиган ишга ўтказилганда аввалги ўртача ойлик иш ҳақини сақлаб қолишнинг ёки давлат ижтимоий суғуртаси бўйича нафақа тўлаб туришнинг бошқача ҳоллари ҳам назарда тутилиши мумкин.

Ходим иш жараёнида ўзининг ҳаёти ёки соғлиғига таҳдид солувчи ҳолатлар юзага келиб қолганлиги тўғрисида иш берувчига дарҳол хабар қилади. Меҳнатни муҳофаза қилиш қоидаларига риоя этилишини текшириб бориш ва назорат қилиш билан шуғулланувчи органлар ана шу ҳолатларни тасдиқлаган тақдирда иш берувчи бу ҳолатларни бартараф эташ чораларини кўради. Агар зарур чоралар кўрилмаса, ходим ўзининг ҳаёти ёки соғлиғига таҳдид солувчи ҳолатлар бартараф этилгунга қадар тегишли ишни бажаришни рад этишга ҳақлидир. Ана шу давр мобайнида ходимнинг ўртача иш ҳақи сақланади.

ТМЭЖнинг ногиронларга тўлиқсиз иш вақти тартиби ўрнатиш, уларнинг вазифасини камайтириш ва меҳнатнинг бошқа шартлари ҳақидаги тавсияларини бажариш иш берувчи учун мажбурийдир.

I ва II гуруҳ ногиронларига меҳнатга ҳақ тўлаш камайтирилмаган ҳолда иш вақтини ҳафтасига ўттиз олти соатдан ошмайдиган қисқартирилган муддати белгиланади.

I ва II гуруҳ ногиронларига ўтгаз календар кунидан кам бўлмаган муддат билан узайтирилган асосий йиллик таътил берилади.

Ногиронларни тунги вақтдаги ишларга, шунингдек иш вақтидан ташқари ишларга ва дам олиш кунларидаги ишларга жалб қилишга уларнинг розилиги билангина, башарти улар учун бундай ишлар табиий тавсияларда тақиқланмаган бўлса, йўл қўйилади.

Белгиланган меъёр ҳисобидан иш жойларига ишга жойлаштириш тартибида маҳаллий меҳнат органи ва бошқа органлар томонидан юборилган, ўн саккиз ёшга тўлмаган шахсларни иш берувчи ишга қабул қилади.

Меъёр ҳисобидан қабул қилишни рад этшп тақиқланади ва бундай рад этиш устидан судга шикоят қилиш мумкин. Ўн саккиз ёшга тўлмаган барча шахслар дастлабки тиббий кўрикдан ўтгандан кейингина ишга қабул қилинади ва кейинчалик улар ўн саккиз ёшга тўлгунига қадар ҳар йили мажбурий тарзда тиббий кўрикдан ўтказилиб турилади.

Ўн саккиз ёшга тўлмаган шахслар меҳнатга оид ҳуқуқий муносабатларда катга ёшдаги ходимлар билан тенг ҳуқуқда бўладилар, меҳнатни муҳофаза қилиш, иш вақти, таътиллار ва бошқа меҳнат шартлари соҳасида улар учун меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатларда белгиланган қўшимча имтиёزلардан фойдаланадилар.

Ўн саккиз ёшга тўлмаган шахслар меҳнатидан шу тоифа ходимларнинг соғлиғи, хавфсизлиги ёки ахлоқ-одобга зиён етказиши мумкин бўлган меҳнат шароити ноқулай ишларда, ер ости ишларида ва бошқа ишларда фойдаланиш таъқиқланади. Уларнинг белгилаб қўйилган меъёрдан ортиқ юк кўтаришлари ва ташишлари мумкин бўлган оғир юк меъёрларининг чегарасини Ўзбекистон Республикаси Меҳнат вазирлиги ва Ўзбекистон Республикаси Соғлиғни сақлаш вазирлиги Ўзбекистон қасаба уюшмалари Федерацияси Кенгаши ва иш берувчиларнинг вакиллари маслаҳатини олган ҳолда белгилайди.

Ўн саккиз ёшга тўлмаган ходимлар билан тузилган меҳнат шартномасини иш берувчининг ташаббуси билан бекор қилишга, меҳнат шартномасини бекор қилишнинг умумий тартибига риоя қилишдан ташқари, маҳаллий меҳнат органининг розилиги билан йўл қўйилади.

3.2. Ишдан маҳрум бўлган ҳолатда ижтимоий кафолатлар

Ўзбекистон Республикасининг «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида»ги қонунининг (1992 йил 13 январда қабул қилинган) 26-37 моддаларида баён қилинишича, ишдан маҳрум бўлган, биринчи бор иш

қидираётган, шунингдек узоқ танаффусдан кейин меҳнат фаолиятини қайта бошлашни истаган фуқароларга; корхонапар, муассасалар ва ташкилотлардан бўшатишган ходимларга имтиёзлар берилишидан; ишсизлик нафақалари тўланишидан; ишсизга қарамоҳидагиларни ҳисобга олган ҳолда моддий ёрдам берилишидан; ҳақ тўланадиган жамоат ишларида қатнашиш имкониятидан; шп билан таъминлаш давлат хизматининг ташрифига биноан ишлаш учун ихтиёрий тарзда ўзга ерга кўчиши билан боғлиқ харажатларнинг қопланишидан иборат кафолатларни таъминлайди.

Меҳнат интизомини бузганлиги учун ишдан бўшатишган, шунингдек узоқ вақт ишламаётган, биринчи марта иш қидираётган ва касб ўрганишга, малака оширишга ва қайта тайёргарликдан ўтишга муҳтож бўлган шахсларга республикада таркиб топган ўртача иш ҳақининг 50 фоизи миқдорида, бироқ аҳолининг шу тоифаси учун назарда тутилган ишсизлик нафақасидан кам бўлмаган ва Ўзбекистон Республикасида белгиланган энг кам иш ҳақидан ортиқ бўлмаган миқдорда стипендия тайинланади. .

Ишсизлик нафақаларини тўлаш шартлари ва муддатлари меҳнат қонунчилигида қуйидагича белгиланган.

1. Ишсизлик нафақаси белгиланган тартибда ишсиз деб топилган шахсларга улар аҳолини иш билан таъминлаш давлат хизматида рўйхатга олинган кундан бошлаб тайинланади.

Ишсизлик нафақалари олиш ҳуқуқи иш билан таъминлаш давлат хизматида рўйхатга олинган пайтдан бошлаб, кечи билан ўн биринчи кундан кейин қучга қиради ва ишга жойлаштириш масаласи ҳал этилгунга қадар амал қилиб туради. (1993 йил 7 майдаги 854-ХП-сон қонуни таҳририда).

2. Ишсизлик нафақаларини тўлаш муҳлати ишдан ва иш ҳақидан (меҳнат даромадидан) маҳрум бўлган ёки узоқ (бир йилдан ортиқ) танаффусдан кейин меҳнат фаолиятини тиклашга ҳаракат қилаётган шахслар учун ўн икки ойлик давр мобайнида 26 календар ҳафтасидан, илгари ишламаган, биринчи бор иш қидираётган шахслар учун эса 13 календар ҳафтасидан ошмаслиги керак. Агар ишдан ва иш ҳақидан (меҳнат даромадидан) маҳрум бўлган фуқаролар ишсизлик бошланишидан оддинги 12 ой мобайнида тўла иш куни ҳафтасига эга бўлган 12 календар ҳафтага айланган ҳисобланган тўлиқсиз иш куни (ҳафтаси) шароитида ҳақ тўланадиган иш (меҳнат даромади)га эга бўлган бўлсалар, ишсизлик нафақаси тўланади.

3. Ишсиз нафақа олиш даврида фаол иш қидириши ва ҳар икки ҳафтада камида бир марта иш билан таъминлаш давлат хизматларида йўқламадан ўтиши керак.

4. Ходимлар сони (штати) қисқариши, корхона, муассаса, ташкилот қайта тузилиши ёки тугатилиши муносабати билан ишдан бўшатадиган, ишсиз деб эътироф этилган ва пенсия таъминоти тўғрисидаги қонунларга мувофиқ умумий меҳнат фаолияти нафақагага чиқиш (имтиёзли шартларда нафақага чиқиш ҳам шунга қиради) ҳуқуқини берувчи шахслар муддатидан олдин (қонунларда белгиланган муддатдан икки йил олдин) нафақагага чиқиш ҳуқуқига эгадирлар. (1993 йил 7 майдаги 854- Х11-сон қонуни таҳририда)

Фукаро ишсизлик нафақаси олиб турган даврда унинг меҳнат фаолияти узилиш бўлмайди.

Ҳарбий хизматдан, ички ишлар ва миллий хавфсизлик идораларидан бўшатилиши натижасида иш ҳақини йўқотган шахслар ушбу қонуннинг 31-моддасида кўзда тугалган шартлар асосида нафақа олшп ҳуқуқига эгадирлар.

Ҳарбий хизматдан, ички ишлар ва миллий хавфсизлик идораларидан бўшатиш хамда иш билан таъминлаш давлат хизматиға мурожаат қилишдан олдин ишламаган шахсларға нафақа миқдори республика бўйича белгиланган энг оз иш ҳақи даражасида белгиланади.

Узоқ муддатли танаффусдан кейин яна меҳнат фаолиятини бошлашға ҳаракат қилаётган ишсизларға: - ихтисоси бўлган шахслар, шунингдек ўн икки ой мобайнида ҳақ тўланадиган иш билан бандлиги ўн икки календар ҳафтадан кам вақтни ташкил этган шахслар учун умумий меҳнат фаолияти камида бир йил бўлган, ишға жойлашиши малака, оширишни ёки қайта таълим олишни талаб қилмаган тақдирда - дастлабки ўн уч календарь ҳафта мобайнида камида белгиланган энг кам иш ҳақи миқдорида нафақа тўланишиға қафолат берилади (1993 йил 7 майдаги 854-Х11-сон қонуни тахририда).

Меҳнат фаолияти бор-йўқлигидан қатъий назар, ҳомиладор аёлларға 12 ойлик давр мобайнида 26 календар ҳафтадан ортиқ бўлмаган муддатда Ўзбекистон Республикасида ўрнатилган энг оз иш ҳақи миқдорида ишсизлик нафақаси тўланади.

Моддий ёрдам - ишсизға ва унинг қарамоғидаги оила аъзоларига моддий ёрдам ва аҳолини иш билан таъминлашға кўмаклашиш жамғармасидан хамда тегишли маҳаллий бюджетдан бошқа турдаги ёрдам кўрсатилиши мумкин.

Иш билан таъминлашға кўмаклашш жамғармаси ва тегишли маҳаллий бюджетлардан ажратиладиган маблағлардан моддий хамда бошқа хил ёрдамлар кўрсатиш тартиби, миқдори ва шартлари Ўзбекистон Республикаси Меҳнат вазирлиги ва халқ депутатлари маҳаллий Кенгашларининг қарорлари билан белгиланади.

3.3. Маънавий зарарни қоплаш

Маънавий зарар уни етказувчининг айби бўлган тақдирда, зарар етказувчи томонидан қопланади, ушбу модданинг иккинчи қисмида назарда тугилган ҳоллар бундан мустасно (ФК. 1021-модда).

Маънавий зарар уни етказувчининг айбидан қатъий назар қуйидаги ҳоллардан қопланади, агар:

- зарар фуқаронинг ҳаёти ва соғлиғига ошиқча хавф манбаи томонидан етказилган бўлса;
- зарар фукароға уни қонунға хилоф тарзда ҳукм қилиш, қонунға хилоф тарзда жиной жавобгарликка тортиш эҳтиёт чораси сифатида қамоққа олишни ёки муносиб ҳулқ-атворға эга бўлиш ҳақида тилхат олишни

конунга хилоф тарзда кўллаш, конунга хилоф тарзда ушлаб туриш натижасида етказилган бўлса;

- зарар ор-номус, кадр-қиммат ва ишчанлик обрў-эътиборни ҳақоратловчи маълумотларни таркатиш туфайли етказилган бўлса; конун назарда тутган бошқа ҳолларда

Маънавий зарар бўйича жавобгарлик Кодексга киритилган янгиликлардан ҳисобланади. Асосий мақсад Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ (УП-боб), фуқароларга берилган шахсий ҳуқуқ ва эркинликларнинг амалга оширилишини ва ҳимоя қилинишини таъминлашдан иборат.

Маънавий зарар бўйича жавобгарлик шартномага асосланган, яъни ҳуқуқбузарлик билан боғлиқ ғайри қонуний ҳаракат тарзга эга бўлган жавобгарликдан иборат. Шунинг учун ҳам бундай жавобгарликка оид қоидалар, уларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳисобга олинган ҳолда алоҳида бандларда берилади ва зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар сифатида Кодекснинг 57-бобига киритилган.

Кодекснинг 11-моддасида маънавий зарарни қоплаш фуқаролик ҳуқуқини ҳимоя қилиш усулларида иборат эканлиги тан олинган. Кодекснинг 100-моддасида қандай ҳолларда маънавий зарарни қоплаш мумкинлиги аниқ кўрсатилган. Бунга кўра, маънавий зарарни қоплаш фуқаронинг шахсий номоддий ҳуқуқлари(неъматлари)га етказилган зарар учун қўлланилади.

Асосий қоидага биноан маънавий зарар учун жавобгарлик айбли бўлиш тамойилига асосланади. Зарар етказишда айбланувчи шахс бундай зарарни етказишда ўзининг айби йўқлигини исботлаши керак, агар исботлай олмаса айбдор деб ҳисобланади ва маънавий зарарни қоплашга мажбур бўлади. (мазкур Кодекснинг 100-моддасига қаранг).

Кодекснинг 100-моддасининг биринчи қисмига биноан, агар фуқаронинг шаънига, кадр-қимматига путур етказувчи маълумотларни таркатувчи шахс уларнинг ҳақиқат эканлигини исботлай олса, маънавий зарар учун жавобгар бўлмайди.

Демак, жавобгар бўлиш учун маълумотларни таркатувчининг айби бўлиши керак. Лекин 1021-модданинг иккинчи қисмида назарда тутилган ҳолларда маънавий зарарни қоплаш учун зарар етказувчининг айби борлиги ёки йўқлиги инобатга олинмайди.

Ушбу моддада зарар етказувчининг айбидан катъий назар маънавий зарарни қоплаш мажбурияги қандай ҳолларда вужудга келиши мумкинлиги батафсил кўрсатилади. Шу билан бирга маънавий зарарни «қоплаш қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда» ҳам юз бериши назарда тутилади. Ушбу бошқа ҳоллар сифатида маънавий зарар фуқаронинг нафақат шахсига, шунингдек унинг мулкӣ ҳуқуқига путур етказиши натижасида ҳам вужудга келиши мумкин. Масалан, «Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 22-моддаси иккинчи қисмига биноан маънавий зарар мулкӣ ҳуқуқ бузилганда ҳам қопланиши мумкинлиги назарда тутилади.

Тадбиркорлик соҳасида мулкдор ўз мулкидан бошқа шахсларнинг меҳнاتини жалб қилиш билан фойдаланиши мумкин. Мулкдор билан ишга ёлланган шахс ўртасида тузилган меҳнат шартномасида мулкдор ишга етказилган зарарни тўлашдан ташқари унга товон тўлаш мажбуриятини олиши ҳам мумкин. Товон тўлаш сабаблари турлича бўлиши мумкин. Масалан, меҳнатга ёлланган шахс мажруҳ бўлиб қолганда ёки унинг соғлиғига бошқа шикаст етказилганда жабрланувчи оладиган ёки муайян равишда олиши мумкин бўлган йўқотилган иш ҳақини ундиришни талаб қилиш билан бирга даволаниш, дори-дармонлар сотиб олиш билан боғлиқ харажатларни қоплашни, товон тўлашни талаб қилиши мумкин. Ишга ёлловчининг бундай мажбурияти қонунда назарда тутилган бўлиши билан бир қаторда шартномада ҳам белгиланган бўлиши мумкин.

Кодексда 985-модданинг тўртинчи қисмида кўрсатилганидек зарар етказган шахс бу зарарнинг ўз айби билан етказилмаганлигини, чунончи қайтариш мумкин бўлган куч ёки бошқа бировларнинг ғайриқонуний ҳаракатлари таъсирида ёинки ўз ҳаракатининг аҳамиятини тушуна олмаган ҳолатда бўлиб етказилганлигини исботласа, зарарни тўлашдан озод қилинади. Демак, айби йўқлигини исботлаш вазифаси зарар етказган шахс зиммасига юклатилади. Агар у керак бўлган даллаларни келтириб исботлай олмаса етказилган зарарни тўлашга мажбур. қонунда жавобгарлик учун айбли, ҳисобланиш тамойилларидан чекиниш ҳам мавжуд.

Шикоят ва фуқаролик-ҳуқуқий мажбуриятдан фарқли ўлароқ ушбу модда бўйича жавобгарнинг айби бор ёки йўқлиги фараз қилинмайди, унинг айбдор эканлиги жабрланувчи томонидан тегашли далиллар билан исботланиши керак.

Юридик шахснинг ёки фуқаронинг ўз ходими томонидан етказилган зарар учун жавобгарлик (ФК 989-модда).

Юридик шахс ёхуд фуқаро ўз ходимига меҳнат (хизмат, лавозим) мажбуриятларини бажариб турган вақтида етказган зарарни қоплайди.

Агар фуқаролар юридик шахс ёки уларни ишга ёплаган фуқаронинг топшириғи бўйича ёки назорати остида ҳаракат қилган бўлсалар ёхуд ҳаракат қилишлари лозим бўлган бўлса, улар ходимлар деб эътироф этилади ва бундай ходимлар томонидан уларнинг айби билан етказилган зарар учун юридик шахс ёки ишга ёлланган фуқаро жавобгар бўлади. Агар ходимларнинг айби билан етказилган зарар, уларнинг меҳнат (хизмат) бурчларини бажариш билан боғлиқ бўлмаса, юридик шахс ёки фуқаро жавобгар бўлмайди.

Жабрланган шахсга етказилган зарарни тўлаган юридик шахс ёки фуқаро бевосита зарар етказувчи ходимга нисбатан регресс (қайтарма даво қилш) ҳуқуқига эга бўлади. Бу ҳақда ФКнинг 1001-моддасига мурожаат қилинади.

Агар бирон бир корхонашг фаолияти зарар етказишда давом этаётган бўлса ёки унинг фаолияти келажакда зарар етказиш хавфидан дарак берадиган бўлса, бундай корхонанинг фаолияти унга нисбатан қўзғатилган даъво ҳисобга олинган ҳолда суд қарорига асосан тўхтатиб турилиши ёки

таъқиқлаб қўйилиши мумкин. Бундай қарорни қабул қилишда суд жамоатчилик манфаатини ҳисобга олиши керак. Агар корхонанинг фаолияти жамоатчилик манфаати учун бўлса, яъни бундай фаолиятни тўхтатиб қўйиш ёки таъқиқлаш ушбу манфаат учун зид бўлса, суд бу ҳақдаги даъвои рад этиши мумкин. (ФК.986-модда).

Агар корхона келажакда аҳоли учун зарар етказиш хавфини туғдирадиган фаолиятга эга бўлса, зарар етказишнинг олдини олиш учун даъво қилиш лойиҳага киритилган ва қурила бошлаган корхонага нисбатан ҳам қўзғатилиши мумкин.

Корхонанинг фаолияти суд томонидан тугатилиши ёки тугатилмаслигидан қатъий назар, жабрланувчилар ушбу фаолияти туфайли етказилган зарарни тўлапгаи талаб қилиш ҳуқуқидан маҳрум этилмайдилар.

Юридик шахс ёки фуқаронинг ўз ходими томонидан етказилган зарар учун жавобгарлиги ФКнинг 989-моддасида баён қилинган.

Давлат органларининг, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг ёки бу органлар мансабдор шахсларининг қонунга ҳилоф ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) натижасида, шу жумладан давлат органлари ёки фуқароларнинг ўз ўзини бошқариш органлари томонидан қонун ҳужжатларига мос келмайдиган ҳужжатлар чиқарилиши натижасида фуқарога ёки юридик шахсга етказилган зарар, улар мансабдор шахснинг айбидан қатъий назар, суднинг қарори асосида қопланиши лозим. (ФК. 990-модда)

Етказилган зарар давлат органи, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ёки бу органларнинг мансабдор шахсларининг айбидан қатъий назар, суднинг қарори асосида қопланиши зарур. Демак, юридик шахснинг, фуқаронинг зарар кўрган бўлишида ушбу органларнинг, мансабдор шахсларининг айби борлиги фарз қилинади.

Фуқаро мажруҳ қилинганда ёки унинг соғлиғига бошқача шикаст етказилганда жабрланувчи оладиган ёки муайян равишда олиши мумкин бўлган йўқотилган иш ҳақи (даромадлари), шунингдек саломатлигига шикаст етказилиши туфайли қилган кўшимча харажатлари, шу жумладан даволаниш, кўшимча овқатланиш, дори-дармонлар сотиб олиш, протез қўйдириш, бировнинг парваришида бўлиш, санаторий-курортда даволаниш, махсус транспорт воситаларини сотиб олиш, бошқа касбга тайёргарликдан ўтиш харажатлари, агар жабрланувчининг ана шу ёрдам ва парвариш турларига муҳтожлиги ҳамда уларни бепул олиш ҳуқуқига эга эмаслиги аниқланса, ўрни қоплашни лозим. (ФК 1006-модда)

Йўқотилган иш ҳақи (даромад)ни аниқлашда жабрланувчига ногирон бўлиш ёки соғлиғига бошқача шикаст егиши сабабли тайинланган ногиронлик нафақаси, худди шунингдек соғлиғига зарар етказилмасидан олдинги ва ундан кейинги бошқа турдаги нафақалар, ногиронлик ва бошқа шунга ўхшаш тўловлар эътиборга олинмайди ва зарарни қоплаш миқдорини камайтиришга сабаб бўлмайди (зарарни қоплаш ҳисобига киритилмайди). Зарарни қоплаш ҳисобига, шунингдек жабрланувчи соғлиғига шикаст етказилганидан кейин оладиган иш ҳақи (даромади) ҳам киритилмайди.

3.4. Ижодий таътиллار

Ишлаб чиқариш ёки педагогик фаолиятни илмий иш билан бирга муваффақиятли олиб боровчи шахслар учун илм толибларига номзодлик ва докторлик илмий даражаларини олиш диссертацияларини, шунингдек, дарсликлар ва ўқув - услубий қўлланмалар қўлёзмаларини тугаллашлари учун муаллифларга шарт — шароитлар яратиш мақсадида асосий иш жойларидаги ўртача ойлик иш ҳақлари ва лавозимлари сақлаиған ҳолда таътил берилади. (Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 11 мартдаги 133-сон қарорига 7-илова):

- номзодлик диссертацияси ва дарсликлар ҳамда ўқув — услубий қўлланмаларни тугаллашлари учун муаллифларга 3 ойгача;
- докторлик диссертациясини тугаллаш учун 6 ойгача бўлган муддатга ижодий таътиллار берилади.
- ижодий таътилларга ҳақ тўлаш белгиланган меҳнатга ҳақ тўлаш фонди, шунингдек илмий кадрлар тайёрлаш учун назарда тутилдиған маблағлар доирасида амалга оширилади.

2. Жамоа шартномаларида ёки иш берувчи билан касаба уюшмаси қўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи ўртасидаги битимга кўра мазкур тартибнинг 1 - бандида назарда тутилдиғанга қарағанда иш

берувчининг маблағлари ҳисобига ижодий таътилларнинг муддати узокроқ муддатга белгиланиши мумкин.

Диссертацияларни тугаллаш учун ижодий таътиллار

3. Ижодий таътиллар: давлат олий ққув юртлари ва илмий тадқиқот муассасалари ходимпарига — ушбу муассасалар Илмий кенгашининг тақдимномасига кўра директор (ректор) томонидан;

Бошқа давлат корхоналари, ташкилотлари ва муассасалари ходимларига — илм толиби бириктириб қўйилган олий ўқув юрти, илмий - тадқиқот муассасаси Илмий кенгашининг тақдимномасига кўра вазирлик (идора) томонидан берилади.

4. Илмий даражапар оловчи илм толибларига берилдиған ижодий таътиллар расмийлаштириш учун кафедра, шўъба, лаборатория ва шунга ўхшашлар Кенгашга сабаблари кўрсатилган илтимоснома юборади.

5. Ижодий таътил бериш тўғрисидаги тавсиянома илмий ишнинг муҳимлигини, олиб борилган тадқиқотларнинг ҳажмини ва диссертацияни таътил вақтида тугаллаш мумкинлигини ҳисобга олган ҳолда Илмий кенгашар томонидан берилади. ;

А) Илмий кенгаш тавсияномасида диссертацияни ниҳоясига етказиш учун зарур бўлган таътишши бериш вақти ва муддатлари кўрсатилади.

Б) Ижодий таътил олган шахслар Таътил тамом бўлдиған сўнг килинган ишлар тўғрисида ҳисобот тақдим этадилар.

Дарсликлар ёки ўқув - услубий кўптималар муамифларига ижодий таътиллар бериш тартиби

8. Давлат олий ўқув юртлари, илмий - тадқиқот муассасалари ходимларига олий ўқув юрти, илмий - тадқиқот муассасаси Илмий кенгашининг тавсияномасига кўра дарсликлар ёки ўқув - услубий қўлланмалар ёзишлари учун асосий иш жойларидан ийсодий таътил берилади.

9. Иш муаллифлар жамоаси билан ёзиладиган бўлганда ижодий таътил муаллифлар жамоасининг барча аъзолари томонидан тасдиқланган ёзма ҳолдаги аризага кўра муаллифлар жамоаси аъзоларидан бирига берилади.

10. Ижодий таътил тамом бўлгандан сўнг муаллиф олий ўқув юрти, илмий — тадқиқот муассасасининг Илмий кенгашига қўлёзма ҳолидаги ишни, асосий иш жойидаги муассаса, корхона, ташкилотнинг раҳбарларига эса ишнинг тугалланганлигини тасдиқловчи хужжатни топширади.

Яқунповчи қоидалар

Нодавлат олий ўқув юртларида, илмий - тадқиқот муассасаларида, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларда ижодий таътиллار бериш ҳамда уларнинг муддати жамоа шартномасида (агар у шп берувчи билан касаба уюшмалари кўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллар органи ўртасидаги

битимга кўра тузилмаган бўлса) ёхуд мазкур тартибнинг 3 — 10 – бандларида кўрсатилган тартибга мувофиқ ходим билан тузилган меҳнат шартномасида белгиланади.

12. Илмий даражалар олувчи илм толибларига, шунингдек дарсликлар ёки ўқув - услубий қўлланмалар муаллифларига навбатдаги таътиллار, улар ижодий таътиллардан фойдаланганликларидан қатъий назар, қонун билан белгиланган тартибда берилади.

4. Мезшат фаолияти хавфсизлигини таъминлашда меҳнат шартномаси

4.1. Меҳнат шартномаси тушунчаси

Меҳнат шартномаси - ходим билан иш берувчи ўртасида муайян мутахассислик, малака, лавозим бўйича ишни ички меҳнат тартибига бўйсунган ҳолда тарафлар келишуви, шунингдек меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив хужжатлар билан белгиланган шартлар асосида ҳақ эвазига бажариш ҳақидаги келишувдир.

Меҳнат шартномасининг намунавий шакли мулкчиликнинг барча шаклларидаги корхоналар, муассасалар, ташкилотларга (кейинги ўринларда - иш берувчи деб аталадилар) ва ходимларга меҳнат шартномалари тузишда амалий ёрдам бериш мақсадида ишлаб чиқилган.

Ёзма ҳолдаги меҳнат шартномаси доимий ишловчи (номуайян муддатга ишга қабул қилинадиган) ходимлар билан ҳам, муддатли меҳнат шартномаси асосида (беш йилгача бўлган муддатга, ходимлар билан муайян ишни бажариш вақти учун) ишга қабул қилинадиган ходимлар билан ҳам асосий иш жойи бўйича ва ўриндошлик асосида ишловчи ходимлар, ка-

саначилар ва бошқалар билан тузилади. Муддатли меҳнат шартномаси (контракт) меҳнат муносабатлари номуайян муддатга белгиланиши мумкин бўлмаган ҳолларда:

- бўлажак ишнинг хусусиятини;
- уни бажариш шартларини;
- ходимнинг манфаатларини ҳисобга олган ҳолда;
- қонунда бевосита назарда тутилган ҳолларда тузилади.

Меҳнат шартномаси тузишда зарур ва қўшимча шартлар кўрсатаб ўтилади.

Ходим ва иш берувчи меҳнат шартномасининг тарафлари бўлиб ҳисобланадилар.

Меҳнат шартномасини тузиш ҳақидаги келишувдан олдин қўшимча ҳолатлар (танловдан ўтиш, лавозимга сайланиш ва бошқалар) бўлиши мумкин

Ходим ўриндошлик асосида ишлаш тўғрисида, башарти бу қонун ҳужжатлари билан таъқиқланмаган бўлса меҳнат шартномалари тузиши мумкин

Меҳнат шартномасининг мазмуни - тарафлар келишуви бўйича, шунингдек меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатлар билан белгиланади.

Меҳнат шартномасида тарафларнинг келишуви билан қуйидагилар белгиланади:

- иш жойи (корхона ёки унинг бўлинмаси);
- ходимнинг меҳнат вазифаси - мутахассислиги, малакаси, у ишлайдиган лавозим;
- ишнинг бошланиш куни;
- меҳнат шартномаси муайян муддатга тузилганда унинг амал қилиш муддати;
- меҳнат ҳақи миқдори ва меҳнатнинг бошқа шарглари.

Меҳнат шартномасини тузиш пайтида ходимларнинг қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатлар билан белгиланган меҳнат ҳуқуқлари ва кафолатлари даражаси пасайтирилиши мумкин эмас.

Меҳнат шартномаси томонлари қуйидагилар меҳнат шартномаси томонлари ҳисобланадиган:

- *иш берувчи* — корхона, шу жумладан, уларнинг раҳбарлари номидан корхонанинг алоҳида таркибий бўлинмалари, мулкдор, айти вақтда уларнинг раҳбари ҳисобланадиган хусусий корхонапар, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда ўн саккиз ёшга тўлган алоҳида шахслар;

- *ходим* - ўн олти ёшга тўлган Ўзбекистон Республикаси фуқароси, шунингдек, хорижий фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган шахслар (бошқа ҳолларда ота-онасидан бирининг ёки унинг ўрнини босувчи шахснинг ёзма розилиги билан қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда ўн тўрт ва ўн беш ёшдан).

4.2. Меҳнат шартномасининг зарур шартлари

Иш жойи - ходим ишга қабул қилинган корхона, муассаса, ташкилот (унинг таркибий бўлини)нинг номи;

Меҳнат вазифаси- мазмуни лавозим йўриқномалари, малака мажбуриятлари ва бошқа меъерий ҳужжатлар билан бел-гиланадиган муайян мугахассислик, малака ехуд лавозим бўйича иш (раҳбарлар, мугахассислар ва хизматчиларнинг ҳамда бошқаларнинг ягона тариф-малака маълумотномаси, малака маълумотномаларига мувофиқ);

Иш бошланадиган кун - қонун ҳужжатларига мувофиқ тузилган меҳнат шаршомаси имзоланган пайтдан бошлаб кучга киради, агар ишнинг бошланиши санаси кайд этилмаган бўлса, ходим шартнома имчоланган кундан кейинги шп кундан (сменадан) кечикмай ишга тушиши керак;

Меҳнатга ҳақ тўлаш миқдори ва бошқар шартлар. Меҳнатга ҳақ тўлаш миқдори томонларнинг келишувига кўра белгиланади ва қонун ҳужжатлари билан белгиланган энг кам иш ҳада миқдоридан кам бўлиши ва энг кўп миқдор билан чегараланши мумкин эмас;

Қонун ҳужжатларида назарда тушлган ҳолларда айрим меҳнат шаршномалари (контрактлар)ни тузишда зарур шартлар рўйхати 49 кенгайтирилиши мумкин. Масалан, муддатли меҳнат шартномаси (коштракт) тузишда ишнинг бошланиш санасигина эмас, балки унинг тамом бўлшп санаси ҳам кайд этилади. Ходимни муайян ишш бажариш даврига ишга қабул қилшда ходим амалга ошириши учун қабул қилинаётган аниқ иш кўрсатилади. Ўриндошлар бигаан меҳнат шаршомаси (коштракт) тузишда қонун ҳужжатлари билан назарда тугалган энг кўп муддат доирасида кундалик шпнинг аниқ муддати белгиланади.

Томонларнинг келишувига кўра меҳнат шартномаси (коштракт) да кўшимча шартлар назарда тутилиши мумкин. Улар томонларнинг мажбуриятларини аниқлаши, уларни тўдцириши, ходимга кўшимча имтиёз ва афзалликлар берилшши назарда тугиши мумкин.

*Кўшимча шартлар*т куйидагилар кирипгаиши мумкин:

- ходимга меҳнат шароиглари белгиланган ҳолда ЯТММ ва ММ да назарда тушлган кўшимча меҳнат мажбуриятлари юклаш;

- бир неча касбда ипшаш тартиби ва шартлари кўрсатилган содда меҳдат шартномасининг мустақил шарти сифатида бир неча касб лавозимида ишлаш;

- агар ходим синов муддати билан ишга қабул қилинаётган бўлса, синовшгаг аниқ муддати (қачондан қачонгача);- ходимнинг юқори малакаси,

- агар бу амалдаги қонун ҳужжатларида, жамоа шаргаомасида (барча даражадаги битамларда) ёки корхона, ташкилот, муассасада амал қилувчи бошқар меъерий ҳужжатларда назарда тутилган ҳолларда мураккаброқ ишларни бажариш билан боғлиқ бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш (таъриф миқдорлари, лавозим маошлари, кўшимча ҳақлар устамалар,

мукофотлар ва бошқд хилдаги тақдирлашлар) нинг юқорироқ миқдорларини якка тартибда белгилаш;

- ходим учун белгиланган иш вақти тартиби(тўлик криз иш куни, тўликсиз иш хафтаси, қисқэртирилган иш вақти, соатбай иш кунининг бошланшни, тамом бўлиши ва бошқалар);

- қўшимча (хақи тўланадиган ва ҳақи тўланмайдиган) дам олиш кунлари, таътшшар бериш;

- ижшмой-маиший тусдаги шароитлар (болалар боғчасида ўрин, санатория-курортда даволанишга йўлланма таъминланиши, транспорт хизмати, марказлаштирилган тартибда озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш, уй-жой бериш ва бошқалар);

- муддатли меҳнат шаршомаси қонун ҳужжатларида назарда тушлган ҳолларда муддатидан олдин бекор қилинганда "жарима " тўлаш.

Меҳнат шартномаси бир хил кучга эга бўлган камида икки нусхада тузилади ҳамда сақлаш учун ҳар икки томонга берилади. Шартномада томонларнинг манзиллари кўрсатилади. Меҳнат шаршомаси сана кўрсатилган ҳолда имзолар билан тасдиқланади. Корхона, муассаса, ташкилот ишга қабул қилиш ҳуқуқи берилган мансабдор шахсининг имзосини гербли муҳр билан тасдиқлайди (гербли муҳр бўлмаган тақдирда имзонинг ҳақиқийлиги ва вакалатлилигини тасдиқловчи бошқа муҳр билан тасдиқланади).

Ходимнинг талабига кўра меҳнат шартномаси (контракт) у биладиган тилда тузилади ва давлат тилида тузилган шартнома (коштракт) билан бир хил кучга эга бўлади. Ходим билан тузилган меҳнат шартномаси (коштракт) шпга қабул қилиш тўғрисида буйруқ чиқдриш учун асос ҳисобланади. Буйруқ тузилган меҳнат шартномаси (контракт) мазмунига зид бўлмаслиги керак.

Меҳнат шартномаси шартларининг ҳақиқий эмаслиги. Қонун ҳужжатлари, жамоа шартномаси, меҳнатга ҳақ тўлаш тўғрисидаги низом ва бошқа маҳашшй меъёрий ҳужжатларга нисбатан ходимнинг ахволини ёмонлашшрадиган меҳнат шаршомаси шартлари ҳақшаш эмас деб ҳисобланади.

Жумладан, меҳнат шартномаси тузишда куйидаги шартлар белгиланшпи мумкин эмас

(меҳнат шаршномасини бекор қилишнинг қўшимча асослари, қонун йўл қўядиган ҳоллар бундан мустасно):

- қонун ҳужжатлари билан назарда тугалмаган интизомий жазолар белгилаш;

- синов муддатини Меҳнат кодекси билан белгиланган энг юқори муддатдан ортиқча белгилаш;

- ўриндошлик асосида ишлашга қўшимча чеклашлар жорий қилиш;

- қонунда назарда тутилганидан оршқча иш вақга муддата белгилаш; ходимлар учун қонун ҳужжатларида назарда тушлмаган ҳолларда моддий жавобгарлик жорий этиш.

4.3. Меҳнат шартномасининг шакли

Меҳнат шартномаси ёзма шаклда тузилади.

Меҳнат шартномаси шакли Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан белгиланган тартибда тасдиқланадиган намунавий шартномани ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқилади.

Меҳнат шартномаси бир хил кучга эга бўлган камида икки нусхада тузилади ва ҳар бир тарафга сақлаш учун топширилади.

Меҳнат шартномаси тарафларининг манзиллари кўрсатилади.

Меҳнат шартномаси ходим ва ишга қабул қилиш ҳуқуқига эга бўлган мансабдор шахснинг имзолари билан мустаҳкамланиб, имзоланган муддати қайд этиб қўйилади. Мансабдор шахснинг имзоси имзонинг ҳақиқий ва ваколатли эканлигини таъкидлаш тариқасида корхона муҳри билан тасдиқланади.

Меҳнат шартномасининг муддати

Меҳнат шартномалари:

- номуайян муддатга;
- беш йилдан ортиқ бўлмаган муайян муддатга;
- муайян ишни бажариш вақшга мўлжаллаб тузилиши мумкин.

Агар меҳнат шартномасида унинг амал қиладиган муддати кўрсатилмаган бўлса, меҳнат шартномаси номуайян муддатга тузилган деб ҳисобланади.

Номуайян муддатга тузилган меҳнат шартномаси ходимнинг розилигисиз муайян муддатга, шунингдек муайян ишни бажариш вақшга мўлжаллаб қўйишга тузилиши мумкин эмас.

Ишга қабул қилишга йўл қўйиладиган ёш. Ишга қабул қилишга ўн олти ёшдан йўл қўйилади. Ўн беш ёшга тўлган шахслар ота-онасидан бирининг ёки улар ўрнини босувчи шахснинг ёзма равишдаги розилиги билан ишга қабул қилиниши мумкин.

Меҳнат шартномасининг намунавий шакли

Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 11 мартдаги 133-сон қарорига 2-иловага асосан тузилади.

_____ **сон меҳнат шартномаси (контракт)**

_____ шаҳри 200__ « ____ » _____
1. Корхона (мулкчиликнинг барча шаклларидаги ташкилот, муассаса, шу жумладан, уларнинг алоҳида таркибий бўлинмалари _____)

(тўлиқ номи)

(фамилияси, исми ва отасининг иеми тўлиқи) номидан кейинги ўринларда «Иш берувчи» деб аталади ва фуқаро (Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги бўлмаган шахс ҳам бўлиши мумкин)

(фамилияси, исми ва отасининг исми тўлиқ)

кейинги ўринларда «Ходим» деб аталади, мазкур шартномани қуйидагилар ҳақида туздик:

2. Ходим _____
(фамилияси, исми ва отасининг исми)

(корхона таркибий бўлинмаси, цех, бўлим, участка, лаборатория ва шу кабишарнинг номи) касби бўйича

(ЯТММ бўйича касб, лавозгшининг тўлиқ номи, разряд, малака тоифаси) лавозимига ишга қабул қилинади, „

3. Шартнома _____ ҳисобланади.

(асосий иш бўйича, ўриндошлик бўйича ва қонунқужжатларга мувофиқ бошқа шартнома)

4. Шартнома муддати _____ : _____
(номуайян муддатга, 5 5 йилдан ортиқ бўлмаган муайян муддатга, муайян ишни бажариш вақтига ва унинг номи)

5. Шартнома бўйича ишлаш бошланиши _____
тамом бўлиши _____

6. Синов муддати _____
(синовсиз, синов муддати)

7. Ходимнинг мажбуриятлари:

а) меҳнат ва технология ингазони (ички меҳнат тартиби қоидалари, низомлар ва ингазом тўғрисидаги қоидалар)га риоя қилиш; қилиш;

б) иш берувчининг қонуний фармойишларини бажариш;

в) меҳнатни муҳофаза қилиш, хавфсизлик техникаси, ишлаб чиқариш санитарияси талабларига риоя қилиш;

г) лавозим йўриқномаларига риоя қилиш;

д) ЯТММ, ММ билан назарда тугалган малака мажбуриятларига риоя қилиш; е) қонун ҳужжатлари ва бошқа норматив ҳужжатларга риоя қилиш;

ж) жамоа шаршомаси шартларига риоя қилиш;

з) ходим томонидан қабул қилинадиган бошқа мажбуриятлар.

(иш, маҳсулнинг сифати, иш нормасини бажариш; хизмат кўрсатиш ва бошқалар)

8. Иш берувчининг мажбуриятлари;

а) ходимнинг меҳнатини ташкил этиш, ходим меҳнатини муҳофаза қилиш ва хавфсизлик техникаси қоидалари, лавозим йўриқномалари, жамоа шаршомаси ва бошқа меъриий маҳзлий ҳужжатлар билан таништириш;

б) меҳнат ва ишлаб чиқариш тағзимини таъминлаш;

в) иш ҳақини ўз вақтда тўлаш;

г) хавфсиз ва самарали меҳнат учун шарт-шароитлар ярагиш, ходимни ўқиташ, унга меҳнатнинг хавфсиз шарт-шароитга тўғрисида йўл-йўрик бериш;

д) иш жойини меҳнат муҳофазаси ва хавфсизлик техникаси қоидаларига мувофиқ жиҳозлаш;

ж) қонун ҳужжатларига ва бошқа меъриёв ҳужжатларга риоя қилиш;

з) жамоа шартномаси шартларига риоя қилиш;

и) иш берувчи томонидан қабул қилинадиган бошқа мажбуриятлар:

9. Иш куни ҳолати _____

(*тўлиқсиз иш куни, тулиқсиз иш ҳафтаси, қисқартирилган иш вафқти, соатбай иш, иш кунининг бошланиши ва толом бўлиши ва бошқалар*)

10. Меҳнат ҳақи тўлаш.

Ходимга куйидаги ҳақ тўлаш белгиланади:

а) _____ (*тўлов*

тури ва унинг аниқ миқдордаги ёки тоифаси кўрсатилган ҳолдаги, ёхуд тушумдан олинган фойдалардагимиқдори)

б) амалдаги қонун ҳужжатларига ва меъриёв ҳужжатларга мувофиқ; меҳнат шартлари билан боғлиқ бўлган кўшимча устама, компенсациялар куйидаги миқдорларда:

(*кўшимча ҳақ, устама, компенсациялар номи*) (*уларнинг миқдори*)

в) жамоа шартномаси шартлари билан назарда тутилган, шушунга қараганда, берилган (мажбурий) ҳуқуқлар ва маблағлар доирасида, раҳбар томонидан белгиланадиган кўшимча ҳақ устама, мукофот, тақдирлашлар ва рағбатлангирувчи турдаги бошқа тўловлар;

(*кўшимча ҳақ устама, мукофотлар номи*) (*уларнинг миқдори*)

11. Ходимга:

а) асосий таътил (меҳнат таътили) _____ иш кунидан;

б) кўшимча таътил _____ иш кунидан иборат (номи) бўлган ҳақ тўланадиган йилик таътил белгиланади.

12. Меҳнат шартномаси (контракт) нинг меҳнат шартлари ва унга ҳақ тўлаш хусусиятлари, ижтимоий ҳимоя, имтиёзлар, кафолатлар ва хоказолар билан боғлиқ бўлган бошқа шартлари.

Тамонларнинг манзимари ва имзолари:

Ходим: _____

Иш берувчи: _____

Манзил _____

Манзил _____

(сана, имзо)

(сана, имзо, муҳр)

Ёшларни меҳнатга тайёрлаш мақсадида умумтаълим мактаблари, хунар-техника бшшм юртлари ва ўрта махсус ўқув юртларининг ўқувчиларини ўн тўрт ёшга тўлганларидан кейин ота -онасқан бирининг ёки улар ўрнини босувчи шахснинг розилиги билан болаларнинг соғлиғига ва камол топишига зиён егказмайдиган ҳамда таълим олиш жараёшши бузмайдиган енгил ишларни ўқишдан бўш вақтларда бажариш учун шпга кабул қилишга йўл кўйилади.

Ун саккиз ёшга тўлмаган шахсларни ишга кабул қилиш ушбу Кодекснинг 241-моддасвда назарда тутилган талабларга риоя этилган ҳолда амалга оширилади.

Қариндош-уруғларнинг давлат корхонасида бирга хизмат қилишларини чеклаш. Узаро яқин қариндош ёки қуда-анда бўлган шахсларнинг (ага-оналар, ака-укалар , опа-сингиллар, ўғил ва қизлар, эр-хотинлар, шунингдек эр-хотинларнинг ота-оналари, ака-укалари. опа-сингиллари ва болалари), башарти улардан бири иккинчисига бевосита бўйсуниб ёки унинг назорати осгида хизмат қиладиган бўлса, бир давлат корхонасида бирга хизмат қишшлари таъқиқланади.

Бу қоидадан истиснолар Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан белгиланиши мумкин. (МК 79-модда)

Ишга қабул қилиш вақтида талаб қилгтадиган ҳужжатлар

Ишга кабул қилиш вақтада ишга кираётган шахс куйқдаги ҳужжатларни:

- паспорт ёки унинг ўрнини босадиган бошқв ҳужжатаи, ўн отга ёшгача бўлган шахслар эса - туғилганлик тўғрисидаги гувоҳнома ва турар жойидан маълумотномани;

- меҳнат дафтарчасини, биринчи марсяба ишга кираётган шахслар бундан мустасно. Ўривдошлик асосида ишга кираётган шахслар меҳнат дафтарчаси ўрнига асосий иш жойидан олган маълумотномани;

- хдрбий хизматга мажбурлар ёки чақирилувчилар тегишлича харбий ҳужжатни ёки харбий ҳисобда турганлик ҳақидаги гувоҳномани;

- қонун ҳужжатларига мувофиқ махсус маълумотта ёки махсус тайёргарликка эга шахсларгина бажаршш мумкин бўлган шпларга кираётганда олий ёки ўрта махсус, ўқув юртини тамомлаганлиги тўғрисидаги дипломни ёхуд мазкур ишни бажариш ҳуқуқини берадиган гувоҳномани ёки бошқа тегишли ҳужжатни тақдим этади.

Ишга қбул қишш ваққда ишга кираётган шахсдан қонун ҳужжатларида кўрсаталмаган ҳужжатларни талаб қишш гаъқиқланади. (МК 80-модда).

4.4. Ходимнинг ва иш берувчининг асосий бурчлари

Ходим: (1-вариант)

а) ҳалол ва виждонан ишлаши;

б) меҳнат интизомига риоя қилишри — ишга ўз вақтида келишли, иш вақгининг белгиланган давомийлиғига риоя қилиши, унумли меҳнат

қилшп учун бутун иш вақтидан фойдаланиши, маъмурият фармойишларини ўз вақтида ва аниқ бажариши ва ҳ.к.;

в) технология интизомига риоя қилишлари;

г) тегишли қоидалар ва йўриқномаларда кўзда тутилган меҳнат муҳофазаси, хавфсизлик техникаси, ишлаб чиқариш санитарияси, меҳнат гигиенаси ва ёнғинга қарши хавфсизликка доир талабларга тўлиқ риоя қилиши, берилган махсус кийим (коржома), махсус пойабзалар ва сақлаш мосламаларидан фойдаланиши;

д) ўз иш жойларини батартиб ва тоза тутиши, шунингдек корхона цехи ва худудида тозалikka риоя этиши ва кейинги навбатдиги ишчига ўз иш жойи, ускуна ва мосламаларни соз ҳолатда топширишлари;

е) корхона мулкни эҳтиёт қилиши ва мустаҳкамлаши, машина - дастгоҳ, асбоблардан самарали фойдаланиши, материаллар, коржома ва ҳоказоларга авайлаб муносабатда бўлиши;

ж) ишлаб чиқариш жараёнлари технологиясини ривожлантириш ва янгилаш муносабати билан ёки пировардида ходимнинг меҳнат бозорида рақобатбардошликни ошириш имконини берадиган иккинчи ва турдош касбни эгаллаш зарурати туфайли ўяув-курс комбинатлари, тармоқ ўқув марказлари ва бошқа ўқув юртларида таълим олиш билан ўз касб-кор даражаларини олиш лозим

2. вариант.

Ўз хизмат бурчини виждонан бажариши, меҳнат интизомига риоя қилиши, иш берувчининг қонуний фармойишларини ўз вақтида ва аниқ бажариши, технология интизомига, меҳнат муҳофазаси, хавфсизлик техникаси ва ишлаб чиқариш санитарияси талабларига риоя қилишлари, иш берувчининг мол — мулкига авайлаб муносабатда бўлиши керак.

Ходимнинг меҳнатга оид бурчлари ички тартиб қоидаларида, интизомига доир низомларда, корхонада қабул қилинадиган локал ҳужжатларда (жамоа шартномалари, йўриқномалар ва ҳоказолар) аниқлаштирилади.

Иш берувчи: 1 вариант

а) ҳар бир ходим ўз ихтисоси ва малакасига биноан ишлаши, ўзига беркитилган муайян иш жойига эга бўлишини кўзлаб, улар меҳнатини ташкил этиши;

б) иш топширишдан оддин ходимларни белгиланган топширик билан ўз вақтида таништириш, соғлом ва хавфсиз меҳнат шароитини таъминлаши;

в) бутун чоралар билан меҳнат ва ишлаб чиқариш интизомини мустаҳкамлаши;

г) меҳнат шароитини яхшилаши, меҳнат тўғрисидаги қонунларга оғишмай риоя қилиши, барча иш жойларида тегишли техника хизматини таъминлаши ва уларда меҳнат муҳофазаси қоидаларига (хавфсизлик техникаси қоидалари, санитария меъёрлари қоидалари ва ҳоказоларга) тўғри келадиган иш шароитини яратиши;

д) ходимларнинг хавфсизлик техникаси, ишлаб чиқариш санитарияси ва меҳнат гигиенаси, ёнғинга қарши хавфсизлик бўйича йўриқноманинг барча талабларига риоя қилишларини доимо назорат қилиши;

е) иш ҳақини белгиланган муддатларда бериши;

ж) ходимларнинг эҳтиёж ва талабларига эътибор билан қараши, уларнинг уй — жой — маиший шароитларини яхшилаши;

з) ишлаб чиқариш жараёнлари технологиясини ривожлантириш ва янгилаш муносабати билан малакаларини ошириши, иккинчи ва турдош касбларни эгаллашлари мақсадида ходимларни ўқитишга юбориши керак ва хоказо.

Иш берувчи ходимлар меҳнатини ташкил этиши, қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатларда, меҳнат шартномасида кўзда тутилган меҳнат шароитини яратиши, меҳнат муҳофазаси қоидаларига риоя қилиши, ходимларнинг эҳтиёж ва талабларига эътибор билан муносабатда бўлиши, уларнинг меҳнат ва турмуш шароитларини яхшилаши, Меҳнат кодексига мувофиқ жамоа шартномаларини тузиши шарт.

Иш берувчи ходимдан унинг меҳнатга оид бурчларига қирмайдиган ишларни бажаришни, ҳаёт ва саломатликни хавф остига қўядиган, ходим ёки бошқа шахсларнинг ор - номуси ва шаънини камситадиган ҳаракатлар содир этишини талаб қилишга ҳақли эмас.

4.5. ИШ ВАҚТИ ВА УНДАН ФОЙДАЛАНИШ

бунда иш ҳафтасининг тури белгиланади (икки дам олиш куни билан беш кунлик иш ҳафтаси ёки бир дам олиш куни билан олти кунлик иш ҳафтаси).

Ходим иш тартиби ёки жадвалига ёхуд меҳнат шартномаси шартларига мувофиқ ўз меҳнат мажбуриятларини бажариши керак бўлган вақт иш вақти ҳисобланади.

Ишнинг бошланиши ва тугаши вақти ҳамда дам олиш ва овқатланиш учун танаффус қуйидагича белгиланади:

Ишнинг бошланиши танаффус Ишнинг тугаши	1 - смена	2 - смена	3 - смена

Тегишли ҳолларда ҳар кунги иш давомийлиги, шу жумладан ҳар кунги ишнинг бошланиши ва тугаши вақти ҳамда дам олиш ва овқатланиш учун танаффус сменавийлик жадваллари билан белгиланади.

Сменавийлик жадваллари ходимга маълум қилинади.

Ходимлар сменалар бўйича бир маромда ўрин алмашиб боради. Бир сменадан иккинчисига ўтиш, одатда ҳар ҳафта сменавийлик графиклари билан белгиланган соатларда амалга оширилади.

Ходим учун иш вақтининг бир маромли давом этиш ҳафтасига қирк соатдан ошмаслиги керак. Олти кунлик иш ҳафтасида ҳар кунги ишнинг давом этиши етти соатдан, беш кунлик иш ҳафтасида эса саккиз соатдан ошмаслиги лозим.

Байрам (ишламайдиган) кунлари арафасида ҳар кунги иш (смена) давомийлиги барча ходимлар учун камида бир соатга камайтиради. Байрам (ишланмайдиган) кунлар қуйидагилардир: 1 январ - Янгийил;

8 март - Хотин-қизлар куни; 21 март - Наврўз байрами;

9 май - Хотира ва кадрлаш куни; 1 сентябр - Мустақиллик куни;

8 декабр - Конституция куни;

«Рўза ҳайит (ийд- ал- Фитр)» диний байрамининг биринчи куни;

«Қурбон ҳайит (ийд- ал-Адҳа)» диний байрамининг биринчи куни;

Ишдан ташқари вақтда фақат ходимнинг розилиги билан ишлатиш мумкин.

Ўн саккиз ёшга елмаган шахсларни ишдан ташқари вақтда ишлашга жалб этиш тақиқланади.

Иш сменаси давомийлиги ўн икки соат бўлганда, шунингдек алоҳида зарарли меҳнат шароитидаги ишларда ишдан ташқари вақтда ишлаш тақиқланади.

Иш вақтида қуйидагилар тақиқланади:

а) ходимларни уларнинг бевосита ишидан чалпдапн, жамоат вазифаларини бажариш учун уларни ишдан чақириб олиш;

б) йиғилишлар, мажлислар ва жамоат ишлари бўйича турли хил кенгашлар чақириш;

в)-

г)-

д)-

Ҳар йилги таътилларни навбат билан бериш тартиби тақвимий йил бошлангунига қадар ходимларнинг ваколатли органи билан келишув бўйича тасдиқданган график билан белгиланади.

4.6. Меҳнат дафтарчаси

Меҳнат дафтарчаси ходимнинг меҳнат сгажини тасдиқловчи асосий ҳужжатдир.

Иш берувчи корхонада беш қувдан ортик ишлаган барча ходимларга меҳнат дафтарчасини тупшиш шарт, ўриндошлик асосида ишловчилар бундан мустасно.

Иш берувчи меҳнат дафтарчасига ишга қабул қишиш, бошқа доимий ишга ўтказиш ва меҳнат шартномасини бекор қишга тўғрисидаги

маълумотларни ёзиши шарт. Ходимнинг илтимосига кўра меҳнат дафтарчасига ўриндошлик асосида ипшаган ва вақгинча бошка ишга ўтказилган даврлар ҳақидаги ёзувлар

киритилади. Меҳнат шартномасини бекор қилиш асослари (сабаблари) меҳнат дафтарчасига ёзилмайди.

Ишга қбул қилиш иш берувчининг буйруғи билан расмийлашгарилади. Буйруқ чиқариш учун ходим билан тузилган меҳнат шаргномаси асос бўлади.

Корхона раҳбарини ишга қабул қилиш корхона мулки эгасининг ҳуқуқи бўлиб, бу ҳуқуқни у бевосита, шунингдек ўзи вакил қилган органлар орқали ёки корхонани бошқариш ҳуқуқи берилган корхона кенгаши, бошқаруви ёхуд бошқэ органлар орқали амалга оширади.

Ишга қабул қилиш ҳақидаги буйруқ тузишни меҳнат шаргаомасининг мазмунига тўла мувофиқ равишда чиқарилади. Буйруқ ходимга маълум қилиниб, талхат олинади.

Ишга қабул қилиш ҳуқуқига эга бўлган мансабдор шахс томонидан ёки унинг ижозати билан ходимга ҳақиқатда ишлашга рухсат этилган бўлса, ишга қабул қилиш тепшиши равишда расмийлаштирилган ёки расмийлаштирилмаганлигидан кэтий назар, иш бошланган кундан зътиборан меҳнат шаргаомаси тузилган деб ҳисобланади.

Қонун ҳужжатларига мувофиқ тузилган меҳнат шартномаси у имзоланган пайтдан бошлаб кучга киради. Ходим шарпюмада белгилаб қўйилган кундан бошлаб ўзининг меҳнат вазифаларини бажаришга киришмога лозим.

Агар меҳнат шартномасида ишнинг бошланиш куни ҳақида шартлашилган бўлса, ходим меҳнат шартномаси имзоланган иш кунининг эртасидан кечикмай ишга тушмоғи лозим. :

Ишга қабул қилишда дастлабки синов шarti билан тузилиши мумкин:

- ходимнинг топширилатган ишга лаёқатлилигини текшириб кўриш;

- ходим меҳнат шартномасида шартлашилган ишни давом эттиришнинг мақсадга мувофиқлиги ҳақида бир қарорга келиши.

Дастлабки синовни ўташ ҳақида меҳнат шартномасида шартлашилган бўлиши лозим. Бундай шартлашув бўлмаган тақдир-да ходим дастлабки синовсю ишга қабул қилинган деб ҳисобланади.

Хомиладор аёллар, уч ёшга тўлмаган боласи бор аёллар, корхона учун белгиланган квота ҳисобидан ишга юборилган шахслар ишга қабул қилинганда, шунингдек олти ойгача муддатга ишга қабул қилиш ҳақида ходимлар билан меҳнат шаршомаси тузилганда дастлабки синов белгиланмайди.

Дастлабки синов муддаш уч ойдан ошиб кетгани мумкин эмас.

Вақтинча меҳнатга қобилиягсюлик даври ва ходим узрли сабабларга кўра ишда бўлмаган бошқв даврлар дастлабки синов муддатига кирилмайди. Дастлабки синов даврқда ходимларга меҳнат тўғрисидаги

конун хужжатлари ва корхонада ўрнатилган меҳнат шартлари тўлиқ татбиқ этилади. Дастлабки синов даври меҳнат сгажигга киришлади.

Дастлабки синов натижаси- дастлабки синов муддати тугагунга қадар ҳар бир тараф иккинчи тарафни уч кун олдин ёзма равишда огоҳлангириб, меҳнат шаргаомасини бекор қишишга ҳақлидир. Бундай ҳолда иш берувчи меҳнат шартномасини синов натижаси қониқарсиз бўлгандагина бекор қилиши мумкин.

Меҳнат шартномасини бекор қилиш тўғрисида ушбу модданинг биринчи қисмида назарда тушлган огоҳланшириш муддатини қисқартиришга фақат шаршомга тарафларининг келишуви билан йўл қўйилади.

Ушбу модданинг биринчи қисмида назарда тушлган ёки меҳнат шаргаомаси Тарафларининг келишуви билан белгилаб олинган огоҳлантириш муддати мобашшда ходим меҳнатга оқд муносабатларни бекор қишиш тўғрисида берилган аризани қайтариб олишга ҳақлидир.

Агар дастлабки синов муддати тугагунга қадар тарафлардан бирортаси ҳам меҳнат шартномасини бекор қилишни талаб қилмаган бўлса, шаргаоманинг амал қилиши давом этади ва бундан кейин уни бекор қилишга умумий асосларда йўл қўйилади.

Меҳнат шартлари - меҳнат жараёнидаги ижтимоий ва ишлаб чиқариш омилларининг жами тушунилади.

Ижтимоий омиллар жумласига меҳнат ҳақи миқдори, иш вақгининг, таътилнинг муддати ва бошқа шартлар киради.

Техника, санитария, гигиенага оид, ишлаб чиқариш-маиший ва бошқа шартлар ишлаб чиқариш омиллари деб ҳисобланади.

Меҳнат шартлари меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив хужжатлар, шунингдек меҳнат шартномаси тарафларининг келишуви билан белгиланади.

Меҳнат шартларини ўзгартириш, улар қайси тартибда белгиланган бўлса, шундай тартибда амалга оширилади.

Иш берувчи айрим тоифадаги ходимлар учун меҳнат шартларини ўзгартириш хусусида корхонадаги ходимларнинг вакиллик органлари билан олдиндан маслаҳатлашиб олади.

Итп берувчи меҳнат шартларидаги бўлажак ўзгаришлар ҳақида ходимни камида икки ой олдин ёзма равишда огоҳлантириб тилхат олишга шарт. Қўрсатилган муддатни қисқартиришга фақат ходимнинг розилиги билан йўл қўйилади.

Ходим билан меҳнат шартномаси у янги меҳнат шартлари асосида ишлашни давом эттиришни рад этганли сабабли бекор қилиш мумкин, бунда ходимга ўртача ойлик иш ҳақидан кам бўлмаган миқдорда ишдан бўшатиш нафақаси тўланади.

Ходимнинг меҳнат шартларини ўзгартириш ҳуқуқи - меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив хужжатларда назарда тутилган ҳолларда, ходим иш берувчидан меҳнат шартларини ўзгартиришни талаб қилишга ҳақлидир.

Ходимнинг меҳнат шартларини ўзгартариш ҳақидаги аризаси берилган кундан эътиборан уч кундан кечиктирмай иш берувчи томонидан кўриб чиқилиши лозим.

Ходимнинг меҳнат шартларини ўзгартириш ҳақидаги талаблари рад этилган тақдирда, иш берувчи унга рад этишнинг сабабини маълум қилиши керак. Ходимга унинг талабларини рад этиш сабабларини маълум қилмаслик ходимнинг меҳнат шартларини ўзгартириш рад этилганлиги хусусида шикоят қилиши учун тўсик бўла олмайди.

Ходим билан иш берувчи ўртасидаги келишув бўйича вақтинча бошқа ишга ўтказишга йўл қўйилади.

Бошқа ишга ўтказиш муддати тугагач, иш берувчи ходимга унинг аввалги ишини бериши шарт.

Ходим вақтинча бошқа ишга ўтказилган даврда унга бажараётган ишига қараб, лекин аввалги ўртача иш ҳақидан кам бўлмаган миқдорда иш ҳақи тўланади.

Бошқа ишга ўтказиш муддатининг чегараси, меҳнатга тўланадиган ҳақнинг аниқ миқдорлари, шунингдек ишлаб чиқариш зарурияти деб ҳисобланадиган ҳолатлар жамоа шартномасида кўрсатилади, агар у тузилмаган бўлса, иш берувчи томонидан ходимларнинг вакиллик органи билан келишиб белгиланади.

Меҳнат шартномасини ўзгартиришни расмийлаштириш - доимий бошқа ишга ўтказиш иш берувчининг буйруғи билан расмийлаштирилади. Бошқа доимий ишга ўтказиш ҳақида буйруқ чиқариш учун ходим билан тузилган меҳнат шартномасига киритилган ўзгаришлар асос бўлади.

Доимий бошқа ишга ўтказиш ҳақидаги буйруқ меҳнат шартномасига киритилган ўзгаришларнинг мазмунига тўла мувофиқ ҳолда чиқарилади ва ходимга маълум қилиниб, тилхат. олинади.

Вақтинча бошқа ишга ўтказиш унинг муддати кўрсатилган ҳолда буйруқ билан расмийлаштирилади.

Меҳнат шартномаси тарафларининг келишувига биноан ҳамда ходимнинг ташаббуси билан вақтинча бошқа ишга ўтказиш ҳақида буйруқ чиқариш учун унинг аризаси, хомиладор аёлларни ва икки ёшга тўлмаган боласи бор аёлларни вақтинча бошқа ишга ўтказиш ҳақида буйруқ чиқариш учун эса, - уларнинг аризаси ва тиббий хулоса асос бўлади.

Ходимни иш берувчининг ташаббуси билан вақтинча бошқа ишга ўтказиш ҳақида буйруқ чиқариш учун ишлаб чиқариш зарурияти ёки ишда бекор туриб қолиш фактининг мавжудлиги асос бўлади.

Вақтинча бошқа ишга ўтказишлар меҳнат шартномасида акс эттирилмайди.

Меҳнат шартларини ўзгартириш, шунингдек иш жойини ўзгартириш иш берувчининг буйруғи билан расмийлаштирилади. Меҳнат

шартномасида назарда тутилган меҳнат шартларини ўзгартириш ҳақида буйруқ чиқариш учун ходим билан тузилган меҳнат шартномасига киритилган ўзгартишлар асос бўлади.

Меҳнат шартномасида муайян иш жойи аниқ кўрсатиб қўйилган ҳолларда иш жойини ўзгартириш, қақида буйруқ чиқариш учун ходим билан тузилган меҳнат шартномасига киритилган ўзгартишлар асос бўлади.

Ишга тиклаш - меҳнат шартномаси ғайриқонуний равишда бекор қилинган ёки ходим ғайриқонуний равишда бошқа ишга ўтказилган ҳолларда, у иш берувчининг ўзи, суд ёки бошқа ваколатли орган томонидан аввалги ишига тикланиши луюим.

Низони кўриш вақгада иш берувчига меҳнат шартномасини бекор қилиш ёки ходимни бошқа ишга ўтказишнинг асослилигини исбоглаб бериш масъулияти юклатилади.

Агар жамоа келишуви ёки жамоа шартномасида меҳнат шаршомасини иш берувчининг ташаббуси билан бекор қилишни касаба уюшмаси кўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи бшшн олдиндан келишиб олиш назарда тушлган бўлса, суд касаба уюшмаси кўмитаси ёки ходимлар бошқа вакиллик органининг одцидан розилиги алинган-олинмаганлигини аниқлайди.

Ишга тикланганда иш берувчига ходимга етказилган зарарш қоплаш мажбурияти юклатилади.

Зарарни қоплаш:

- мажбурий прогул вақги учун ҳақ тўлаш;
- меҳнат шартномаси бекор қилинганлиги ёки ходим бошқа ишга ўтказилганлиги устидан шикоят қилиш билан боғлиқ қўшимча ҳаражатлар (мутахассислардан маслаҳдт олиш, иш юритиш учун кегган хдражатлар ва бошқалар) учун компенсация тўлаш;

- маънавий зарар учун компенсация тўлашдан иборатдир. Маънавий зарар учун тўланадиган компенсациянинг миққори иш берувчининг ҳатти-ҳаракатига берилган баҳони ҳисобга олиб, суд томонидан белгиланади, лекин бу миққор ходимнинг ойлик иш ҳақидан кам бўлиши мумкин эмас.

Ходимнинг илгамосига кўра суд ишга тиклаш ўрнига унинг фойдасига камида уч ойлик иш ҳақи миқдорқда қўшимча ҳақ ундириб бериши мумкин.

Меҳнат шартномасшш ғайриқонуний равишда бекор қшшшда ёки ходимни ғайриқонуний равишда бошқа ишга ўпсазишда айбдор бўлган мансабдор шахслар ходимга иш ҳақи тўланиши муносабати билан иш берувчига етказилган зарар учун ушбу Кодекснинг 274-моддасида назарда тутилган тартибда модций жавобгар бўладилар.

Ходимни ишдан четлаштиришга, қонунда назарда тутилган ҳоллардан тапжари, йўл қўйипмайди.

Алкоголли ичимликдан, гиёхвандлик ёки токсик модда таъсиридан мастлик ҳолатида ишга келган ходим шу куни (сменада) ишга қўйилмайди.

Ходим мажбурий тиббий кўриққан ўтишдан бўйин товлаган ёки ўтказилган текширишлар натижалари бўйича тиббий комиссия тавсияларини бажармаган тақдирда, иш берувчи уни ишга қўймасликка ҳақлидир.

Ходим иш берувчининг айби билан ғайриқонуний равишда ишдан чеглаштирилганда ходимга етказилган зарарни ушбу Кадексда назарда тутилган тартибда тўлаш мажбуриши иш берувчига юклатилади.

Ишвақги тушунчаси - ходим иш тартиби ёки графигига ёхуд меҳнат шартномаси шартларига мувофиқ ўз меҳнат вазиларини бажариши лозим бўлган вақт иш вақги ҳисобланади.

Иш вақтининг эҳсасқартирилган муддати. Айрим тоифадаги ходимлар учун уларнинг ёши, соғлиги ҳолати, меҳнатнинг шартлари, меҳнат вазифаларининг ўзига хос хусусиятлари ва ўзга ҳолатларни инобатга олиб, меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқд норматив ҳужжатлар, шунингдек меҳнат шаргаомаси шартларига биноан меҳнатга тўланадиган ҳақни камайтирмасдан, иш вақгининг қисқартирилган муддаш белгиланади.

Иш вақгининг қисқартирилган муддати қуйидагилар учун белгиланади:

- ўн саккиз ёшга тўлмаган ходимлар;
- I ва II гуруҳ ногирони бўлган ходимлар;
- ноқулай меҳнат шароитларидаги ишларда банд бўлган ходимлар;
- алоҳида тусга эга бўлган ишиардаги ходимлар.

Тўлиқсиз иш вақти - ходим билан иш берувчи ўртасидаги келишувга биноан ишга қабул қилиш чоғида ҳам, кейинчалик ҳам тўлиқсиз иш куни ёки тўлиқсиз иш ҳафтаси белгилаб қўйилиши мумкин.

Тўлиқсиз иш вақти шартли бипан ишлаш ходимнинг йиллик асосий меҳнат таътишининг муддатини, меҳнат стажини ҳисоблашни ҳамда бошқа меҳнат ҳуқуқларини бирон бир тарзда чеклашга асос бўлмайди ва ишланган вақтга ёки ишлаб чиқарилган маҳсулотга мутаносиб равишда ҳақ тўланади.

Иш ҳафтасининг тури (икки кун дам олинадиган беш кунлик иш ҳафтаси ёки бир кун дам олинадиган олти кундик Иш ҳафтаси) ва иш вақш режими (кундалик иш вақганинг (сменанинг) муддати, ишнинг бошлайиш ва тугаш вақти, ишдаги танаффуслар вақти, сутка давомидаги шеналар сони, иш кун-лари ҳамда ишланмайдиган кунларнинг навбат билан алмашиюшш, ходимларнинг сменадан сменага ўтиш тартиби) корхонада ички меҳнат тартиби қоидалари, бошқа локал норматив ҳужжатлар билан, бу ҳужжатлар бўлмаганда эса,- ходим билан иш берувчининг келишувига биноан белгиланади.

Ходимни сурункасига икки смена давомида ишга жалб этиш тақиқланади.

Дам олиш ва таътиллар:

- иш куни (смена) давомидаги танаффуслар:

Ходимга иш куни (смена) давомида дам олиш ва овқатланиш учун танаффус берилиши керак, бу танаффус иш вақгига киритилмайди.

Танаффус бериш вақти ва унинг аниқ муддати ички меҳнат тартиби қоидаларида, смена графикларида ёки ходим билан иш берувчи ўртасидаги келишувга биноан белгилаб қўйилади.

Рашлаб чиқариш шароитига кўра дам олиш ва овқатланиш учун танаффус бериш мумкин бўлмаган ишларда иш берувчи ходимга иш вақтида овқатланиб олиш имкониятини таъминлаши шарт. Бундай ишларнинг рўйхати, овқатланиш тартиби ва жойи ички меҳнат тартиби қоидаларида белгилаб қўйилади.

Меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатлар билан иш куни (смена) давомида бошқа танаффуслар ҳам белгилаб қўйилиши мумкин.

Йиллик меҳнат таътишиюри - барча ходимларга шу жумладан ўриндошлик асосида ишлаётган ходимларга, дам олиш ва иш қобил иятини тиклаш учун иш жойи (лавозими) ва ўртача иш ҳақи сақланган ҳолда йиллик меҳнат таътиллари берилади.

Қуйидагиларга уларнинг ёши ва соғлиги ҳолатини ҳисобга олиб, йиллик узайтирилган асосий таътил берилади:

- ўн саккиз ёшга тўлмаган шахсларга - ўттиз календар кун;
- ишлаётган I ва II гуруҳ ногиронларига - ўттиз календар кун.

Айрим тоифадаги ходимларга уларнинг меҳнат вазифаларининг ўзига хос жиҳатлари ва хусусиятларини ҳамда бошқа ҳолатларни эътиборга олиб, қонун ҳужжатларига мувофиқ узайтирилган таътиллари белгиланади.

Меҳнат тўғрисидаги қонунлар ёки бошқа норматив ҳужжатларда белгиланганидан ташқари, меҳнат шартномасининг шартларида ҳам узайтирилган йиллик таътиллари бериш назарда тутилиши мумкин.

Кўшимча таътилири:

- меҳнат шароити ноқулай ва алоҳида тусга эга бўлган ишларда банд бўлган ходимларга;

- оғир ва ноқулай табиий-ивдим шароитларида иш бажараётган ходимларга;

- меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа нормативларда, меҳнат шартномасининг шартларида назарда тутилган бошқа ҳолларда берилади

Иш ҳақи сақланмаган ҳолда бериладиган таътилири - ходимнинг аризасига биноан унга иш ҳақи сақланмаган ҳолда таътил берилиши мумкин, унинг муддати ходим билан иш берувчи ўртасидаги келишувга биноан белгиланади.

Қуйидаги ходимларга уларнинг хоҳишига кўра, иш ҳақи сақланмаган ҳолда муқаррар тартибда таътил берилади:

1941-1945 йиллардаги уруш қатнашчиларига ва имтиёзлари жиҳатидан уларга тенглаштирилган шахсларга - ҳар йили ўн тўрт календар кунга қадар;

- ишлаётган I ва II гуруҳ ногиронларига - ҳар йили ўн тўрт календар кунга қадар;

- икки ёшдан уч ёшгача бўлган болани парвариш қилаётган аёлларга (234-модда);

- ўн икки ёшга тўлмаган икки ва ундан ортиқ болани тарбиялаётган аёлларга - ҳар йили ўн тўрт календарь кунга қадар;

- меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатларда, шунингдек меҳнат шартномаси шартларида назарда тутилган бошқа ҳолларда.

Меҳнат шартномаси бекор қилинганда ходимга фойдаланилмаган барча йиллик асосий ва қўшимча таътиллار учун пуллик компенсация тўланади.

Ходимларга иш даврида, уларнинг хоҳишига кўра, йиллик таътилнинг ушбу Кодекснинг 134-моддасида белгиланган энг оз муддатидан (ўн беш иш кунидан) ортиқча қисми учун йиллик компенсация тўланиши мумкин.

Меҳнат шартномаси унинг муддати тугаши муносабати билан бекор қилинганда кейинчалик меҳнатга оид муносабатларни бекор қилиш шarti билан, гарчит ҳақиқатда ишланган вақт ҳамда таътил вақтининг умумий йиғиндиси меҳнат шартномаси муддати чегарасидан чиқиб кетса ҳам, таътил берилиши мумкин. Бу ҳолда меҳнат шартномасининг амал қилиши таътил тугагунга қадар узайтирилади.

5- боб. Меҳнат фаолияти ҳавфсизлигида меҳнат тарбияси

5.1. Меҳнат тарбияси ва маънавият

Инсон касб-хунари билан улуғ. Кишилиқ жамиятининг тарихи ҳам меҳнатдан, касб-хунардан бошланган. Касб-хунар аввал тирикчилик манбаидир.

Ҳаёт ва турмушнинг қайси бурчагига кирманг, кадамингиз меҳнат билан қутлуғ. Тарбияни ҳам меҳнатсиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Ҳатто, у билимларни эгалламоқ ва хунар ўрганмоқ учун ҳам зарур. Инсоннинг соғлом юриши учун уни дангасалиқдан қутқариш фойдалидир, зеро ялқовлик, ишёқмаслик одамнинг бузилишига, касалликларга чалинишига олиб келади.

Касб-хунарсиз шон-шавкатга, мартабага эришган киши ҳурматга лойиқми? деган савол туғилади. Бу саволга ҳам куйидагича жавоб бериш мумкин: юқори мартабага айрим йўллар билан касб-хунарсиз эришган киши фароғат ва роҳатда яшаётгандек туюлади, яъни бундай кишилар яхши кийинади, қимматбаҳо машина ва уй-жойларга эга бўлади. Аммо улар улугликдан, иззат-ҳурматдан маҳрумдир.

Касб-хунарнинг мамлакатдаги ўрни беқиёсдир. Ҳунари билан инсонлар янада юксакликка кўтарилишади ва бунинг учун салоҳиятли илмларни эгаллаши лозим бўлади. Илм олиш ва ўқиш энг керакли меҳнатдир. Шунга кўра олимларнинг меҳнатини ҳурмат қилишлик илм - фан тараққиётига сабаб бўлади.

Юнон олими Сукрот шундай деган экан, «Ҳунардан яхшироқ нарса ва билимдон улўғроқ мартаба йўвдир, шарм-ҳаёдан яхшироқ безак йўқдир». Бунда олим инсоннинг энг муҳим фазилатларидан бири меҳнатсевар бўлишдир, демак, илм ҳам инсон учун олий фазилатдир чунки булар одамларнинг аҳволини яхшилайти, мамлакат ободончилигини таъминлайти. Жамиятни жаҳолат қоронғилиғидан кутулиш йўли ҳам шу фазилатлар туфайли амалга ошади, деган фикрни илғари сурган.

Бобомиз Абу Райҳон Беруний ҳам бу хусусда куйидагиларни таъкидлайти: «ҳар бир кишининг баҳоси ўз ишини ошириб бажаришда экани тўғрисида таъкидлаб, истаклар меҳнат орқали амалга ошиши, бунда албатта мажбурий меҳнат билан эришиб бўлмаслигини қайд қилган ва ҳаётнинг маъноси-мазмунини меҳнат ташкил этади», деб таълимот беради.

Пири комил шайх Боҳовуддин Нақшбандий «Худо кўнгилда-ю кўл ишда бўлсин»деб бежю таъкидлаган эмас. Аслида Мухаммад Мустафо Салоллоҳи Алайҳи Вассалам ислом динига асос солар экаилар, ўз хадиси шарифларида тоат-ибодат билан ҳалол меҳнатни ҳамиша эп кўрганлар. Ҳатто Расулуллох (САВ) киёмат куни арафасида ҳам меҳнат қилишни тарғиб этадилар: «Бирингиз экин учун кўлингизда ушлаб турган вақтангизда киёмат-қойим бўлиб қолса-ю ниҳолни экиб олишга кўзингиз етса, албатта экиб кўйинг! Ёки бу ҳадисни лўндароқ қилиб ифодалайдиган бошқа ҳадис ҳам бор: «Сен бир кўчатни экаётган вақтингда, дажжол чиқиб қолибди, деб эшитсанг ҳам уни тузатиб экишга ҳаракат қил, чунки сендан кейин ҳам одамлар яшайти».

Шунинг учун ҳам инсонларнинг энг ёшидан бошлаб кучи қобилиятига қараб меҳнатга, касб-хунарга ўргата бориш, катқшар меҳнатини эъозлай оладиган қилиб тарбия бериш, болани билим ва касбга ўргатиш оиланинг диққат марказида ижобий натижа беради. Оилада бошланган меҳнат тарбиясини ўргатиш билан, шунингдек жисмоний ўргатиш анъаналари билан боғлаб давом этгирилиши энг яхши самара беради.

Меҳнат ва хунар ворислик асосида авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтиши кўплаб олимларимиз томонидан таъкидланган ва хунаромандчилик соҳасида бувга юқори баҳо берилган. Чунки хунаромандчиликдаги нозик ва машаққатли меҳнат сирлари авлоддан авлодга турмуш тарзи, қолаверса ирсият қонунларига бўйсунган ҳолда ўтади. Бундан ташқари касб-хунар сирларини ўргатишда илм аҳиллари, олимлар ва педагогларнинг меҳнати жамият учун нақадар керакли ва зарурлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим.

Ёш авлодни касб-хунарга ўргатиш масаласи борасида меҳнат интизоми алоҳида ўрин тутаети. Корхонада меҳнат тартиби иш берувчи касаба уюшмаси кўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи билан

келишиб тасдиқлайдиган ички меҳнат тартиби қоқдалари билан белгиланади (МК-174 моддаси).

Ходим ўз меҳнат вазифаларини ҳалол, виждонан бажариши, меҳнат интизомига риоя қилиши, иш берувчининг қонуний фармойишларини ўз вақтида ва аниқ бажариши, технологья интизомига, меҳнат муҳофазаси, хавфсизлик техникаси ва ишлаб чиқариш санитария талабларига риоя қилиш, иш берувчининг мол-мулкини авайлаб асраши шарт.

Ходимнинг меҳнат вазифалари ички тартиб қоидаларида, интизом тўғрисидаги Низомларида, корхонада қабул қилинадиган локал ҳужжатларда (жамоат шартномаларида, йўриқномалар ва хоказоларда), меҳнат шартномасида аниқ белгилаб қўйилади.

Иш берувчи ходимлар меҳнатини ташкил қилиши, қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатлар, меҳнат шартномасида назарда тутилган меҳнат шaroитларини яратиб бериши, меҳнат ва ишлаб чиқариш интизомини таъминлаши, меҳнат муҳофазаси қоидаларига риоя этиши, ходимларнинг эҳтиёж ва талабларига эътибор билан қараши, уларнинг меҳнат ва турмуш шaroитларини яхшилаб бориши лозим.

Иш берувчи ходимдан унинг меҳнат вазифалари доирасига кирмайдиган ишларни бажаришни, қонунга ғилоф ёки ходим ва бошқа шахсларнинг ҳаёти ва соғлиғи учун хавф туғдирувчи, уларнинг шаъни ва кадр-кимматини камситувчи ҳаракатлар қилишини талаб этишга ҳақли эмаслиги Меҳнат Кодексининг 177-моддасида белгилаб қўйилган.

5.2. Касб-қунар ва меҳнат тарбияси

Меҳнат интизоми билан танишган ҳолда ёш авлоднй бирор касб-хунарга, яъни қизиққан ихтисослиги бўйича касбга йўналтириш лозим. Чунки ёшларда ҳар қандай касбга ҳам қобилият бўлавермайди, аксинча ҳар бир навқирон муайян бир хунарга қизикади. Бунинг заминида бир сир яшириниб ёгади. Бу сирнинг сабаби дунёнинг мавжуд эканлигини ва кишилар турмушининг тартибга солиб туришидир. Битта хунар билан қизиқувчи ўзининг бутун қобилияти ва қувватини шу касбни эгаллашга қаратади. Агар ўқувчининг муайян хунарга қобилияти бўлмаса, уни мазкур касб билан шуғулланишга мажбур қилмасдан бошқа бирор ишга даъват этиш керак. Бирор бир касбни эгаллаган ва шу соҳада кўп йиллар давомида фаолият кўрсатган хунармандларда рағбат жуда кучли бўлади, сабаби улар энг ҳалол, софдил кишилар бўлиб хиёнат ва муғомбирликни билмайдилар, уларнинг оддий ва кам таъминланган оилаларга доимо ёрдам бериб келишини кузатиш мумкин.

Ўзлари эса касбига суянган ҳолда қийинчиликлардан кўркмайдилар.

Жамиятда бундай хунармандларнинг ҳурмати ҳам доим эъзозда. Шунинг учун ҳам ҳар бир киши бирор хунар ва зарур иш билан шуғулланишни хоҳайди, уни такомиллаштиришга интилади, чунки агар ҳамманинг фикрлаши бир хил бўлганда эди, улар бир хил касб-қунарни эгаллашга мойиллик кўрсатган бўлур эдилар, натижада бошқа касблар бир чеккада қолиб кетар эди.

Бу эса жамиятнинг бузилишига сабабчи бўлар эди.

Касб-хунарни эгаллашда дастлабки омил бу акд билан боғлиқ ходисадир. Агар бола маърифатли оиладан бўлса, уни илм фан билан машғул қилишга йўллаш керак, агар хунарсиз оиласидан бўлса, аксинча. Уни албатга касбчилик қилишга йўналтириш яхши самара беради. Демак, акд билан эгалланган касб-хунарсиз бу зиёлилар гуруҳини ташкил қилса, ундан кейинги омил эса, таълим тарбия орқали эришади. Бундай касб-хунар эгалари жамиятда юқори малакада фаолият кўрсатаётган соҳа мутахассислари ҳисобланади. Учинчи гуруҳ касб-хунар кишиларининг шижоатларига боғлиқдир.

Масалан: спортчи, чавандозлик ва шунга ўхшаш инсонлардан шижоат талаб этиладиган касблар шулар жумласига киради. Яна бир шундай турдаги касб-хунар борки, буни кабир ва ярамас касб-хунарсиз деб айтишимиз мумкин. Буларга фолбинлик, сеҳргарлик, афсунгарлик, кўшмачилик ва бошқалар киради.

Бу хунарсиз жамиятга катта зарар келтирганликлари учун улар ҳамма вақт қораланган.

Лекин бундан қатъий назар, жамиятнинг ҳар бир аъзоси меқнат қилиши, касб-хунарсиз эгаллаши лозим, зероки, фақат меқнатдагина инсон бахт саодат ва камолотга етишуви мумкин.

Жамият ва унинг фаровонлигига фойда келтирадиган ҳар қандай касб-хунарсиз инсон учун муносибдир. Ҳар бир киши ўз ишига ҳал^л муносабатда бўлиши лозимдир. Бу ғоялар ифодасини биз улуғ адибларимиз, Навоий ва Жомий асарларида ҳам кўплаб кузатишимиз мумкин. Улардаги қаҳрамонлар ёшлиқдан йирик олим ва устозлар қўлида таҳсил кўрадилар. Навоий қаҳрамонларидан бири бўлган Қайсга беш ёшлигида отаси тажрибали муаллим тайинлади. У ақлли, доно ва билимдон устоз ёрдамида илм-фаннинг қонун-қоидаларини коинот сирларини ўрганиб, ўз даврининг билимдон кишиси бўлиб етишади. Ёки Фарҳодни олайлик. У ёшлигидан билим олиш билан шуғулланиб, ўн ёшида фанининг кўп соҳаларидан огоҳ бўлади, камтаринлиги, ҳаракатчанлиги, хулқ-одоби ва бошқа фазилатлари билан одамларни ҳайратга солади. Демак, илму одобга ёшлиқдан киришмоқ ғояси шарқ мутафаккирларининг аксарият асарларида кенг ёритилганлигининг гувоҳи бўламиз.

Агар ёшлиқда касб-хунарсизга йўналтирувчи билим олиш имконияти бўлмаган бўлса, кишининг улғайганида ҳам илм билан шуғулланиши кеч бўлмайди, зеро билим эгаллаш ҳеч қачон қораланган эмас.

Бу хусусда буюк аллома Афлотундан сўрадилар: «Ўқиш-ўрганиш қай вақтгача иззат ва ҳурматда бўлади?» У жавоб берибди: «Жоҳиллик нуқсон деб ҳисоблангунча».

Шунинг учун жамиятга нафи тегадиган билимларни эгаллаш ниҳоятда зарурдир.

Касб-хунарсиз ўрганиш учун ҳақиқий фанларнинг эгаллаш жуда катта самара беради. Шунинг учун ҳам Афлотун ўз эшиги тепасига «кимки геометрияни билмаса, уйимизга кирмасин»-деган сўзларни ёзиб қўйган экан.

Маълумки, ҳозирги вақтда ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида, шу жумладан, маънавий ҳаётда ҳам чуқур ўзгаришлар содир бўлмоқда. Ўташдан то бизнинг давримизгача сақланиб келаётган умуминсоний кадриятлар янги талқин этилмоқда, анъана ва маросимларимизга ёндошилмоқда.

Лекин, иккинчи томондан, ҳозирги шароитда кишилар ўртасида муносабатларда катор салбий иллатлар пайдо бўлмоқда. Жамиятда, айниқса ёшлар орасида ахлоқсизлик, одобсизлик авж олиши, шарм-ҳаётнинг камайиб бориши, катталарни хурмат қилмаслик ҳоллари кенг ёйилиб бораётганлиги сир эмас. Одамлар ўртасида меҳр-оқибат, аҳиллик, мурувватнинг йўқолиб бориши жинойтчиликнинг кескин ошиб бораётганлиги халқни жиддий ташвишлантирмоқда.

Мана шундай шароитда жамиятнинг ахлоқий идеаллари ва талабларига жавоб берадиган ўтмиш ахлоқий кадриятларини тиклаш, уларни кишилар, айниқса, ўсиб келаятган ёшларнинг онгига сингдириш муҳим аҳамият касб этади. Мутафаккирларнинг бой адабий-ахлоқий мероси, ўтмишдан сақланиб келаётган хулқ одоб қоидалари, ўғитлари-ю, панд-насихатлари ҳанузгача ўзининг тарбиявий аҳамиятини йўқотаган. Демак, касб-хунар ва илм-фанни эгаллаш тўғрисидаги ўтган алломаларимизнинг қимматли фикрлари - донолик, адолат, шижоат.

Сахийлик, меҳнатсеварлик каби инсоний фазилатлар хусусидаги пурмаъно сўзлари ҳозирги кунда ҳам ҳаммани яхшиликка ва хайрли ишлар қилишга ундаши, кишиларни ёвузликка, адолатсизликка, нодонликка қарши қурашга чорлаши шубҳасиздир.

5.3. Меҳнат, чин инсоний кадрият тарозиси

Ҳурматли Президентимиз И.А.Каримов баркамол бунёдкор авлодни тарбиялашга, кадрларни танлаш, уларни жой-жойига қўйиш халқимизнинг турмуш даражасини ошириш ва бошқа ижобий ишларга ниҳоятда катта эътибор бермоқдалар. Келажакда буюк давлатни қуриш, барча орзу умидларимизга эришиш ўз-ўзидан бўлмайди, унинг асосида меҳнат ва яна меҳнат ётади. Бугунги кунда жойларда ҳамма ҳам бир хил меҳнат қиляпти деб бўлмайди. Меҳнатга, ишга муносабат ҳар кимда ҳар хил бўлганлиги учун меҳнатга муносабатни бир неча тоифа гуруҳларга бўлишимиз мумкин.

Олижаноб инсонлар - билим савияси, интизоми ва меҳнатга нисбатан юқори даражада бўлади.

Мураккаб инсонлар - ишга вақтида келади, вақтида[^] кетади, нима десангиз «лаббай» дейди, лекин ишни уддалай олмайди, уддалашни ҳам хохламайди.

Тарбиялаш мумкин бўлган инсонлар, маълумоти яхши, аммо, қизиқиш йўқ, уни устига қуюққон, бетгачопар, лекин айрим кунлари яхши кайфият билан ишлаб қолади, анча ишни уддалаб қўйиши мумкин.

Ташкилий ишларга суяғи йўқ кишилар - чаласавод, меҳнатга нисбатан муносабати бир хил эмас, ўзгарувчан, лекин ёқимли тили, одамгарчилиги бор.

Оғир ҳошип - ходим ишга доимо кечикиб келади, иложи борича эрта кетади, кўп жавоб сўрайди, баҳонаси кўп, танқид қилсангиз сурбетларча бошини эгиб тураверади. Унинг устига устак ғийбатчилик қилади.

Ишга нисбатан чиноқ инсонир - ҳаммаси яхши аммо бу ходим кераксиз ишни қилмайди, жамоанинг айрим бошқа юмушлари унинг учун ёт нарса, шунинг учун бўлса керак, бу тоифадаги ходимларга ортиқча юклама раҳбарият томонидан берилмай қўйилади.

Ўткинчи ҳолат - ходимнинг ишга бўлган муносабати ўртача ёки яхши аммо у муҳитни бузиш, миш-миш, ёмонлаш, раҳбар ёки алоҳида шахсларга нисбатан тухмат, бўҳтон қилиш ва шунга ўхшаш гайритабиий иллатларга жуда мойилдир.

Ўқув юртини бир амаплаб тугатган, ишга муносабати жуда ёмон аммо таниш-билишлари кўп, унинг устига бадавлат, у одатда тегишли одамларни хурсанд қилиб, ака қалайсиз, яна хизмат борми, деб туришни унутмайди. У ҳаётда ўз ўрнини топади.

Бор гапини бетга айтадиган, ёлғончиликни гуноҳ деб биладиган ходим. Бу ходимга дунё - қарашига қараб ҳар ким ҳар хил баҳо бериши мумкин.

Меҳнат ҳеч қачон унутилмаган. Айниқса, у хатга туширилган бўлса. Мабодо бу авлод тилга олмаса, келгуси авлод тан олади. Барча орзу умидларингиз меҳнат туфайли амалга ошади. Меҳнатни самара бериши учун уни маълум режа ва мақсад сари бамаслаҳат амалга оширинг. Меҳнат натижалари билан мактанманг, чунки ҳаётда сиздан ҳам кўпроқ меҳнат қилган инсонлар бор.

Эртани ўйлаб иш қилинг. Ўзингизни оддий тутинг, чунки бугун «шоҳ» эртага «гадосиз», ҳар ким тақдирида борини кўради. Тақдирга тан беринг, шаддодлик қилманг. Ҳаётга тўғри боқинг. Барча инсонларни хурмат қилинг, бола тарбиясига алоҳида эътибор беринг, ҳар томонлама яхши инсон бўлишга интилинг, оила ва давлат олдидagi вазифаларингизни оқилона бажаринг. Ҳаётдан қурук ўтиб кетманг, бирор бир из ёки яхши ном қолдиришга ҳаракат қилинг.

Инсон ким бўлиб ишлашидан катъий назар, ўз касбини севиши унга жиддий қараши, хурмат қилиши, вазифасини ўз вақтида оқилона ва камчиликсиз бажариши лозим. Ҳаётда учраб турадиган барча ночорлик, нохуш ҳолатлар нодонликдан, жамиятда ва оилада ўз ўрнини-билмасликдан келиб чиқади.

Инсоннинг муваффақияти, омади, унинг бутун борлиғига тегишли ишни эгаллаш даражасига, ахлоқига, одобига, хулқига умуман маънавиятига боғлиқ.

Малакангизни оширишни бир дақиқа ҳам тўхтатманг, китоб доимо ҳамроҳингиз бўлсин. Китобдан ўқиганларингизни фақат ижобий томонларини олинг.

Бизнесмен ишбилармон бўлмайди, яхши мутахассис бўлсангиз сиз ҳеч қачон хору-зор бўлмайсиз, уйнинг тўри сизники.

Умр қисқа режаларингиз катга бўлса уларни амалга ошириш учун меҳнат қилиш, имкониятга яраша ҳаракат қилиш керак.

Ўтмишингизни унутманг, аввал ким эдингиз, энди ким бўлдингиз? Озод мустақил буюк давлат фарзандисиз.

Барча одамлар очик чеҳра хуш феъл, ёқимли суҳбатиниз ва фазилатларингиз билан ўрнак бўлинг айнан шу ҳислатлар сизни халқ орасида яхши одам ҳақиқий инсон Деб танилишингиз ва катга ҳурматга сазовор бўлишингизга ёрдам беради.

5.4. Меҳнат интизоми

Меҳнат тарбиясининг амалда тўлик ижроси интизом, тартиб қоида ва ҳуқуқий саводхонлик даражаси билан белгиланади. Шу боисдан қуйидаги интизомий жазолар тўғрисида тўхталиш ўринли бўлади.

Меҳнат кодексида интизомий жазолар тушунчалари моҳияти батафсил баён қилинган. Унда ходимга меҳнат интизомини бузганлиги учун иш берувчи томонидан қуйидаги интизомий жазо чораларини қўллаш кўрсатилган:

1). Хайфсан.

2). Ўртача ойлик иш ҳақининг қирқ фоизидан ортиқ бўлмаган миқдорда жарима.

3). Меҳнат шартномасини бекор қилиш МК 100-модда иккинчи қисмининг 3 ва 4 бандлари асосида амалга оширилади. Ушбу моддада назарда тутилмаган интизомий жазо чораларини қўлланиш тақиқланади.

Интизомий жазо қўлланилишидан аввал ходимдан ёзма равишда тушунтириш хати талаб қилиниши лозим. Ходимнинг тушунтириш хати беришдан бош тортиш унинг илгари содир қилган ножўя ҳатти-ҳаракати учун жазо қўллашга тўсик бўла олмайди.

Интизомий жазони қўлланишда содир этилган ножўя ҳатти-ҳаракатнинг қай даражада оғир эканлиги, шу ҳатти-ҳаракат содир этилган вазият, ходимнинг олдинги иши ва хулқ-атвори ҳисобга олинади.

Ҳар бир ножўя ҳатти-ҳаракат учун фақат бшта интизомий жазо қўлланиши мумкин.

Интизомий жазо бевосита ножўя ҳатти-ҳаракат аниқлангандан кейин, аммо бу ҳатти-ҳаракат аниқлангандан бошлаб, ходимнинг касал ёки таътилда бўлган вақтини ҳисобга олмасдан узоғи билан бир ой ичида қўлланилади.

Ножўя ҳатти-ҳаракат содир этилган кундан бошлаб олти ой ўтгандан, молия-хўжалик фаолиятини тафтиш этиш ёки текшириш натижасида аниқланганда эса, - содир этилган кундан бошлаб икки йил ўтгандан кейин жазони қўллаб бўлмайди. Жиноий иш бўйича иш юритилган давр бу муддатга кирмайди.

Интизомий жазо берилгани тўғрисидаги буйруқ (фармойиш) ёки қарор ходимга маълум қилиниб, тилхат олинади.

Интизомий жазонинг амал қилиш муддати жазо қўлланилган кундан бошлаб бир йилдан ошиб кеташи мумкин эмас. Агар ходим шу муддат ичида

яна интизомий жазога тортилса, меҳнат кодексида белгиланган тартиб бўйича иккинчи интизомий жазони қўллашда унинг ойлик ўртача иш ҳақининг 40% ушлаб қолинади.

Интизомий жазони қўллаган иш берувчи ўз ташаббуси билан, ходимнинг илтимосига биноан, меҳнат жамоаси ёки ходимнинг бевосита раҳбари илтимосномасига кўра жазони бир йил ўтмасдан олдин ҳам олиб ташлашга ҳақли.

Интизомий жазо устидан якка меҳнат низоларини кўриш учун белгиланган тартибда шикоят қилиниши мумкин.

Меҳнат низосини кўриб чиқаётган орган содир этилган ножўя ҳатти-ҳаракат қандай вазиятда юз берилганлигини, ходимнинг олдинги хулқ-атворини, меҳнатга бўлган муносабатини, интизомий жазонинг содир этилган ножўя ҳатти-ҳаракатнинг оғирлик даражасига қанчалик мос келишини, иш берувчининг интизомий жазо бериш тартибига риоя қилинганлигини ҳисобга олиб, ходимга нисбатан қўлланилган интизомий жазони ғайриқонуний деб топиш ва уни бекор қилиш тўғрисида қарор чиқаришга ҳақли.

5.5. Меҳнат бандлиги

Мамлакатимизда олиб борилаётган иқтисодий-ижтимоий ислохотлар бевосита аҳоли бандлигига боғлиқ. Аҳолини иш билан таъминлаш ва ишсизликни олдини олиш масалалари барча мамлакатлар олдида турган муҳим вазифалардан ҳисобланади. Барқарорлик ва ижтимоий тотувлик кўп жиҳатдан мазкур масаланинг нисбий ҳал этилиши билан белгиланади.

Мустақиллик йўлида дадил бораётган юртимизда ушбу масалага алоҳида эътибор берилмоқца. Инсон қобилияти, уни ишга солиш, натижада ўз эҳтиёжларини қондириш учун зарур шарт-шароитлар яратилмоқца. Мамлакатда ташаббускорлик ва тадбиркорликка кенг йўл очиб берилган. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг «Ўзбек модели» кўпгина ҳамдўстлик мамлакатларидагидек ишсизликнинг бирданига ошиб кетишига йўл қўймайди. Ушбу моделнинг яна бир устивор йўналиши шундан иборатки, мамлакатимизнинг жадал ривожланишида қишлоқ хўжалигининг мавқеини оширишни тўғри белгилаб деҳқонлар учун томорқа ва деҳқон фермер хўжаликлари учун ер берди ва қишлоқцаги аҳолини иш билан банд қилиш муаммосини деярлик барҳам топтирди. Ҳозирда республикамиз қишлоқларида яшаётган ҳар бир хўжалик ёки оила тўлиқ томорқаси учун ер билан таъминланганлигининг гувоҳи бўламиз. Шунинг учун ҳам бозорларимиз қишу ёз мева - сабзавотга тўла.

Мамлакатнинг ривожланиш стратегияси, ислохотларни

чуқурлаштириш ва жамиятни янгилаш борасидаги устувор вазифалар тўғридан-тўғри аҳолини иш билан бандлигини таъминлаш масалаларига алоҳида эътибор қаратади. Шу боис бандликни бошқаришнинг самарали тизимларини ишлаб чиқиш ва жорий этиш, ҳамда меҳнатга

лаёқатли аҳолини ижтимоий муҳофазасини таъминлаш бугунги куннинг долзарб масалалари бўлиб ҳисобланади.

Иқтисодийдаги чуқур таркибий ўзгаришлар, кичик ва ўрта тадбиркорликнинг ривожланиши, ташқи инвестиция сиёсатини тўғри олиб борилиши аҳолини иш билан таъминлашни яхшилашга, фаоллигининг ўсишига асос бўлмоқца.

Аҳолини иш билан таъминлаш мақсадида уларни касбга тайёрлаш ва қайта ўқитиш, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш ва ҳар бир касбга меҳр уйғотиш учун уларда аввалом бор маънавий камолотни шакллантириш лозим бўлади.

Маънавий юксак жамиятда иқтисодий баркамоллик бўлади. Маънавий моҳиятга кўра шахсинг, ёйинки жамиятнинг иқтисодий баркамоллигига йўналтирилади. Агарда жамиятда шахсинг иқтисодий 'баркамоллигини кўзлаган маънавият ҳукмрон экан, унда жамият табақаланиб кетади ва ёлланма меҳнатнинг устиворлигига олиб келади. Аксинча, жамият маънавиятида ишлаб чиқаришни ривожлантириш орқали жамиятнинг иқтисодий манбаси мустаҳкамланиб, барчани иш жойи билан таъминлаш устувор бўлса, бундай маънавият жамиятнинг иқтисодий баркамоллигини таъминлайди.

Маънавияти юксак инсон бировнинг ҳақиқа, давлат, жамоат мулкига хиёнат қилмайди, садоқатли бўлади. Ватан, эли, юрти, халқи учун жонини фидо этишга ўзини аямайди. Маънавий баркамол, маърифатли, яхши ниятли, тадбиркор, фозил инсон энг олий фаолият-меҳнат, яратувчанлик, бунёдкорлик билан машғул бўлиши учун, унинг ишлаши ва шароитини тубдан яхшилаш тараққиётимизнинг объектив қонунияти бўлиб қолаётганлиги қувонарли ҳолдир.

Касбига юқори даражада меҳрли ва маънавиятли бўлиш аввалом бор авлоддан-авлодга ўтиб келаётган хунармандчиликни давом этгирган шахсларда яхши шаклланади. Шунинг учун миллий хунармандчиликни қайтадан юксалтирсак уни ривожлантирсак кўплаб шу ўрларга эга бўлар эди. Бу борада Ҳиндистоннинг охирги подшохи шоҳ Баҳодирнинг қуйидаги гапларини келтирсак ўринли бўлар эди: «Ҳиндистон энди қўлдан кетади. Бундан мамлакат инглизлар қўлига ўтиб мустамлакачилик зулмини бошидан ўтказади. Бизга инглолар устидан ғалаба қилишга хали катта имконият бор, бу ҳам бўлса бундан кейин ҳинд халқи ўз миллий кийими ва миллий урф одатларини йўқотмасин, балки ривожлантирсин шунда юртимизда инглизлар қурган саноат корхоналари харидорсиз қолиб касодга учрайди. Ҳинд халқининг эса миллий хунармандчилиги боқиб, юксалтириб келади».

Мустақилликка эришиш шарофати билан юртимиз ўз автомобилларига саноати, конларига, тўқимачилик ва миллий хунармандчилигига эга бўлди. Уни қайтадан кашф этди.

Ўзбекистон Марказий Осиёда энг катта меҳнат салоҳиятига эга бўлган, навқиронликка асосланган мамлакат. Чунки ушбу ҳудуддаги барча меҳнат салоҳиятининг 40% Ўзбекистонда жойлашган. Шу билан бирга

аҳолининг асосий қисми (деярлик ярми) бу ерда ёпшарни ташкил қилади. Бу республиканинг жуда катта меҳнат захирасига эгалигидан далолат беради.

Бу ҳолат бир томондан ўта нисбий. Аммо иккинчи томондан жуда кўп янги-янги меҳнат ўринларини очиш муаммосини туғдиради. Бу муаммони ҳозир тўлиқ давлат йўли билан ҳал қилиш қийин. Бозор муносабатларига асосланган иқтисодиёг ҳар бир кишини ўзини иш билан таъминлаш руҳиятини шакллантиришни тақоза қилади. Зеро, иқтисодий эркинлик, эркин меҳнат фаолиятини юргизишни талаб қилади. Бу эса ўз навбатида хусусий тадбиркорликка асосланган кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш заруриятини туғдиради.

Ҳозирги пайтда Ўзбекистонда иш билан банд бўлган ҳар тўртта аҳолининг бштаси олий ёки ўрта махсус маълумотга эга. Бу жараён иш жойининг оддий «кора меҳнатга» асосланган ўрнини эмас, балки мураккаб илмий технологик, муҳандислик малакасини талаб қиладиган мураккаб иш ўринларини очишни тақоза қилади.

Ўзбекистонда иш билан бандликка оид илмий тадқиқотлар олиб борган олим А.Турсунов бу борада қуйидаги статистик тадқиқотлар натижалари устида фикр юритади:

Иш билан бандлик Ўзбекистонда иқтисодиётнинг нодавлат секторига тўғри келиши таъкидланиб, ҳозирги пайтда ушбу соҳада банд бўлган ишчи ва хизматчиларнинг улуши қарийиб 75% ни ташкил қилади. Аҳолининг сони 1995-2000 йилларда 5,6% ошган бир пайтда, хусусий корхоналарда ишга жойлашганлар сони 60%, ҳиссадорлик жамиятларида 30%, кўшма корхоналарда 10% кўпайди. Бу маълумотлар ҳам кўрсатиб турибдики, Ўзбекистонда бозор муносабатларнинг шаклланиши жараёни бевосита нодавлат секторининг ўсиши билан боғлиқ экан.

Бирок, таъкидлаш жоизки, Ўзбекистонда кичик ва ўрта бизнеснинг улуши жаҳон мамлакатларига нисбатан жуда кам. Масалан, Италияда иш билан банд аҳолининг тахминан 80% ни, буюк Британия ва Японияда 70% дан ортиқроғини, Франция ва Олмонияда тахминан 66 % ни, АҚШ да -55% ни кичик ва ўрта бизнес билан машғул одамлар ташкил қилади. Ўзбекистонда эса ушбу кўрсаткич атига 7% ни ташкил қилиши ҳали бу борада бизда жуда катта имкониятлар мавжудлигидан далолат беради.

Шуни эътироф этиш керакки, ҳозирги шароитда Ўзбекистонда кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириши учун қонуний даражада етарли даражада яратилди. Бу борада 2000 йил 25 майда қабул қилинган «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида» ги қонун айни муддао бўлди. Аммо маъмурий буйруқбозликдан қолган жуда кўп асоратлар уларнинг ривожланишига ҳамон тўсқинлик қилмоқда. Бунга кичик ва ўрта бизнес фаолиятига давлатнинг аралашуви, турли давлат идораларининг текширув функциясини мустаҳкам сақлаб туришдан манфаатдорлиги, банк ва солиқ соҳасидаги амалга оширилаётган ислохотларнинг айрим ҳолларда суст кетаётганлиги кабилар сабаб бўлмоқда. Лекин мазкур қонуннинг амалиётга тўлиқ жорий қилиниши жуда кўп тўсиқларнинг барҳам беришига олиб келади.

Кўриниб турибдики, Ўзбекистонда хусусий тадбиркорликка асосланган кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш учун ҳам катта имкониятлар mavjud. Ўзбекистоннинг иқтисодий келажақда кичик ва ўрта тадбиркорликка таяниши муқаррар. Уларнинг улуши барча соҳаларда 50% дан кам бўлмаслиги керак. Зеро, ушбу соҳа бозор талабларига мос бўлиб тез ўзгаришларга мосланувчан бўлади. Бу эса бозор муносабатлари шароитида иқтисодий ривожлантиришнинг асосий омилларидан биридир.

Ушбу муаммоларни ҳал этиш учун ҳуқуқий манбааларни яхши йўлга қўйиш лозим. Шундагина тадбиркорликка кенг имкониятлар очилади. Фан ва техника тараққиёти ютуқларидан аҳолини иш билан кўпроқ таъминлаш, улар учун қулай ҳамда хавфсиз меҳнат шароитларини яратиш, иш вақтидан унумли фойдаланиш ва оғир жисмоний ва малакасиз ишларни қисқартиришда катта аҳамият касб этади.

5.6. Меҳнат самарадорлиги

Ҳар бир инсон меҳнатни мажбур бўлиб эмас, балки ўз ихтиёри билан бажариши лозим. Шундагина меҳнат унумли самара беради. Лекин ҳар ким ҳамиша ўз ихтиёри билан самарш меҳнат қилавермайди. Унинг учун ипсонда энг аввало шундай меҳнат қилишга даъват этувчи туйғу уйғотилиши керак. Бундай туйғу турли рағбатлантириш йўллари билан амалга оширилади.

Рағбатлантириш асосан икки йуналишда яъни моддий ва маънавий рағбатлантириш орқали олиб борилади. Меҳнат қилувчининг моддий ва маънавий эҳтиёжини қондириш учун, ҳис-туйғуларни уйғотиш йўли меҳнат мотивацияси тушунчаси билан тушунилади. Шу боисдан меҳнат мотивациясининг иккита тури алоҳида аҳамият касб этишини таъкидлаш жоиз. Бунга қуйидагилар киради: биринчидан, ҳис-туйғу«и уйғотувчи тадбирлар мажмуаси, иккинчиси эса, ақл-идрок билан қилинадиган ишлардир.

Кишиларнинг самарали меҳнат қилиши учун иккаласи ҳам муҳим аҳамиятга эга. Баъзи тадбирлар борки ақл-идрок билан қилиниб кишиларда яхши меҳнат қилиш учун кучли ҳис-тушу уйғотади.

Масалан, миллатпарвар, фидоий, жонкуяр инсон учун яхши меҳнат қилиш ҳис-туйғусини уйғотишга Ўзбекистоннинг мустақилликка эришганлиги жуда катта омил бўлиб хизмат қилади. Ёки ишхонасининг равнаки учун аҳл бўлган меҳнат жамоанинг бир тан, бир жон бўлиб кечаю кундуз уни юксалтириш учун қилинган ишлари каби ҳамма-хаммасида инсонлардаги ақл-идрок, ҳис-туйғу ҳамоҳангдир.

Меҳнат қилувчининг, яъни меҳнатқашнинг меҳнат қилиши учун бир қанча мотивлар қаторида меҳнатга ҳақ тўлаш жараёни меҳнат кодексининг 153 - моддасида қуйидагича белгиланган:

- меҳнат ҳақининг миқдори иш берувчи билан ходим ўртасидаги келишувга биноан белгиланади. Меҳнат ҳақи қонун ҳужжатлари билан белгиланган энг кам миқдордан оз бўлиши мумкин эмас ва унинг энг кўп миқдори бирон бир тарзда чекланмайди.

- меҳнат ҳақи шакли ва тизимлари, мукофотлар, кўшимча тўловлар, устамалар, рағбатлантириш тарзидаги тўловлар жамоа шартномаларида.

шунингдек иш берувчи томонидан касаба уюшмаси кўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи билан келишиб қабул қилинадиган бошқа локал ҳужжатларда белгиланади.

- бюджет ҳисобидан молиявий жихатдан таъминланадиган муассасалар ва ташкилотларнинг, шунингдек давлат корхоналарининг ходимлари меҳнатига ҳақ тулаш шартларининг энг кам даражаси қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

- табиий-иқлим ва турмуш шароитлари ноқулай бўлган жойларда меҳнат ҳақига район коэффициентлари ва устамалар белгиланади.

- туман коэффициентлари ва устамалар жорий қилинадиган жайларнинг рўйхати, шунингдек уларни қўлланиш тартиби ва миқдори Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати томонидан белгиланади.

Меҳнатга ҳақ тулаш кафолатлари:

- иш берувчи ўзининг молиявий ҳолатидан катъи назар, ходимга бажарган иши учун ҳақни белгиланган меҳнат ҳақи шартларига кўрсатилган муддатларда тўлайди;

- муайян давр учун белгиланган меҳнат нормаси ва меҳнат вазифаларини тўлиқ бажарган ходимнинг ойлик меҳнат ҳақи қонун ҳужжатлари билан белгилаб қўйилган энг кам меҳнат ҳақи миқдоридан оз бўлмаслиги лозим;

- меҳнат ҳақининг энг кам миқдорига кўшимча тўловлар, устамалар, рағбатлантириш тарзидаги тўловлар, нор.чал иш вақтидан четга чивдан ҳолда бажарилган ишлар учун амалга оширилади;

- бир неча касба (лавозимда) ва ўриндошлик асосида ишлаганлик учун;

- бир неча касба (лавозимда) ишлаганлик, хизмат кўрсатиш доираси кенгайганлиги, бажариладиган ишлар ҳажми ортганлиги, ўзининг асосий иши билан бир қаторда ишда вақтинча бўлмаган ходимларнинг вазифаларини бажарганлик учун, шунингдек ўриндошлик асосида иш бажарилганда (ходим ўзининг асосий ишини бажаришидан ташқари асосий ишидан бўш вақтида меҳнат шартномаси асосида бошқа қак тўланадиган ишни бажарганда), ходимларнинг меҳнат ҳақи миқдори меҳнат шартномасининг тарафлари ўртасида™ келишувга биноан амалга оширилади;

- ҳақ тўланадиган кун дам олиш куни ёки байрам кунига тўғри келиб қолса, меҳнат ҳақи шу кун арафасида тўланади.

- меҳнат шартномаси бекор қилинганда ходимга тегишли барча суммаларни тўлаш ушбу Кодекснинг 110-моддасига мувофиқ равишда амалга оширилади.

5.7. Меҳнат учун рағбатлантириш

Ишидаги ютуқлар учун ходимга нисбатан рағбатлантириш чоралари қўлланилиши мумкин. Рағбатлантириш турлари, уларни қўлланиш тартиби, афзаплик ва имтиёзлар бериш жамоа шартномалари, ички меҳнат тартиб

қоидалари ва бошқа локал ҳужжатларда, жамоа келишувларида, интизом тўғрисидаги Низомларда белгилаб қўйилади.

Ходимлар меҳнат соҳасида давлат ва жамият олдидаги алоқида хизматлари учун давлат мукофотларига тақдим этилиши мумкин.

Иш ҳақи, мукофотлар, қўшимча тўловлар, устамалар ва меҳнат ҳақи, тизимида назарда тутилган бошқа тўловлар рағбатлантириш турларига кирмайди.

Интизомий жазо амал қилиб турган муддат мобайнида ходимга нисбатан рағбатлантириш чоралари қўлланилмайди.

Ўтиш даврининг қийинчиликларига дош беролмаётган кўпгина корхона ва хўжаликлар ойлаб иш ҳақини ўз вақтида беролмаётганлиги. Бу ҳол меҳнаткашни меҳнат қилишдан совутиб қўяди. Бунга қуйидаги ҳаётий тажрибани мисол тариқасида кўрсатишингиз мумкин: пахта теримида терилган пахта учун ҳар куни ҳисоб- китоб қилиб борилса, меҳнат унумдорлиги одатдагидан 2-2,5 баравар юқори бўлади.

Меҳнатнинг натижаси қанча тез рағбатлантирилиб борилса, у шунча унумли бўлади. Жуда кўп мамлакатларда ойлик маош тўланади. Аммо АҚШ- да ҳар ҳафтада, баъзан ҳар куни маош тўланиши эвазига юқори меҳнат унумдорлигига эришадилар. Хўжалиқни юритишда меҳнатнинг бу мотивини инобатга олиш юқори самарадорликка эришиш учун жуда муҳимдир.

Таҳлил жараёнида меҳнат самарадорлиги унинг иш ҳақининг муддатида тўлашига боғлиқлиги муҳим аҳамиятга эга.

Меҳнат самарадорлигига шаҳар транспортининг таъсири. - Бу меҳнаткаш учун жуда катта аҳамиятга эга. Меҳнат шароити ходимларини ишга олиб келиш, ишлаш жараёнини таъминлаш ва ишдан уйгача кузатиб қўйишни ўз ичига олади. Ҳозир транспорт харажатлари қиммат. Ходимларнинг ишга бориб келиши учун ойлик маошининг асосий қисми кетиб қолади. Шу туфайли одамлар озроқ иш ҳақи бўлса ҳам яшаш жойига яқинроқ жойдаги корхоналарда ишлашни хоҳлайди. Албатга бу ходимнинг малакасига ҳам, мутахассислигига ҳам тўғри келмаслиги мумкин. Лекин у йўл ҳақини тежаш эвазига кўпроқ моддий манфатдор. Аммо бундан меҳнаткаш ҳам, узоқроқда жойлашган корхона ҳам, жамият ҳам катта зарар кўради. Шу туфайли ҳар бир корхона ўз ходимини ишлатиш билан бирга уни ишга олиб келиш ва ишдан уйгача кузатиб қўйиш чорасини ҳам кўриши керак.

Ҳозирги пайтларида кўп корхоналарга ўз ходимларига корхона ҳисобидан йўлда юриш учун бепул ойлик чипталарини ташкил қилган. Бу жуда яхши. Аммо шунинг ўрнига уларни ташийдиган транспорт қўйилса янада яхши бўларди, шунингдек, ҳам малакаси бўлмасдан малака талаб қилмайдиган ишга қўйилса ҳам, унинг меҳнатига самара бўлмайди. Икки ҳолда ҳам корхона, меҳнаткаш, жамият ютқзади. Шунинг учун ҳар бир ходимни

яхши ўрганиб, унинг қобилияти ва малакасига яраша иш билан таъминлаш лозим. Корхонада шундай муҳит яратилиши лозимки, кайси ходим малакасини мунтазам ошириб борса, шунга яраша у моддий ва маънавий рағбатлантирилиши ва шунга лойиқ иш билан таъминланишини эътиборга олиш керак. Шунда ходим учун жуда катта рағбат бўлади ва корхонада технологик жараён ҳам такомиллашиб боради. Малака талаб қиладиган илғор дасгоҳлар ипшаб чиқаришга, бошқаришга жорий қилинишининг интеллектуал асоси яратилади.

Корхонада яхши муҳитнинг яратилиши. - Бу ҳам меҳнат самарадорлигини ошириш учун энг муҳим омиллардан биридир. Чунки ҳар бир киши маънавий жиҳатдан мустақил. У меҳнат жамоасида ўз ўрнига, мавқеига эга бўлишини хоҳлайди. Шу туйғулар билан ҳар бир шахс ўз ўрнида етарли даражада объектив равишда баҳоланиши лозим. Унинг иззат обрўи ўз ўрнига қўйилиши керак. Корхонанинг умумий маваффақияти учун шу корхонада ишлаётган бирорта кипш ўзини ортикча ёки жамоадан четда ҳис қилмаслиги керак. Жамоадан ҳамманинг, яъни фаррошдан тортиб то бажарувчи бошлиққа қадар ўз ўрни бор. Ҳамма ўз ўрнида қилган меҳнати натижасига қараб муносиб баҳоланиши лозим.

Режали иқтисодиётда амал қилган жуда кўп маъмурий буйруқбозлик усуллари бозорли иқтисодиёт учун ёт унсурлардир. Кишилар тазйиқ билан, мажбур бўлиб ишламаслиги керак. Уларда ишлаш учун ички туйғулар, имкониятлар ишга тушиб меҳнат қилиш ихтиёрий эҳтиёжга айланиши лозим. Бунга ўз-ўзидан эришиб қолмайди, балки инсонга жуда катта эътибор бериш билан эришиши мумкин. Бу ҳолат кўп ҳолда ортикча капитал талаб қилмаса-да, лекин кўп самара, наф келтирилиши мумкин бўлган тадбирдир..

Бошлиқнинг овози кўтарилган жойда ишнинг самараси пасайиши, унинг овози мулойим бўлган жойда иш жадаллашиши мумкин. Мулойимлик яхши рағбатлантирувчи тадбирлар билан амалга оширилиши лозим. Ҳар бир меҳнат қилаётган кипш энг аввало ўзи учун, ўз манфаати учун меҳнат қилаётганлигини ҳис қилиши керак. Шундагина унинг меҳнати эҳтиёжга айланади. Меҳнаткаш режанинг бошқарилиши учун ёки раҳбарнинг обрўсининг ортиши учун ишлаётганлигини ҳис қилиб ишласа, биров учун ишлаётгандек бўлади. Яна таъкидлаймизки, у ўзи учун ишлаётган, меҳнат қилаётганлигини доим ҳис қилиб турсин, меҳнат жамоасида шундай маънавий-руҳий муҳит яратилиши керак. Бу эса ҳозирги раҳбарларидан ўта тадбиркорликни, ақл-заковатни талаб қилади.

Ҳар бир кишининг ўз ўрнига эга бўлишини таъминлаш. - Бу борада маънавий-руҳий муҳитнинг яратилиши алоҳида аҳамиятга эга. Чунки бу омиллар бир-бири билан узвий боғлиқдир. Ҳар бир кипшга ўзининг меҳнати билан жамоанинг умумий муваффақиятига озми-кўпми ҳисса қўшади. Лекин у ҳар бир меҳнаткаш учун бу жуда каттадек туюлади. Шу жиҳатдан у ўзи ишлаётган меҳнат жамоасида ўз ўрни бор, деб ҳис қилади. Одамларда шаклланган шу туйғуни паймол қилмаслик керак. Шунингдек, у жамоанинг муваффақияти бевосита унга боғлиқ эканлигини ва ўзининг жамиятга,

жамоага кераклигини ҳис қилади. Бундай ҳис-туйғу билан боғлиқ меҳнат мотивацияси унинг самарали, унумли ишлаши учун асос бўлади.

Ҳар бир кипшда шу корхонанинг эгаси, хўжайини ва унинг бу ерда зарур экаютагини ҳис қилишнй таъминлаш керак. Ишлаганига қараб, яъни иш натижасининг ҳажмига қараб иш ҳақини ошириб бориш, йил охирида олинган фойданинг бир қисмини дивиденд тариқасида бўлиб бериш орқали эришилади. Бу туйғу ҳар бир хизматчида шу хўжалик мулкини сақлашга, тежамли бўлишга, йилни кўпроқ фойда билан яқунлашга даъват этади. Шунингдек, ҳар бир киши самарали меҳнат қилишга ҳаракат қилади.

Шундай қилиб ходимнинг меҳнат мотивацияси шакли, турлари ва омиллари жуда кўп эканлигига амин бўлдик. Унинг жуда кўп омиллари борки уларнинг сонини аниқ вазиятдан келиб чиқиб кўпайтириш ёки камайитириш мумкин.

6 - боб. Иш жойи муҳдгининг об-ҳаво шароити

6.1. Инсон организмнинг ташқр муҳнтга мослашуви

Иш жойи муҳитининг об-ҳаво шароити инсоннинг меҳнат қилиш қрбилиятига, унинг соғлиғига жуда катга таъсир кўрсатади. Инсоннинг хаёг фаолиятида об-ҳаво омшшарининг деярли салбий ёки ижобий хрлатларда таъсирини билиш ва уни мўътадиллаштиришга қэратилган чора-тадбирларни кўллаш мекнат кдлиш жараёнида мекнат самарадорлигини оширишга ижобий таъсир кўрсатади. Қўлланилган чора-тадбирлар баъзи шароитларда фойдали бўлиши ёки зарарли бўлиши мумкин. Иш бажарилаёгган жойларида ҳаво ҳаракатшннг опшши ҳарорат юқори бўлган вақгда ижобий ва хдрорат паст бўлган вақгда эса салбий натижа бериши кузатилади.

Об-хдво шароитининг доимо ўзгариб туришвда тана қароратининг ўзгармаслигини сақдаш туфайли инсон ҳаётининг асоси бўлган организмдаги биокимёвий жараёнлар тўлиқ шароитини таъминлаш мумкин. Тана ҳароратининг юқорида кўрсатилган даражадан ортиб кегиши иссиқиаш, тушиб кетиши эса *совил* деб атапади. Иссиқлаш ва совиш ҳаёг фаолиятини бузувчи ҳалокатли хрлатни вужудга келтиради.

Шунинг учун ҳэм инсон организмда ташқи муҳрт билан мослашувчи физиологик механизм мавжуд бўлиб, у марказий асаб тизимининг назорати остида бўлади. Бу физиологик механизмнинг асосий вазифаси организмда модда алмашинуви натижасида ажралиб чикдётган иссиқпикнинг ортиқчасини ташқи муҳртга чикдриб, иссшушк балансини сақдаб туради.

Иш жойларидаги об-хдво шароитини ҳавонинг »^йидаги кўрсаткичлари белгилайди:

- ҳавонинг хдрорати, С " билан ўлчанади;
- хдвонинг нисбий намлиги, % билан аниқпанади;

- хдво босими, Р/мм симоб устуни ёки Па билан ўлчанади;
- иш жойидаги хдво хдракати тезлиги, м/с билан ўлчанади. Булардан ташқдри об-ҳаво шароитига таъсир қдпувчи ипшаб чиқариш

омиллари ҳам мавжуд, булар қар хил машина-механизмлар материаллари юзаларидан тарқэладиган иссиқпик нурлари бўлиб, хдво хдроратини оширишга олиб келади. Ёз пайтларида корхона ҳовлисида тўхтаб турган мапшналар ва бошқа темир қамда темир бетон материалларидан таркаластган иссиқлиги худди алангадан таркалган хдроратга ўхшайди. Булар, албатга, корхона худудида ҳово ҳароратини оширувчи асосий омиллар бўлиб ҳисобланади.

Бу омиллар таъсиридан ҳосил бўладиган хдрорат корхона хдво мухдтани *микротдтми* деб юритилади.

Об-хдво омиллари хдр бири айрим қолда ёки бир нечаси бирликда инсоннинг меҳрат қилиш қобилиятига, соғлиғига жуда катта таъсир кўрсатади.

Ишлаб чиқариш шароитида об-хдво омилларининг деярли ҳаммаси бир вақгда таъсир қилади. Баъзи шароитларда бундай таъсир кўрсатшп фойдали бўлиши, масалан, совуқ шароитда куригиш натижасида камайтирилиши мумкин, баъзи вақларда эса, бир-бирига қўшилиши натижасида зарарли таъсир даражаси ортиб кетиши мумкин. Масалан, нисбий намлик ва хдроратнинг ортиб кетиши инсон учув оғир шароитни вужудга келтиради. Бундан ташқдри, иш жойларидаги ҳаво қаракатини ошириш қарорат юкрри бўлган вақгда ижобий ва ҳарорат паст бўлган вақгда эса салбий натижа беради.

Бундан кўриниб турибдики, об-хдво омиллари баъзи қолларда кишига ижобий ва баъзан эса салбий таъсир кўрсатиб, инсон организмнинг ташки муҳшта мослашувини бузиб юбориши мумкин. Танпди муҳитга мослашув — бу инсон организмнинг физиологик ва кимёвий жараёнлар асосида тана ҳароратининг бир хил чегарада (36—37°C) сакдаб туриш қобилияти, демакдир.

Ташқд! мухдгга мослашув икки хил: физик ва кимёвий бўлиши мумюга. Ташқи муҳқгга кимёвий мослашув организмнинг иссиқдаш даврида модда алмашинувини камайтириши ва совиши натижасида модда алмашинувини ошириши мумкин. Аммо ташқи муҳитга кимёвий мослашув унинг кескин ўзгариши борасида ташқи мухдтга физик мослашувга нисбатан ақамияти катта эмас. Лекин ташқи муҳитга иссиқликни алмаштиришда унга физик мослашувнинг ақамияти катта бўлади.

Организмнинг ташқ^ мух^пта исСиқпик чюсдриши уч йўл билан ўтиши мумкин:

-одам танасининг умумий юзасида инфрақизил нурланиш оркали (радиация оркали ҳаво алмашинуви);

- танани ўраб турган ҳаво муҳртини иситиш (конвекция);

-терининг терлаб буғланиши ва нафас олиш йўллари оркали суюқдикларнинг буғланиши натижасида.

Нормал шароитда, кучсиз ҳаво қаракати бўлган ҳрлатлада ҳдракатсиз одам организми радиация йўли билан организм ишлаб чиқараётган иссиқдикнинг 45 фоизини, конвекция натижасида 30 фоиз ва терлаш орқали 25 фоизини йўқотиши аниқланган. Бунда тери орқали умумий иссиқликнинг 80 фоизидан ортиғи, нафас олиш аъзолари орқали 13 фоиз ва тахминан 5 фоиз иссиқдик овқат, сув ва ҳавони иситишга сарфланади.

Радиация ва конвекция орқали иссиқдикни йўқртиш фақат ташқи муҳит ҳарорати тана ҳдроратидан кам бўлган қолларда бўлиши мумкин. Шунини айтиб ўтиш керакки, ташқи муҳит ҳарорати кднча паст бўлса, иссиқлик кў«риши шунча кучли бўлади.

Ташқи муҳит ҳарорати тана ҳароратидан юқори ёки тенг бўлса, у ҳолда иссиқдик ажратиш терлаб буғланиш ҳисобидан бўлади. 1 грамм терни буғлатиш учун 2,5 кЖ (0.6 ккал) иссиқлик йўқртилиши мумкин.

Организмдан чиқадиган тернинг миқдори ташқи муҳит ҳдроратига ва бажариладиган иш категориясига боғлиқ. Ҳдракатсиз организмда, ташқи муҳит ҳарорати 15°C ни ташкил қилса, терлаш жуда кам миқдорни (соатига 30 мл) ташкил қилади. Юқори ҳдроратларда эса (30 °C ва ундан юқори), айниқса оғир ишларни бажарганда организмнинг терлаши жуда ортиб кетади.

Масалан, иссиқ цехларда, оғир ишларни бажариш натижасида терлаш миқдори соатига 1 — 1,5 литрга етади ва бу миқдор тернинг буғланиши учун 2500-3800 кЖ (600-900 ккал) иссиқдик сарфланади.

Шунини айтиб ўтиш керакки, терлаш йўли билан иссиқдик сарфлаш фақатгина тана юзасида тер буғлангандагина амалга ошади. Тернинг буғланиши эса ҳавонинг ҳаракатига ва нисбий намлигига, кийган қийиминиш матосига боғлиқ,

Фақат терлаш йўли билан иссиқлик йўқотилганда қавонинг нисбий намлиги 75—80 фоиз ортиқ бўлса, тернинг буғланиши қийинлашади ва организмнинг ташқи муҳитга мослашуви бузилиши натижасида иссиқпаш юз бериши мумкин. Иссиқдашнинг биринчи белгиси тана ҳароратининг кўтарилишидир. Кучсиз иссиқлаш тана ҳдроратининг енгил кўтарилиши, ҳаддан ташқари тер чиқниши, кучли сувсаш, нафас олиш ва қон томирлар уришининг тезлашиши билан чегараланиши мумкин. Агар кучли иссиқдаш юз берса, унда нафас олиш қийинлашади, бош қаттиқ оғрийди ва айланади, нутқ қийинлашади.

Ташқи муҳитга мослашишнинг бу хилдаги бузилиши ва тана ҳароратининг кескин кўтарилиши *иссиқдик гепатермияси* деб аталади.

Иссиқлашнинг иккинчи белгиди терлаш натижасида инсон организмнинг кўп миқдорда туз йўқртиши натижасида келиб чиқади. Бу қолат тери хужайраларида тузнинг камайиши туфайли, терининг сувни ушлаб қолиш қобилияти сусайганлигидан келиб чиқади. Ичилаётган сув тинмай тер бўлиб чиқиб кетганлиги сабабли, организм кучли чанқоқдак сезади, ичилган сувнинг тезда чиқиб кетиши чанқоқни яна кучайтиради ва бу сув билан заҳарланиш қолатини вужудга келтириши мумкин. Бунда организмнинг пайлариди қалтираш пайдо бўлади, кучли терлаш ва қрннинг

куюқпаниши кузатилади. Бу ҳрлат калтираш касашшиги деб юрншлади. Кейин иссиқ уриш вужудга келади, тана қарорати 40—41°С га кўтарилиб, одам ҳушини йўқотади ва қон томирларининг уриши кучсизлашади. Бу вақгда организмдан тер чиқиш бутунлай тўхтади. Кдлтираш касали ва иссиқ уриш ўлим билан тугаши мумкин.

Корхоналарда олиб борилаётган гигиеник чора-тадбирлар натижасида ишлаб чиқдриш шароигида қалтираш касаллиги ва иссиқ уриш қодисалари деярли йўқолиб бормовда. Иссиқ цехларнинг ҳаммасида организм йўқдган тузни тиклаш учун махсус ичимликлар ташкил қилини лозим бўлади.

Инсон организмга фақатгина юқори ҳарорат таъсир кўрсатмайди. Балки, узоқ вақг паст қарорат таъсирида бўлиш асосий физиологик жараёнларнинг бузилишга, иш қобилиягининг сусайишига ва организмнинг касалланишига олиб келади. Паст қарорат таъсирида қон томирлари тораяди, узоқ вақг таъсир вдишиш натижасида эса капилляр қон томирларнинг фаолияти бузилади (биринчи белгилар сифатида оёқ ва қўл панжаларишнг ачишиб оғриши, ^лоқ ва буруннинг ачишишини келтириш мумюш), шукдан кейин бутун организмнинг совуқ қотиши сезилади.

Ташқр нерв тизимларининг совуқ қрташи натижасида суякларда радикулит, оёқ-қўл ва бел бўғинларида қамда пайларда ревматизм касаллиги, шунингдек плеврит, бронхит ва бошқа шамоллаш билан боғлик, бўлган юқумл касалликлар келиб чюднни мумкин.

Одам организмга совуқнинг, айниқса, қаво ҳаракатининг таъсири кучпи бўлиб, хавонинг нисбий намлиги юқори бўлган вақгда бу яқрл намоён бўлади. Чунки совуқҳароратдаги нам ҳаво иссиқдикни яхши ўтказади ва ҳаво алмашиш (конвекция) орқали иссиқпик йўқотишни кучайтиради.-

6.2. Ишлаб чиқдриш микроқпимининг гигиена меъёрлари

Ишлаб чиқариш микроқпимининг меъёрлари меҳқат хавфсизлиги сгандартлари тизими "Иш зонаси микроқпимининг" (ГОСТ 12.1- 005-76) га асосан белгиланган. Улар гигиеник, техник ва иқгисодий негизларга асосланган. Корхоналардаги хоналар, йил фасллари ва иш тоифасига қараб, улардаги ҳарорат, нисбий намлик ва ҳаво ҳдракатининг иш жойлари учун рухсат этилган меъёрлари белгиланган.

6.1-жадвал

Ишпаб чиқариш хоналари, иш жойларидаги ҳдвонинг қарорати, нисбий намлиги ва ҳдракат тезлигининг рисоладаги меъёрлари

Иш фасли	Иш тоифалари	Ҳав онинг ҳдрорати, °С	Нисб ий намл иги,%	Ҳара кат тезл игим/с
С	енгил — I	20-	60-	0,2

овуқ		23	30	
	Ўртача оғирликдаги— I а	18- 20	60- 40	0,2
	Ўртача оғирликцаги— I б	17- 19	60- 40	0,3
	Оғир—Ш	16- 18	60- 40	0,3
И лик	енгил—I	20- 25	60- 40	0,2
	Ўртача оғирликдаги— I а	21- 23	60- 40	0,3
	Ўртача оғирликдаги— I б	20- 22	60- 40	0,4
	Оғир —II	18- 21	60- 40	0,5
И ссиқ	енгил— I	20- 30	60- 30	0,3
	Ўртача оғарликдаги — I а	20- 30	60- 30	0,4- 0,5
	Ўртача опфликдаги —Iб	20- 30	60- 30	0,5- 0,7
	Оғир —Ш	20- 30	60- 30	0,5- 1,0

Иш тоифалари қуйидагича белгиланади: *еигил жисмоний ишлар (I тоифа)* — ўтириб, тик туриб ёки юриб бажариладиган, бироқ мунтазам жисмоний, зўриқиш ёки юкларни кўтаришни талаб қилмайдиган ишлар, энергия сарфи соатига 150 ккал (172 Ж.с)ни ташкил этади. Бунга тикувчилик корхонаси, аниқ асбобсозлик ва шу каби корхоналар киради.

Ўртача оғирликдаги жисмоний ишларга (II тоифа)— соатига 150—250 ккал (172-293 Ж.с) энергия сарфланадиган фаолият турлари киради. Бунга доимий юриш ва оғир бўлмаган (10 кг гача) юкларни ташиш билан боғлиқ бўлган ишлар киради. Масалан, йигирув-тўвдпп ишлари, механик-йиғув, пайвандпаш цехларидаги ишлар шулар жумласидандир.

Оғир жисмоиш ишлар (III тоифа) — мунтазам жисмоний зўриқш, хусусан оғир юкларни (10 кг дан ортиқ) муттасил бир жойдан иккинчи жойга кўчириш ва кўтариш билан боғлиқ ишлар киради. Бунда энергия сарфи соатига 250 ккал (293 Ж. с) дан юқори бўлади.

6.2-жадвал

Йилнинг совуқ ва илиқ даврида ишлаб чиқариш хоналари қарорати, нисбий намлиги ва ҳаво қаракати тезлигининг йўл қўйиладиган меъёрлари.

Иш тоифалари	Ҳаво ҳарорати, °С	Нисбий	Ҳара кат тезлиги,	Та шкридаги
--------------	-------------------	--------	-------------------	-------------

		намл иги, %	м/с	хаво харорати, °С
Енгил—I	19-25	75	0,2	15- 30
Ўртача оғирликцаги-Па	17-25	75	0,2	15- 30
Уртача оғирликдаги- Пб	13-25	75	0,4	15- 30
Оғир—Ш	13-25	75	0,5	15- 30

Бундай ишлар темирчилик, куюш ва бошқд қатор цехларда бажарилади. Ҳарорат, нисбий намлик ва ҳаво қаракатининг тезлиги рисоладаги ва йўл кўйилиши мумкин бўлган микдорлар кўринишида белгиланади. Рисоладаги микдорлар деганда одамга узоқ муддат ва мунтазам таъсир кдпганда ташқр муқитга мослашув реакцияларини кучайтирмасдан организмнинг меъёрий фаолиятини ва иссиқдик ҳолатини сакдашини таъминлайдиган микроклим кўрсаткичларининг йигиндиси тушунилиб, улар иссиқдик сезиш мўътадиллигини вужудга келтиради ва иш қобилиятини ошириш учун шарт-шароит қисобланади.

Йўл кўйилиши мумкин бўлган микроклим шароитлари организмнинг фаолиятини ва иссиқлик хрлатдаги ўзгаришларини, физиологик мосланиш имкониятларидан четга чиқмайдиган ташқи муҳдтга мослашиш реакцияларининг кучайишини бартараф этадиган ва тез меъёрга соладиган микроқдим кўрсатаичларининг йиғиндискдир. Бунда соғлиқ учун хатарли хрлатлар вужудга келмайди, бироқ номўътадил иссиқдик сезгилари, кайфиятнинг ёмонлашуви ва иш қобилиягишнг пасайиши кузатилиши мумкин. 6.1, 6.2, 6.3-жадвалларда микроқдимнинг рисоладаги ва йўл кўйилиши мумкин бўлган меъёрлари келтирилган. Доимий ишларда 6.1 жадвалда келтирилган микдорлар таъминланиши лозим, улар хдвони мўъгадиллаштиришда ҳам мажбурийдир. Қатор хрлларда, масалан, иссиқкак кўп ажралиб чиқадиган ёки иситиладиган хоналарнинг хджди катга бўлган металлургия, машинасозлик ва бошқд заводларда йўл кўйиладиган меъёрларга (6.1, 6.2-жадвал) асосланиш мумкин, бироқмехдат ва дам олиш режимларига, кўйиладиган гигиеник талабларга, организмнинг иссиқдаб кетиши ва совуқ қотишини олдини олшпга қаратилган барча воситаларидан фойдаланишга ҳам амал қилиш зарур.

6.3 - жадвал

Йилнинг иссиқ давридаги ишлаб чиқариш хоналари хдрорати, нисбий намлиги ва хаво хдракати тезлигининг йўл кўйиладиган меъёрлари

Иш тои	Ҳарорати, °С	Нисбий намлик, %	Ҳаво ҳаракати тезлиг
-----------	--------------	---------------------	----------------------------

фалари					и, м/с
л -1	енги	энг иссиқ ойнинг соат	28 °Сда		0,2-0
	13 да	ташқр хдво	оСдабО		50,8-
	ўртача	ҳароратидан юқори	26 оСда	0,7	0,3-0,7
	ўрта	бўлмаслиги,	25 оСда		0,3-0,7
ча оғир-ликд аги -1а			70		
			24 оСда		0,3-0,7
			75		
		дан	ортиқбўл-		
ча оғир-ликд аги—116		бирок 28°С дан	маслиги		
	ўрта	ошмаслиги	керак		0,5 -
		керак	26оСда		
			65	1,0	0,5-0,1
- 111			25 оСда		
			70		
	оғир	энг иссиқ ойнинг соат	24 оСда		0,5-0,1
	13да	тапда ҳаво	ва		
	ҳароратидан 5 °Сдан юқори	паст			
	бўлмаслиги,	бўлганд	а75дан		
	бирок 26 "Сдан	ортиқ			
	ошмаслиги	бўлмас-			
	керак	лиги			
		керак			

Йўл кўйилиши мумкин бўлган меъёрлар йилнинг совуқ ва бир мавсумдан иккинчисига ўтиш даврларида (ташқи ҳавонинг) ўртача кундалик ҳарорати +10 °С дан юқори (ёки мувофиққолда паст) доимий иш жойларидан ташқарида (6.1-жадвал) бирмунча кагга рақамларда ўзгариб туриши, йилнинг иссиқ пайтида эса (6.2-жадвап) иш жойлари ҳавосининг ошган ҳарорати (айниқса Марказий Осиё шароитида ва иссиқдик ажралиб чиқиши мумкин бўлган иш жойларида) иссиқликнинг анча ортиқча бўлишини кузда тутди. Бу ташқд муҳдгнинг иссиқ бўлиши билан бирга кагга микдордаги иссиқдикни йўқагишнинг қийинлиги билан боғлиқ

Бирок бу ҳолда зфм меъёрлар йўл кўйса бўладиган максимумни чегаралайди. Иссиқкак ажралиши юқрри бўлган иш жойларида ҳдвонинг ҳаракат тезлиги ҳам бирмунча ортиқча белгиланади.

Ҳоналарнинг катта-кичиклиги, бир вақгнинг ўзида хдм иссиқпик, ҳам намликнинг ажралшти, доимий ҳдрорат ёки ҳарорат ва намлик кабиларни сунбий усулда тутиб туриш шароитларини ҳрсобга оладиган кэтор

1 фикримча тавсияларни ишлаб чиқриш лозим бўлади. Иш нечоғлиқ оғир бўлса, ҳарорат шунчалик паст ва ҳаво ҳаракати шунча юқори бўлади.

6.3. Атмосфера таркибидаги чанглар

Саноатда, транспорт воситаларини ишлатишда ва қишлоқ, хўжалигида бажариладиган ишларнинг деярли ҳаммасида чанг ҳрсил - бўлиши ва ажралиши кузатилади. Умуман чанглар, уларнинг келиб чиқиш манбаларини ҳисобга олган ҳолда *табиий ва сунъий чанглар* бўлиб ўрганилади. Маълумки, чангланган ҳаво муҳдги инсониятни қадим замонлардан бери таъқиб қилиб келган. *Табиий чанглар* сирасига табиатда инсон таъсирисиз қосил бўладиган чанглар киритилади. Бундай чангларга шамол ва крттиқ бўронлар таъсирида $1^{>}$ м ва тупрокринг эрозияланган қатламларининг учиши, ўсимлик ва ҳайвонот оламида пайдо бўладиган чанглар, вулконлар отилиши, космосдан ер атмосфераси таъсирига тушиб қолган метеоритлар космик жисмларнинг ёниб кетишидан ҳосил бўладиган чанглар ва бошқа ҳрларда ҳосил бўладиган чангларни киритиш мумкин.

Табиий чангларнинг атмосфера муҳдгидаги миқдори табиий шароитга, ҳавонинг ҳрлатига, йилнинг фаслларига ва аниқданаётган жойнинг қайси минтақада жойлашганлигига боғлиқ.; Масалан, атмосферадаги чангнинг миқдори шимолий ҳудудларга нисбатан жанубий ҳудудларда, ўрмон минтақаларига қараганда чўл минтақаларида, шунингдек қиш ойларига нис-батан ёз ойларида кўпроқ бўлиши маълум. Аниқданишича, ҳдр бир кубометр ҳаво таркибда катта шахдрлар ҳудудларида 6000 атрофида (баъзи бир манбаларда автомобил воситаларидан ажралган тутунларни *ҳам киритиб 30000) ҳдр хил катталиқдаги чанг зарралари бўлиши аниқданган. Далалар ва боғларда бу миқдор ўн марта камаяди, тоғли ҳудудларда эса ундан ҳам камроқ чанг зарралари бўлади.

Сунъий чанглар саноат корхоналарида ва қурилишларда инсоннинг бевосита ёки билвосита таъсири натижасида ҳосил бўлади. Масалан, машинасозлик саноатида — чўян ишлаб чйқарувчи домна ва марген печларида ва хдмма $1^{тош}$ цехларида, исшщк электростанцияларида ёқ^шган кўмирнинг маълум қцсми кул ва тутун сифатида атмосферага чиқариб юборилади. *и&ришиш* ишларида ер қазиш, портлатиш, цемет ишлаб чиқариш, шунингдек тоғлардан маъданпарни қазиб олиш ва бошкэ жуда кўп ишларда кўплаб миқдорда чанг ажраладики, бу чангларни атроф-муҳдтга чш^риб юбориш табиатга ҳалоқатли таъсир кўрсатиши мумкин.

Саноатнинг баъзи бир тармоқларида масалан, кимё саноатида шундай хавфли саноат чанглари ажраладики, уларни тозаламасдан чиқариб юбориш фожиали ҳрлатларни вужудга келтиради. Келиб чиқдши бўйича органик, минерал ва аралашма чанглар мавжуд. Чангнинг зарарли таъсирининг тавсифи асосан унинг кимёвий таркибига боғлиқ. *Чангнинг катталиги (яъни дисперс таркиби) бўйича учгруппага бўлибқрралади:*

а) катталиги 10 мкм дан катга бўлган чанглар *йирик чанглар* деб юритилади. Одатда бундай чанглар ўз оғирлиги таъсирида ерга қўнади;

б) катгапиги 10 мкм дан 0,25 мкм гача бўлган чанглар. Бу чангларни *майда чанглар ёки шкроскопик чаиглар* деб юритилади. Улар ерга маълум ижобий шароитлар бўлганда, масалан, ёмғир, қор ва шабнам каби ерга ёғилаётган оғир заррапарга илашиб қўниши мумкин;

в) катгалиги 0,25 мкм дан кичик бўлган чанглар *ультра микроскопик чанглар* деб юритилади ва бу чанглар ҳеч қачон ерга қўнмай, бетартиб ҳаракат қилиб, учиб юради.

6.4. Ишжойидаги ҳдво муҳрти

Хрвонинг кимёвий таркиби ва хоссалари - инсон ҳаётида ҳавонинг аҳамияти жуда катта эканлиги маълум. Унинг кимёвий таркиби, физик хусусиятлари ва таркибида ҳар хил моддаларнинг бўлиши, ҳаводан нафас олиб, меҳдат қдпаётган кишилар учун жуда муқим. Чунки ҳдвонинг тозалиги инсон саломатлигини сақгсовчи муқим омил қисобланади.

Ер атмосфераси 10ТУҚ ХД⁸⁰ билан маълум миқдорда сув буғларининг аралашмасидан ташкил топган. Курук атмосфера ҳдвосининг таркибида 78 фоиз азот, 20,9 фоиз кслород, 0,3 фоиз карбонат ангидириди ва унча кўп бўлмаган миқдорда гелий, неон, криптон ва бошқа газлар бор.

Маълумки, инсон учун энг муҳдши ҳаво таркибида килороднинг бўлишидир.

Ҳаво қолати унинг босими, зичлиги, ҳарорати, абсалют намлиги, намлик сифими, нисбий намлиги, иссиқдик сифими, ва бошқалар билан белгиланади.

Иш жойидаги ҳаво муҳдгини мўътадиллаштиришда шамоллатишининг ақамияти каттадир. Шу сабабдан қуйида *ишоллатишининг усуллари* келтирилган.

Умумий шамоллатиш. Ишлаб чикдриш биноларида ажралиб чиқаётган хдр хил зарарли моддаларни шамол йўналтираш воситаси билан биргаликда чиқариб юборишнинг имконияти бўлмаса ёки ажралиб чиқаётган моддалар технологик жараённинг кдмма майдонларидан ажралиб чиқаётган бўлса, унда якка тартибда шамоллатиш воситаларини қўллаш имконияти йўқолади. Бундай ҳрлларда умумий шамоллатиш усулидан фойдаланилади. Умумий шамоллатиш воситасини зарарли моддалар ёки иссиқлик энг кўп ажралиб чиқаётган жойга ўрнатиш керак.

Ишлаб чиқариш жойларида йиғилган ҳаводаги зарарли моддаларни ҳаво алмаштириш мақсадида ўрнатилган ҳаво қабул қдлиш воситалари орқали чикдриб юбориши мумкин. Соф қавони эса юқорида кўрсатиб ўтилган воситаларнинг бири ёрдамида қосил қдпиш мумкин. Қандай йўл билан хонага соф ҳаво бериш ва зарарли моддалар йиғилган ҳавони чихариб юбориш усуллари зарарли модданинг хона бўйлаб тарқалиш хусусиятига боғлиқ бўлади. Масалан, агар иш жойида кўплаб иссиқдик ажралиб чиқиши мумкин бўлган машина ва механизмлар ўрнатилган бўлса, уларни шп жойида жойлашиш ҳолатига қараб шамоллатиш усуллари қўланилади.

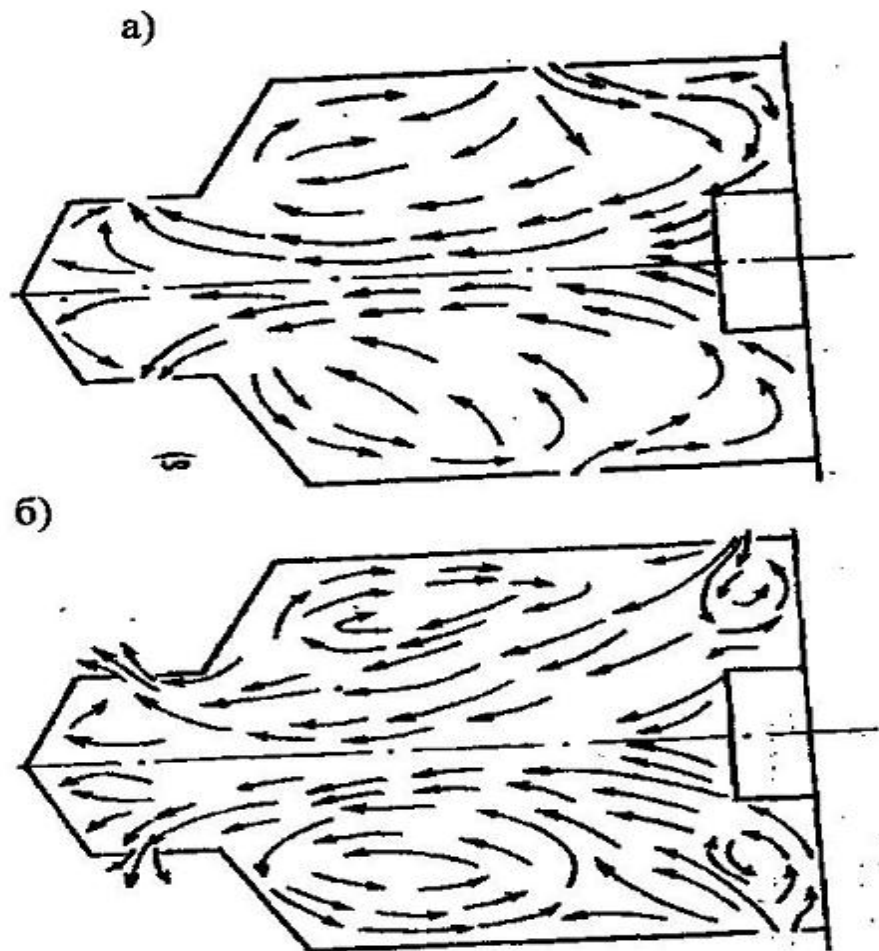
Бундан ташқари хдр хил зарарли омилларга эга бўлган жиҳозларни иш жойлари бўйлаб жойлаштиришнинг ҳам ақамияти катта. Шунинг учун

хам корхона бинолари лойиҳдпанаётган вақгда иқлим. шароитини, қуёш нурларининг тушиш хрлатлари ваишжойидаги жихрзларни тўғри жойлаштириш масалалари қониқарли *хрл* қилинган бўлса, шамоллатиш воситаларини ўрнатиш хдм шунчапик осонлашади. Шамоллатиш воситаларини ўрнатишда шамоллатиш тазимининг иқгисодий камхарж бўлиши билан бирга, иложи борица кам металл сарф қилинадиганини танлаш зарур.

Табиий шамоллатиш ташқаридан бино ичига кирган совуқ ҳаво бино ичидаги иссиқлик ҳрсобига иссиқлик қабул кдпиб, исигандан кейин хажми кенгайганлиги сабабли енгашиб, бинонинг юқори томонига қараб хдракатланади ва агар биз бинонинг юқори қдсмида ҳавонинг чиқиб кетиши учун қувур ёки тирқишлар ҳрсил қилинса, унда хдвони ташқарига чикдриб юбориш имкониятига эга бўламиз. Бу жараён корхона биноларида, шунгдек, ҳар қандай бинода, айниқса, савуқ фаслда давом этади ва мазкур хрдиса *аэрация* деб юритилади.

Ушбу усулдан фойдаланишда асосий эътиборни қавони кириш йўналишлари ва чиқиш жойларини таъминлашга кдратиш лозим. Маълумки, иссиқ хдво юқрига кдраб кўтарилади, совуқ ҳаво эса пастга йўналади. Шунин учун кўп миқдорда иссиқдик ажралиб чиқувчи иш жойларида совуқ хдвони полдан 4 м баландликдан бериш мақсадга мувофиқ қисобланилади. Совуқ хдво пастга қараб йўналиши борасида иссиқ хдво билан аралашади, исийди ва важудга келган табиий оқимлар ҳаракатига кўшилиб узлуксиз ҳаракат қосил қилади. Бу узлуксиз ҳаракат давомида оқимларга янгидан янги миқдорлар кўйилиши натижасида юқри тўсикдар томон йўналади ва бир қдсми табиий шамоллатиш тирқршларидан ташқарига чиқиб кетади. Бир қисми эса совуб яна пастга қараб йўналади ва бу билан қавонинг хона ичидаги айланма қаракатини кучайтиришга ўз хдссасини кўшади. Шундай қилиб биноларнинг ичида хдво хдракатининг туташ оқимлари вужудга келади. Буни 6.1 -расмда кўрсатилган шаклда ифодалаш мумкин. Агар ташқарида ҳаво ниҳоятда иссиқ бўлса (30— 40°С атрофида), табиий шамоллатишга эхтиёж ошади.

Табиий шамоллатишни хдсоблашда, асосан, маълум дарададаги исиш ҳлсобиға енгиллашиб, бинонинг юқори қисмларида йиғилган ортш?ш босимни, бирон-бир хдво чикдриб юбориш жойидан ташқарига йўналтириш мўлжалланади. Фараз қнлайлик: 6.1-расмда кўрсатилган кўндаланг кесимга эга бўлган шп жойларида умумий хдво босими асосида маълум бапандликка кўтарилган хдво исиб, хона хдроратига тенглашган чизигини белгилаб олсак, шу 0 чизикдан юқори томонда босим ортикча бўлиб, паст томонда бирмунча кам бўлиши шаклдан кўриниб турибди.

6.1- расм. Табиий шамоллатиш харакатининг кўриниши: а) қаво илиқва б) ҳаво совуқбўлган вақтларда.

Ортиқча босим баландлик ҳрсобига қосил бўлганлигидан уни куйидагича ифодалаш мумкин:

бунда H — иуЪя ҳаво кириш жойи билан юқоридаги ҳаво чиқиш жойи

орасидаги баландлик, м; ρ_m — ташқдридаги хавонинг зичлиги, кг/м^3 ; ρ_u — ичкаридаги хдвонинг зичлиги, кг/м^3 .

Бундан ташқари табиий ҳ,аво алмашшп шамол таъсирида ҳам бўлиши мумкин. Агар бинога шамол урилаётган тамондаги босим шамол қисобига бирмунча ижобий бўлса, шамол урмаётган томонда босим салбий йўналишда бўлади ва буни куйидагича ифодалаш мумкин:

бунда P_1 — шамол урилаётган томондаги босим; P^{\wedge} — шамол урилмаётган томондаги босим.

Агар бинога ҳар иккала босим кучи табиий шамоллатиш вазифасини бажараяпти деб ҳрсобласак:

Ортиқча босим микдорини аниклагандан кейин чиқариб юборилаётган хдво микдорини ҳам аниклаш мумкин:

кўринишга эга бўлади.

Агар чиқариб юборилаётган ҳаво миқдорини кириб келаётган ҳаво миқдорига тенг десак, унда биз кириб келаётган ва чиқиб кетаётган ҳаво хдракат тезлигини топишимиз мумкин:

Бу ердағ -ҳаво чиқиб кетаётган тирқиш кесим юзаси.

6.5. Хоналарни ёритиш

Ёруғлик инсон ҳдети фаолияти давомида жуда муҳим ақамют касб этади. Кўриш эса инсон учун асосий маълумог манбаи хдгсобланади. Умумий олинадиган маълумотнинг тахминан 90 фоизи кўз орқ,чли олинади.

Шунинг учун ҳдм хоналарни меъёрида ёритиш сифатли маҳ,сулот ишлаб чикдришни таъминлаш билан бирга ишлаб чиқариш шароитини яхшилайти, ходимларни чарчашдан саклайди ва меҳнат унумдорлигини оширади. Оқрлона ёритилган иш жойларида ишлаётган ходимларнинг кайфияти яхши бўлади, шунингдек хавфсиз меҳнат шароити яратилади ва бунинг натижасида бахтсиз кодисапар кескин камаяди. Бундан кўришиб турибдики, хонапарни ёритишга фақатгина гигиеник талаб 1дЧшлмасдан, бажи техник-иктисодий талаблар ҳам кўйилади.

Элекгромагнит спектрлари тўлқин узунликларининг 10 н.м дан 340000 н.м гача бўлган оралиғи спектрларнинг *оптик жараёни* деб аталади, бундан 10 дан 380 н.м гача *инфракизил нурлар*, 380 дан 770 н.м гача кўринадиган нурлар ва 770 дан 340000 н.м. гача бўлганлари эса *ультрабинафша нурлар* деб айтилади.

Биз кўзимиз билан бинафша рангдан то қдоил ранггача бўлган ёруғлик нурларини сезамиз.

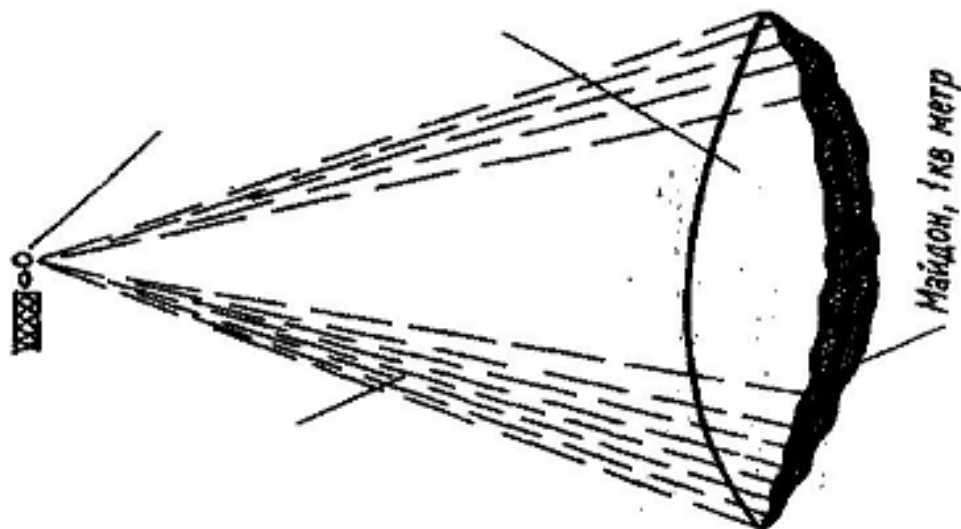
Хоналарни ёритишнинг мукамаллиги сифат ва сон кўрсаткичлари билан тавсифланади. Сон кўрсаткичларига нур ок}ши, ёруғлик кучи, ёрқднлик, нур қайтариш коэффициенглари, ёруғлик киради.

Нур оқрми — нур энергиясининг куввати сифатида аниқпанади ва у инсон кўзига таъсир қилиш сезгиси сифатида бахрланади. Нур оқимининг бирлиги сифатида люмен (лм) қабул ққпшнган.

Нур оқими фшфттина физик кўрсаткич бўлиб қолмасдан, балки физиологик кўрсаткич сифатида ҳам аниқданади. Чунки унинг ўлчов бирликлари кўриш сезгисига асосланган.

Ҳамма нур манбалари, шу жумладан ёритиш асбоблари ҳам фазога бир хилда нур сочмайди, шунинг учун фазодаги нур оқими зичлигини аниқдовчи ёруғлик кучи I бирлиги киритилган. Ўтадиган ва тушадиган нур оқими фазо ёки юза билан бақоланиши мумкин. Ёруғлик манбаи таркатаётган моддий бурчак (6.2-расм) ичида бир хил тарқалган 1 лм нур оқимини чиқарувчи нуқгапи манба ёруғлик кучининг ўлчов бирлиги бўлади.

Ёритилгашик, 1 люкс

Ёруғликоқрми, 1 люмен

6.2-расм. Ёруғлик манбаидан таркалаётган нур оқими

бунда: 1α — бурчаги остидаги ёруғлик кучи; dF , $A\alpha$ - фазовий бурчак чегарасида бир текис таркалаётган ёруғлик оқдми.

Ёруғлик кучининг ўлчов бирлиги сифатида кандела (кд) кдбул кқцинган. 101325 Па босим остида $2046,65^\circ\text{K}$ ҳдроратда қотаётган платинанинг $1/600\ 000$ м2 юзасидан тар!Ұшаёйган ёруғлик кучи - бир кандела дед қабул кдлинган (давлат нур этолони).

1 лм нур оқрми бир хилда тарқалиб, 1 метр квадрат юзага тушса, бу ёритилганлик бўлади (6.2-расм).

$$E = (1F)/(18$$

Бунда: ЙF - тушаётган нур оқрми; $d\delta$ - юза.

Ёритилганлик бтр юзага тушаётган нур оқими шу юзадан қайтса, бу нур қайтариш коэффициентини билан белгиланади. Нур қайтариш коэффициентини юзанинг рангига боғлиқ бўлиб, мутлоқ, қора юзанинг нур қайтариш коэффициентини 0 га тенг бўлади. Табиатда мутлоқ крра нарса бўлмагани сабабли фонни белгилашда нур қайтариш коэффициентининг 0,02 дан 0,95 гача бўлган чегаралари ҳисобга олинади.

Нур қайтариш коэффициентини 0,4 дан катта бўлса ёруғ фон, 0,2 дан 0,4 гача бўлса, ўртача фон ва 0,2 дан кичик бўлса, қора фон деб юритилади.

6.6. Хонапарни ёритиш усуллари

Ёруғлик манбаларига нисбатан хоналарни ёриш икки усудда:

- табиий фёш ёруғтининг ёрдамида фйтиш (бунда куёш таркатаётган нурдан тўғридан-тўғри фойдаланилади ёки ^ёш нурининг таъсирида ёруғлик ■ гаркдтаётгон осмоннинг диффузия ёруғлигидан фойдаланилади);

- куёш ёрдамида ёритишимши иложи бўлмаган хоналарни ва куёш ботгандан кейин умуман хоналарни электр нурлари ёрдамида суий ёригиш йўли билан амапга оширилади.

Табиий ёруишк ўзининг барча хусушлари билан сунъий ёритилишдан кескин фарқ қилади. Табиий ёруғлик инсон кўриш органлари ва бошқа физиологик жараёнларнинг бориши учун зарур бўлган ультрабинафша нурларга бой ва бу ёруғлик билан ёришган хоналарда ишлаш кўз учун жуда фойдали.

Табиий ёруғлик ёритилиш минтақаси бўйлаб бир текис таркалади.

Хоналарни табиий ёруғлик билан ёритиш ён томондан махсус қолдирилган ойналар орқали, жуда катга хоналарнинг юқори томонида махсус қолдирилган ойналари - фрамугалар ва бу икки хрлатни комбинация қилган хрпда амалга оширилади. *

Хоналарнинг бир хилда сунъий ёритиш - умумий ёригиш ва умумий ёритишга қўшимча равишда иш жойларини махсус ёритиш билан қўшиб комбинациялаштирилган ёритилиш усуллари ёрдамида амалга оширилади.

Хоналарни фақатгина иш жойларидаги ёритилиш билан қаноатланишга мутлақо рухсат этилмайди. Хоналарнинг бир текисда умумий ёритилиш усули билан ёритилган бўлиши шарт. Бунда баъзи бир жойларда маълум миқдорда оширилган ёки қисман камайтирилган хрлатларга йўл вайилади, лекин хдр қандай хрлда *хрм* умумий хоналар учун санигария талабларини қондирадиган ёритилиш бўлишига эришиш керак.

Мураккаб ишлар бажариладиган хоналар комбинациялаштирилган ёритилиш билан таъминланиш зарур. Бундай ёритилиш икки томонлама ижобий самара беради, биринчидан, иш жойларида, айниқса, иш бажарилаётган жойларда ва юзапарда хдр қандай қоронғилик ва сояларни бартараф этади ҳамда бу иш жойлари учун керак бўладиган ёруғлик миқдорини аниқ хрсоблаш имкониятини беради. Иккинчидан, умумий ёригишга нисбатан кам энергия сарфлашга эришилади.

Иш бажариш вазифасига кўра сунъий ёритилишлар: ишчи ёритилиши, авария ёритилиши ва махсус ёритилишларга бўлинади.

Ишчи ёритилиши корхона хоналарининг ҳамма хоналари, худудлари, ўтиш жойлари, транспорт воситаларининг ҳаракатланиш жойларида зарур бўлади.

Фалокят давридаги ёриштириш корхона хоналаридаги ишчи ёритилишининг тўсатдан ўчиб қолши мумкинлигини назарда тутди. Бундай қол юз берганда ишлаб чиқариш жойларидаги минимал ёригилишни таъминлаш керак бўлади. Фалокат ёритилиши асосан ишчи ёригилишининг тўсатдан узилиб қрилиши, портлаш, ёнғин, ходимларнинг захарланиш ва бахтсиз хрдисаларга олиб келиши мумкин бўлган хрпатлар вужудга келганда, шунингдек бу хрдиса технологик жараённинг узоқ вақт тўхтаб қолишига олиб келадиган, жумладан электр станциялари, диспетчер пунктлари, ахрлини сув билан таъминлаш, насос станцияларининг тўхтаб қолишига сабаб бўладиган жойларда кўзда тутилади. Фалокат давридаги ёритилиши умумий ёритилишнинг 5 фоизидан кам бўлмаган ёруғлик билан таъминлаши ва бу ёруғликнинг умумий тизимларига нисбатан хоналарида 2 лк дан кам бўлмаган ёруғликни таъминлаши керак (бунда ёригилиш меёрларига асосан олинади).

Фалокат даври ёригилишлари, шунингдек, 50 кишидан ортиқ ходим ишлайдиган корхоналарнинг фавкулудда сафарбарлик (эвакуация) йўлаклари, ўтиш жойлари, зинапоялар ва бошқа члқиш жойларига ўрнатилади. Бунда ёритилиш хона полларини, зиналарини ва ўтиш жойларини камида 0,5 ж ва очик худудларни камида 0,2 лк дан кам бўлмаган ёруғлик билан ёритиши керак. 100 кишидан орғиқишчи ишлайдиган корхоналарнинг чиққш жойпари ёруғлик сигналпари (кўрсаткич сигналпар) билан таъминлашши

Фапокат давридаги ёритилиш ишчи ёршгичлар билан боғланмаган мустакдл манбаларга уланиши керак. Фалокат давридаги ёритгичпар сифатида факат чуғланувчи ва люминисценг лампалардан фойдаланиш мумкин.

Махсус ёритилиш турларига кўриқдаш мақсадидаги ва навбатчи ёритилшларни киритиш мумкин. Бундай ёритилишлар учун умумий ёритиш воситапарининг бир қисмидан ёки фалокат давридаги ёритгичларидан фойдаланиш мумкин.

Баъзи бир хрлларда ишлаб чиқариш хоналари ҳавосига ишлов бериш ва ичимлик сувлари хдмда озик-овқат махсулотларининг сифатини сақдаш мақсадида бакгерицид ёриталишлардан фойдаланилади. Бунда махсус лампалар ёрдамида қосил қилинган ультрабинафша нурларининг 0,254— 0,257 мкм узунликдаги тўлкинларга эга бўлган ёруғлик нурлари яхши натижа беради.

Хоналарни ёритишга кўйшадиганасосий талаблар

Хоналарда ходимларнинг унумли иш шароитини ташкил қилиш ва яхшилаш мақсадида кк^{ни} толикдшдан сақиовчи ёритиш восигаларини ўрнатиш хоналар одцига вўйилган асосий санигар-гигиеник талаблардир. Бунда хонапарни ёритиш тшимларига вуйидаги асосий талаблар кўйилади:

Иш жойларини ёритиш санитария-гигиена нормапари асосида иш тоифаларига мослашган бўлиши керак. Иш жойларини максимал ёритиш албатга иш шарошши яхпшлашга олиб келади. Буқца шп олиб борипаёгган объекшинг кўриниши яхпшпанади, натижада шп унуми ортади. Баъзи бир аниқ ишларни бажарганда ёритилишни 50 ж дан 1000 ж гача ошириш билан иш унуми 25 фоизга ошганлиги маълум. Кўз билан кўриб ишлаш унчалик шарт бўлмаган (кўуполроқ) ипшарни бажарганда х.ам ёригапишни 50 лк дан 300 ж га оширшп, иш унумини 5-7 фоизга оширганлиги маълум. Аммо ёригилиш маълум миқдорга ешшдан кейин ёритилишнинг оширшши яхши натижа бермайди. Шунинг учун ҳам иқгисодий самара берадиган ёршилишнинг оқилона вариангини танлаш зарур.

2. Иш олиб борилайтан юзага ва кўзга кўринадиган атроф муҳдгга ёруғлик бир текис тушадиган бўлиши керак. Чунки агар иш смшб борилаёгган юзада ва атроф муҳигда ялтироқ жойлар мавжуд бўлса, унда кўзшиг уларга тушиши ва кэйтиб иш жойига қараганда кўзнинг жимирлаши ва маълум вақт кўникиши керак бўлади. Бу эса кўзшиг тез чарчашига олиб келади.

3. Ишчи юзаларда кескин сояпар бўлмаслиги керак. Чунки иш юзасида кескин сояларнинг бўлиши, айниқра, у соялар харакатланувчи бўлса, бажарилаётган объектнинг кўринишини ёмонлаштиради, объект кўзга нотўғри бўлиб кўринади ва бу иш сифати ҳамда унумдорлигининг пасайишига оғиб келади. Шунинг учун хрм хоналарда тўғри тушаётган офтоб нурларини соябонлар ва бошқа офтобга қарши воситалар билан тўсиш керак, чунки қуёш нурлари таъсирида кескин соялар пайдо бўлади.

4. Ишчи жойларда тўғридан-тўғри ёки нур қайтиши таъсирида қосил бўлаётган ялтираш зарарлидир. Чунки иш жойлардаги ялтираш кўзнинг қрбиияпош пасайтириб, кўзни қамайтириши мумкин. Юзаларни ёригаш асбобларининг юзаларда, нур қайтариш таъсирида ҳрсил бўладиган ялтирлашлар, нур қайтариш коэффициентлари катга бўлган юзаларда вужудга келали. Ялтирлашни қамайтиришга ёрипп асбобларининг нур тарқатиш бурчакларини танлаш ва нур қайтариш таъсирида ҳрсил бўладиган ялтирлашларнинг нур тўсиш йўналишларини ўзгартириш ҳ^собига эришиш мумкин.

5. Ёритилиш миқдори вақт бўйича ўзгармас бўлиши керак. Ёритилишнинг кўпайиб-қамайиши, агар у ўқган-ўқпга рўй берадиган бўлса, кўзга зарар келтиради, чунки кўз ёруғлик ўзгаришларига кўниюшшга тўғри келади. Бу эса кўзнинг тез чарчашига сшиб келади.

Ёритилишнинг ўзгармаслигига муҳ^ш ўзгармас кучланишли манбалардан фойдаланиш йўли билан эришиш мумкин.

6. Ёруғлик нурталани оптимал йўналиш билан йўналтириш керак; бунда маълум қолатларда деталнинг ички юзаларини кўриш ва бошқа ҳрларда детал юзасидаги камчиликларни яхшироққўриш имконияти тўғилади.

7. Ёруғликнинг лозим бўлган спектр таркибини танлаш зарур. Бу талаб материалларнинг рангини аниқдаш зарур бўлган ҳрларда муҳим роль ўйнайди.

8. Ёруғлик қурилмалари 1дшмча ҳавф ва зарарлар манбаи бўлмаслиги керак. Шунинг учун ёритиш манбалари ажратадиган иссиқдикни, товуш чиқаришини максимал қамайтириш зарур.

9. Ёригиш |^рилмасини ишлатиш учун қулай, ўрнатиш осон ва иқтисодий самарадор бўлиши керак.

94 Сунъий ёришиш манбалари

Ёруғлик манбаларини танлаш ва уларни бир-бирига солиштиришда уларнинг қуйидаги тавсифларидан фойдаланилади:

- ◆ электротехника тавсифи (унинг номинал кучланиши ва қуввати);
- ◆ ёруғлик техникаси тавсифи (лампа нурлантираётган нур ок.ими, максимал ёруғлик қучи);
- ◆ иқтисодий ва ишлатиш тавсифлари. Улар қуйидагилардан иборат - лампанинг нур берши лм/Вт билан ўлчаниб, лампадан келаётган нур оқимининг унинг электр қувватига нисбатидан иборат. Лампанинг хизмат ққпиш вақти иккита даврдан, яъни, умумий ишлатиш даври (унинг ёндирилган вақтидан бошлаб то қуйгунга қадар ишлаш даври) ва лампанинг

фойдали хизмат даври (бунда лампа ўз нур бершп қрбилютининг 20 фоюини йўқотган ҳрлда ҳдои ишлатиш учун ярқди ҳрлатда бўлади).

◆ конструкторшв тавсифлари (колбанинг шакли, чуғланувчи элеменгнинг тузилиши, колба газ билан тўлдирилган бўлса, газнинг таркиби, босими ва бошқрлар).

Ҳозирги вақгда хонапарни ёритшда асосан чуғланувчи ва газ разрадли лампалар, яъни люминисцент лампапарццан фойдаланилади. Чуғланувчи лампалар ҳрзирги вақгда энг кўп тарқдлган нур тарқатиш манбаи ҳрсобланади. Бунинг асосий сабаби уларшгаг моддий тузилганлиги, ишлатилганда кулайлиги, ёниш даврининг тезлиги ва уларни ишлатшп учун кўшимча курилманинг керак эмаслигидир.

Аммо бу лампаларнинг анчапша камчиликлари ҳам бор. Булардан асосийлари: лампадан таркалаётган нурлар таркибида қрзғиш ва саргаш нурлар мавжуд, 15/ёш нурларига нисбатан спектрларининг таркиби бошқдча бўлганлиги сабабли рангларни бузиб кўрсатади ва шу сабабли {^тор ишларни бажаршп имконияга чекланади, яъни баъзи бир ипшарни бундай нурлар остида бажариб бўлмайди. Шунингдек, бу лампаларнинг нур бериш даражаси χ^m жуда паст бўлиб, 7 дан 20 лм/Вт га боради ва хизмат даври анчагина кам, яъни 1000 соаши ташкил қдлади.

Хоналарни ёригиш мақсадида чуғланувчи лампаларнинг бир неча хилларидан: вакуумли лампалар (НВ), газ тўлдирилган биспираль лампалар (НБ), крепгоксенон тўлдирилган биспираль лампалардан (НБК) фойдаланилади.

Охирги вақгларда таркибига в^шан йод кўшшпан — йодаи чуғланувчи лампапардан фойдаланилмоқда. Буларнинг хизшт мудцати таркибидаги йоднинг қдйтарувчанлик хусусиягига асосан 3000 соатга узайтирилган ва бу лампаларшшг нур бериш қрбилияти ҳам 30 лм/ВТ га ошган.

Газларшшг разрядланишпига асосланган ламшлар — бу лавлпаларда элекгр токининг инерт газлар, мепшп буғлари ёки уларнинг аралашмалари мухлгида разрядланишидан ҳрсил бўладиган ёруғликнинг оптик диапазоли сифатида вужудга келади.

Ҳрзирги вақгда кўлланилаётган газ разрядпаниш лампалари чуғланувчи лампаларга нисбатан баъзи бир ижобий хусусиягларга ҳам эга; жумладан бу лампаларнинг нурпаниш даражаси анча катга бўлиб, 50 дан 100 лм/Вт гача боради (масалан, натрийли лампаларнинг нурланиши 100 лм/Вт, люмшшсцент лампаларники эса 75—80 лм/Вг ни ташкил цшади). Бундан ташкэри уларшшг хизмат қдлиш мудцати ҳам бирмунча кўп бўлиб, баъзи бирлариники 8000—14000 соатга боради. Бу лампаларда тўлдирилган инерт газлар, металл буғлари миқдорларшш узгартириш ҳрсобига хоҳлаган спектрдаги нурларни олиш имконияти бор.

Бу лампаларнинг баъзи бир салбий хусусияглари ҳам бор. Нур оқими пульсацияси натижасида нарсалар иккига ва ҳатто ундан кўп бўлиб кўриниши ва айланаётган механизмларнинг айланиш йўналиши ўзгарган бўлиб кўриниши (спробоскопик эффект), баъзида шошдт чиқариши мумкин.

Пасг босимли газ разрядланиш лампаларини мухят хдрорати пасг бўлганда шипатиб бўлмайди. Ўт тушиш ва портлаш хавфи бўлган ишлаб чиқариш жойларида уларни кўллаш чекланади.

Кўлланилаётган инерт газлари, металл буғларнинг таркиби ва лампалар тузилишидаги баъзи хусусиятларига кўра люминисцент лампалар бир неча турда бўлади: ЛБ — оқ ёруғлик лампалари, ЛТБ — иссиқ оқ ёруғлик лампалари, ЛХБ — совуқ оқ ёруғлик лампалари, ЛДЦ — рангни тўғри берадиган кундузги ёруғлик лампалари ва бошқалар.

Ёйли симобли люминисцент лампалар жумласига кирувчи, юқори босимли лампалар (ДРЛ) электр энергиясини тежаши билан ажралиб туради ва ёритишнинг юқори даражасини таъминлайди. Улар ҳавога чанг, тутун ва ис бўлиши мумкин бўлган прокат, пулат вуйиш ва бошқалар механика цехларининг баланд биноларини ёритишга кенг фойдаланилади.

7-боб. Шовқиндан сақланиш

7.1. Шовқин тўғрисида умумий тушунча

Ҳозирги замон техника тараққиёти даврида корхоналарда шовқинга қарши кураш масалалари муҳим ечим талаб муаммолар қаторига киради.

Шовқиннинг оқибатлари маълум. У биринчи навбатда меҳнат қилаётган кишиларни маънавий толиқтиради ҳамда аҳабининг тинч фаровон ҳаёт кечиришга кўплаб нотинчликларни келтириб чиқаради.

Шовқин чиқарувчи машиналарни ишлатаётган инсонлар ва ишлаб чиқариш жараёнини бошқараётган ходимлар ишига ҳар хил хатоларга йўл кўйишларига олиб келади. Бу эса ўз навбатида ишлаб чиқариш жароҳатланишлари келиб чиқадиганининг асосий манбаи қисобланади.

Катта шовқин таъсирида инсоннинг асаб тизимлари чарчаб, эшигиш фаолияти сусайиб кетади.

Шунинг учун ҳам корхоналарда шовқинни камайтириш чора-тадбирларини белгилаш инсон саломатлиги сақлашдек жуда муҳим иш бўлиши аҳдмиятга моликдир.

Одам учун ёқимсиз бўлган ҳар қандай товушлар шовқин деб аталади. Жисмларнинг бир-бирига урилиши, ишқаланиши ва мувозанат қопатининг бузилиши натижасида ҳосил бўлган ҳавонинг эластик тебраниши ҳаракат қаттиқ суюқ, ва газсимон муҳитда тўлқин ҳосил қилиб тарқалади. Бунда муҳит зарралари мувозанат ҳолатига нисбатан тебраниш ҳосил қилади ва бу тебраниш тезлиги тўлқинлар тарқалиш тезлигидай анча кичик бўлади.

Газсимон муҳитда шовқин тезлиги v ушундайлик билан аниқланади: /

Бунда: ρ — газ адиабати кўрсаткичи (ҳаво учун $\rho = 1.4$); P_{cm} — газнинг босими; ρ - газнинг зичлиги.

Атмосферанинг меъёрий шароитида ($T = 293 \text{ }^\circ K$ ва $P = 1034 \text{ ГПа}$) товуш тезлиги C ҳавога 344 м/с га тенг.

Товуш тўлқинлари маъпум чегарагача тар(флиши мумкин. Мана шу чегара оралик товуш майдонн деб атапади. Товуш майдонидаги хдр бир нуқгада ҳаво зарраларининг хдракат тезпиги вақг бирлигида ўзгариб туради. Бир лаҳзада кузатилган ҳэво тўлиқ босимининг таъсир кучидан холи бўлган хдвонинг ўртача босимига нисбати *товуш босимияФ* аталади ва Рбилан бвлгиланади. Товуш босимининг ўлчов бирлиги Па.

Шовв?ш тўлк^шлари тарқалганда маъпум миқдордаги энергия бир нуқгадан иккинчи нуқгага кўчирилади. Муққгаинг қандайдир нуқгасида вақг бирлигидаги ўртача энерпга оқрми, тўлқда таркэлшыи йўналишида юза бирлигида келтирипса, уни шу нуқгадаги *товуш тишизтиги* деб атапади ва I билан белгиланиб, Вт/м² билан ўлчанади.

Товушга кррши кураш чора-тадбирларини белгилашда кенг кўлланиладиган товуш ИИҒИЗЛИГИ ва товуш босими бирлшшари жуда катга чегараларда ўзгариб туради (масалан, тигизлик 10¹⁶ марта, босим эса 10⁸ марта). Одам кулоғи товупшинг муглоқ ўзгаришини эмас, нисбий ўзгаришини фарқлайди. Шувинг учун товуш бирликларини аниқдаш учун товуш тиғизпиғи ва босимнинг даражаси бирлиги қабул қилинган. Бу бирлик одам кулоти эшипшш мумкин бўлган энг минимал товуш тиғизлиги ва босимига асосланиб, $1=10^{14}$ Вт/м² ва $P=2 \cdot 10^5$ Па ни ташкип қцлади. Агар $|I|=0$ бўлса, бу миқдор бир (Бел) Б деб қабул қрлинади. Мо =10-2Б, Ио=100-3Б ва х,к.

Одам кулоғи *B* бирликдаги товушнинг ўндан бирини ҳам яхши фарқпайди. Шунинг учун шовқинни ўлчашнинг дБ бирлиги қабул қдлинган.

Товуш даражаси куйидагича аниқданади:

Товуш босими бўйича эса, $\% P/P^0 \approx 1 \text{ дБ}$.

Товуш даражасини тиғизлиги бўйича аниқлаш, асосан акустак қисоблаш ишларида ^глланилади, босим бўйича аниқлаш эса шовқ^нни ўлчаш ва унинг инсон организмига таъсири даражасини белгилашда кўлланилади. Чунки инсон организми шовқиннинг тиғизлигини эмас, босимнинг ўрта геометрик миқдорини сезади.

Агар бирон-бир нуқгага бир неча манбанинг шовқини гаъсир кнлаётган бўлса; уларнинг даражаси эмас, балки тиғизлиги К5-ши; 1ади.

$$L = L_1 + 12 + \dots - \text{дБ} ;$$

Уларнинг даражапарини аниедашда эса, айрим-айрим олинган тиғизпикларнинг минимал эшитилиш миқдорига нисбати олинади:

ёки

Мазьсур ифодаларнинг амалий аҳамияга шовқинни камайтириш вақгада яхши бипинади. Чунки агар корхонада бир неча шовқин манбаи ўрнатилганда, уларнинг бир нечгасининг шовқини камайтирилса, бу умумий шовин даражаоида х,еч қандай ўзгариш бўлмаслиги мумкин. Аммо иш жойларида қэр хил шов19ш чиқарувчи механизмлар бўлса, уца ишни. энг кучпи шовққин чш^рувчи тизимни камайгаришдан бошлаш мақсадга мувофиқцир.

Агар бирор корхонасида бир хил даражада шовқин чикдрувчи бир неча механшм ўрнатилган бўлса, унда умумий шовқин даражаси куйидапрта анивлданади:

Б,—битта машиш чиқараёпэд шовқин.

Бу формуладан кўриниб турибдики, иккита бир хил шовқин чиқарувчи манбанинг шовқини биттасиникига нисбатан 3 дБ ортиқбўлади.

Одам кулоғи маъпум часготадаги товушпарни эшигиш қрбилиятига эга. Бу часюталар 16 Гц дан 20000 Гц гача бўлган диапазонни ташкил қилади. 16 Гц дан кичик ва 20000 Гц дая катга бўлган частотадаги товушларни одам кулоғи эшитмайди ва у товушлар инфра ва ультра товушлар деб атапади.

Товушга карши кураш чора-тадбирларни белгилашда шовқиннинг ўрта геометрик частота ораликқари аниқланади. Бу ораликқар куйидагача белгиланади.

Ўрта геометрик часгога ораликқари: 63 (45—90) (қавсда шу часготани ифодалайдиган чегара миқдорлар берилган), 125(90-180), 250(180-355), 500 (355-710), 1000 (710-1400), 2000 (1400-2800), 4000 (2800-5600), 8000 (5600-11200).

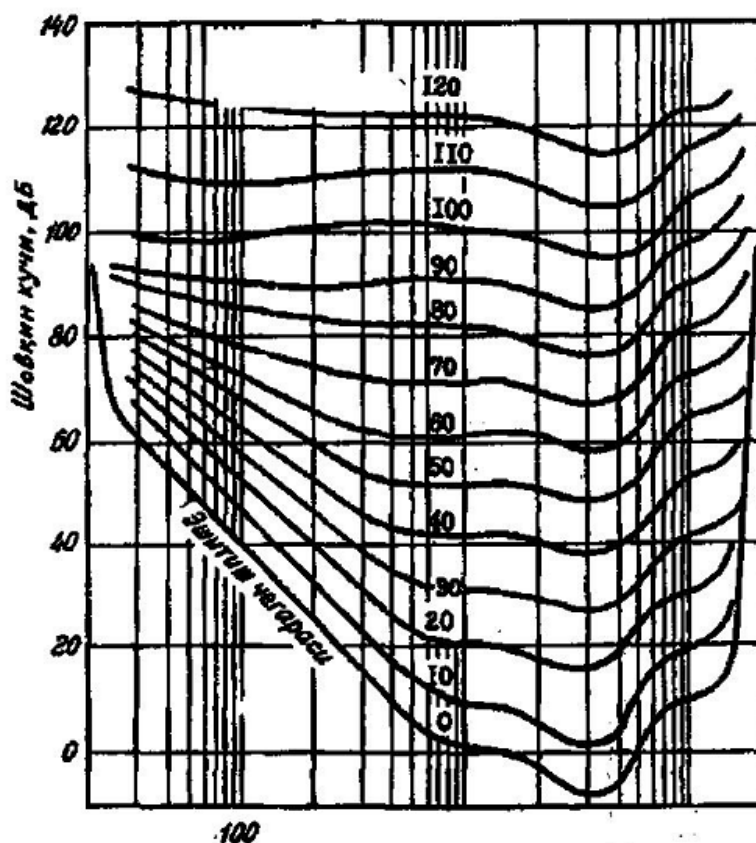
Шовқинлар давлат сгандартларига асосан спектрал ва вақт бўйича синфларга бўлинади.

Спектр бўйича шовқинлар тонал товушлар (элеюгр арранинг товуши) ва кенг полосали (реактив двигател товуши) бўлиши мумкин. Вақт бўйича тавсифига кўра унинг доимийлиги (8 соат давомида 5 дБА гача ўзгарса) ва ўзгарувчанлиги (8 соат давомида 5 дБА дан ортиқўзгарса) хрсобга олинади. Ўзгарувчан шовқинлар ўз навбатада вақт бирлигида узаяксю (импульс) бўлиши мумкин.

Эшитиладиган шовқинлар маълум частгаалар (16— 20000 Гц) билан чегараланиб қрлмасдан, маълум чегарадаги эшитилиш даражаси ва босими билан хрм фарқланади 8.1 -расмдан кўриниб турибдики, товуш босим даражаси иккита чизик билан белгиланади. Пасгки чизик вулоққа зўрға эшишладиган чегара товушни ифодалайди. Бу товуш ҳар хил часготалар учун ўзгарувчан эканлиги чизмадан кўриниб турибди. Часгога 1000 Гц бўлганда дБ билан ўлчанадиган товуш даражаси стандарт даража сифатида қабул влглинган ва часюгадаги элжгиш чегараси $B=0$ дБ деб қабул қилинган. Товуш частотаси 800-4000 Гц атрофида бўлганда эшигишши даражаси мшшмал миқдорни ташкил влмади. Бу миқдордан камроқ ва кўпроқ, часюталарда чегара эшитилиш даражаси $B=80-100$ дБ га бориб қрладики, бу нарса товуш хусхсияглариининг ўзига хос тамони қдсобланади. Товуш частотасининг 800 Гц дан кичик бўлганда эшигалишнинг куйи даражаси кескин ўзгарганлигини таъкидлаб ўшш керак. Бу товушнинг куйи часгогаларига нисбатан юқрри частотадаги товушлар инсон учун ёлдшсиз товушлар эканлигини билдиради.

8.1-расм юқорисида жойпашган эгри чизик тавуш даражасининг юқрри оғриқхрсил к^шувчи чегарасини белгилайди. Бу чегара тахминан $B=120-130$ дБ атрофида эканлиги кўриниб турибди. Бундан ортиқ даражадаги шов^дшлар инсон учун оғриқ хрсип ^лувчи шовк)шлар бўлиб, инсон эшитиш

аъзосини ишдан чикдриши мумкин. Мана шу икки эгри чизик оралиғидаги частоталарда™ шовқкинлар одамэшитишимумкинбўшиитоушларце/о аталади.

8.1-расм. Шовқин даражасини беллаш номаграммаси.

Шовқин даражасига ва хусусияшга вдиб, улар инсон организмга хар хил таъсир кўрсатади. Шовқин таъсир даражасининг ўзгаршида унинг таъсир даври ва одамнинг шахсий хусусиетлари ҳам маълум аҳдмиятга эга. Шунинг учун ҳам шовқин оғирлигига бир хил таъсир кўрсатади деб бўлмайди. Унча қапа бўлмаган шовқинлар (50— 60дБ) ҳам инсон асаб тизими

сезиларли таъсир этади. Айниқса, шовқ^нларнинг таъсири ақдий меҳнат билан шуғулланувчиларда кўпроқ сезилади. Умуман, бундай шовъ^шларнинг таъсири хдр хил одамда хдр хил бўлади. Баъзилар бундай шовқинларга мутлақо аҳамияг бермайдилар, баъзилар эса кескин асабийлашадилар.

Бундай шовқиннинг таъсир кўрсатапш одамнинг ёшига, соғлиғига ва бажарадиган ишига, кайфиятига ва бошқд омилпарга боғлиқ,

Шовқдннинг зарарли таъсири, шушшгдек доимий шовқинлардан фарқдигига, масалан, мусика товушлари, одам сўзлашгандага товушиарга одам муглақр бефарқ қарайди, худди шу даражадаги бегона шовқрнлар уни асабийлашишга олиб кепади.

Маълумки, баъзи бир жиддий касалликларга чашшган беморлар, масалан, 1фн босими, ичак ва ошқрзон яраси ва баъзи тери касалликпари, асаб касалликлари бипан оғриган беморларнинг меҳрат кдпиш ва дам олиш режимлари умуман касаллик туфайли бузилган бўлади. Бундай касаллар учун *арткра.* шовв^шнинг бўлиши уларнинг нихряг даражада толш^шгага олиб келади. Агар бу шовқинлар тунларда бўлса, оғир асоратли касалларнинг келиб чикршига саба бўлади. Агар шовқдн даражаси бундай хрлларда 70 дБ га тенг бўлса, у бундай толикдан беморлар организмида физиологик ўзгаришлар содир бўлишига олиб келиши мумкин. Ёш ва соғлом одампар учун бундай шовқрнлар зарарсиздир.

Кучли шовин одам соғлиғига ва ишлаш қрбвлиятига кескин таъсир кўрсатади. Агар шовқин даражаси 85—90 дБ га егса, бундан ишлаётпш ҳар қандай одамнинг биринчи навбатда юкрри часютадаги товушларни эпиггаш қрбилияти сусаяди. Узок вақг кучли шовқин таъсирида ишпаган одам тез толикрб, бефарқ, ҳатго кар бўлиб крлишга мумкин. Бундан ташкари шовқин таъсирдан овқат хазм бўлиш жараёни бузилади, ички аъзолар ҳажми ўзгаради.

Шовқдннинг бош мия қрбиғига таъсири натижасида одам асабийлашади, толиқиш жараёни тезлашади, психик реакцияси кескин ўзгаради. Оқибатда жарохатланишлар содир бўлиши мумкин. Масалан, шовқин таъсирида шу участкада ҳаракатланаёпан механизмлар сигналларини эижгмасдан, уларнииг таъсирига тушиб крлиш мумкин ва х, лс

Шовқдн даражаси қанча қапа бўлса, унинг келтириб чиқариши мумкин бўлган салбий оқдбатлари хам катгалашади.

Ҳар қандай шовқрн натижасида пайдо бўладиган физиологик ўзгаришпар ок^батида шовқин касаллиги келиб чикдци.

Товуш тўлқинлари бош мия қобиғи орқрли ўтшп имкониятига эга. Агар шовқин даражаси кичик бўлса (40— 50 дБ), унда суяк орқали ўтган шовқин таъсири унча сезилмайди. Агар товуш даражаси юкрри бўлса, унда унинг таъсир кучи ортиб кетади ва организмга кўрсатадиган салбий таъсири кескин кучаяди.

145 дБ дан ортиқ бўлган тавуш даражаларида одам кулоғининг пардаси йиртилиши мумкин.

"Эпигипшинг камайишини аниқдаш усуллари" асосан одам эшитиш аъзосининг меъёрдан четга чикқанини аниқлаб, уни маълум

мутахассисликка яроқдиллигини ва шовқдн таъсири натижаларини аниқлаш мумкин. Эшигиш қобилияги аудиометр ёрдамида аниқланади. Текшириладиган одам тинч хонада наушникпар орқали берилган тоза тондаги овознинг турли тиғизлиги эгатади. Худди шу вақтда приборлар ёрдамда шу одам эшигаётган овознинг минимал тиғизлиги белгиланади. Бу ўлчовлар натижалари график билан ифодаланади ва уни *аудиограмма* деб аталади. Бу диаграмма орқали текшириладиган одамнинг эшитиш қобилияти нормал эшитиш қобилиятига эга бўлган эгри чўйқбилан таққосланади.

Шовқин меъёрлари белгиланганда икки усулдан фойдаланилади:

а) шовқин чегара спектри асосида меъёрлаш;

б) шовқин дБА тавуш даражаси орқали меъёрлаш.

Доимий шовқинлар учун биринчи усул асосий меъёрлаш усули қисобланади. Бунда шовқин босими даражалари 8 октава оралиқларда ўрта геометрик частоталари . 63, 125, 250, 500, 1000, 2000, 4000, 8000 Гц ларда меъёрланади. Шундай қилиб, иш жойларидаги шовқин ГОСТ 12.1.003-76 да берилган йўл ^ўйилиш мумкин бўлган даражадан ошиб кетмаслиги керак.

7.2. Шовқинга вояни муҳрфаза чора-тадбирлари

Инсон организмига салбий таъсир қилувчи шовқинлар асосан шахдр шароитида куп учради. Уларнинг манбаси қуйидагилардан иборат:

- шахдрда фаолият кўрсатаётган ишлаб чиқариш корхоналарининг ускуна ва асбоблари;

- турли хилдаги шахар транспорт воситалари, темир йўл, сув йўли транспорти ва ҳаво йўли транспорт воситалари;

Шахар аҳолисини шовқиндан муҳрфаза қилиш учун қуйидаги чора - тадбирларни амалга ошириш лозим бўлади.

1. Аҳоли турар жой масканлари ҳудудларини саноат ва оморхоналар минтақалардан яшилзор ҳимоя майдонлари билан ажратиш. Унинг учун ҳимоя минтақасида умумшахар миқдосига эга бўлган истироҳат боғлари ва хлэбонларни барпо этиш.

2. Турар жой ҳудудларидан шахдр транзит йўллариининг ўтишини таққулаш.

3. Умумий шақар миқдосидаги кўчалар билан турар жой бинолари орасида яшилзор майдонларини ташкил этиш.

4. Шовқин тарқатувчи шахдр кўчаларини чуқурликдан ёки бапангликдан ўтказиш ҳамда кўчалар ёнидан шовқинни тўсувчи турли хилдаги тиргак деворлар ва лақдшафт меъморчилиги асосида турли хил кичик меъморий шакллариини ўрнатиш.

5. Шахарнинг асосий кўчалари бўйлаб ўрнатилган биноларнинг кўча томонидан савдо ва маиший хизмат кўрсатиш объектларини барпо қилиш.

6. Шовқин таъирини инобатга олувчи махсус турар жой биноларидан фойдаланиш. Чунки бундай биноларнинг режавий ечимида шовқин келаётган томонида сан-узел, овқатланиш ва нарсалар кўйиш хоналари билан биргаликда зина поялар жойлашган бўлади. Шовқинга тескари томонда эса, умумий хона ва ёғоқ хоналар жойлаштирилган бўлади.

7. Шахар кўчасидан шовқин таъсирини камайтириш мақрадида туннеллар, йўл ўтказгичлар, эсдакадалар ва мегрополитенлар бунёд этилади.

8. Шахдрга келувчи транспорт воситалари шовқинидан сакданиш мақсадида шахар атрофида транспорт воситаларини сакдаб турувчи машиналар сакдаш жойлари қамда шахар атрофидан айланиб ўтувчи транзит йўллари ташкил этиш.

Технологик жараёнларда эса шовқинни келтириб чиқарувчи манбалар қуйидагилардир. Масалан, штамповка цехларида михларни қалпоқлаш йўли билан бириктириш цехларида металл қирқиш цехларида, шунингдек ичдан ёнар двигателларини синовдан ўтказишда, шовқинни йўқотиш, шунинг билан бирга шчиларнинг шовқин касашшкларига тушмасликларини таъминлаш бирмунча қўйинчиликлар чуғдиради. Бундай қолларда ишчилар учун шахсий муҳрфаза воситаларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Корхоналарда шовқинга қарши шахсий муҳрфаза аслаҳалари сифатида вкпадиш, наушниклар ва шлемлардан фойдаланилади.

Вкладипшар. Бу пахтадан қилинган, кулоқ тешигига ўрнатишга мўлжалланган воситадир. Унинг самарадорлигини ошириш мақрадида баъзи бир парафинга ўхшаш моддалар шимдирилади, Бувдав ташқдри, қаттиқ моддалардан, масалан резина, эбонит кабилардан ясалган вкладипшардан хдм фойдаланилади, Лекин уларнинг самарадорлиги оз, яъни 5-20 дБ гача товушни камайтира олади. Шунингдек, баъзи қолларда нокулайлиги 1дшоқ тешиганинг яллиғлантириши мумкинки, бу унинг салбий жиҳатлари ҳисобланади.

Наушниклар. Саноат корхоналарида ВЦНИИОТ наушникларидан кенг фойдаланилади. Наушниклар кулоқни яхши бекитади ва пружиналар ёрдамида ушлаб турилади. Наушниклар паст часготадаги шовқинлардан яхши муҳрфаза қдпади. Унинг самарадорлиги 7-38 д Б атрофида бўлади.

Шлемлар. Ҳаддан ташқари катта шовқин шароитида (120 дБ дан ортиқ) шовқин инсон бош миясига таъсир кўрсатади. Бундай қолларда наушник ва вкладшилар қеч қандай фойда бермайди. Шунинг учун бош мияни муҳрфаза қдладиган шлемлардан фойдаланилади.

8 - боб. Тураржой маскани ва макони бунёдкорлигида меҳнат фаолияти хавфсизлиги

Тураржойларни лойihalаш, куриш ва ишлатишда, хаёт фаолияти хавфсизлиги талабларига риоя этилишни таъминлаш мақсадида - стандартлар, эргономика, меҳратни муҳофаза қилушга доир қоидалар ва меъёрлар талаблари тўлиқ инобатта олинади.

Ҳар қандай бунёд этилаётган иншооғлар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган тарғиба бериладиган хавфсизлик шахрдатномасига эга бўлмаса, фойдаланишга қабул қилиниши ва ишга туширилиши мумкин эмаслиги белгилаб қўйилган.

Белгиланган тарғиба рўйхатдан ўтказилиш лозим бўлган корхоналар Ўзбекистон Республикасининг тегишли назорат идоралари берадиган фаолиятни амалга ошириш ҳуқуқини таъминловчи руҳсатномани олдиндан таҳдим этишлари лозим. Корхонанинг кўрсатилган руҳсатномани олиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Меҳрат хавфсизлиги талабларига жавоб бермайдиган ва ишловчилар соғлиғи ҳамда хаётига хавф тугдирувчи корхонапар фаолияти ёки ишлаб чиқариш воситаларидан фойдаланиш, улар меҳнат хавфсизлиги талабларига мувофиқ қолга келтирилгунга қддар, Ўзбекистон Республикаси қрунларида белгиланган тартибда ваколатли идоралар томонидан тўхтатиб ўйилади.

Қурилиш саноатига илмий-техник таракқиёгининг тез суцъатлар билан кириб келиши, бунёдкорларни оғир меҳратидан озод қилиш билан бир қаторда, уларнинг иш шароитларини яхшиланишига, бахтсиз ҳрдисалари камайишига, қолаверса иш самарадорлигини опшшига тўла имкон яратиб беради. Аммо бундай ривожланишга чуқур билимсиз ва соз техникасиз эришиб бўлмагани каби, ҳар қандай янги техникани ва унинг ишлатилиши билан боғлиқ тартибот жараёнини ҳам хавф-хатарсиз тасаввур этиб бўлмайди.

Мавзунинг асосий услубий вазифаси бунёдкорлик майдонларида иш шароитини, тартибот жараёнини, иш куроллари иш дасгоҳдарини бахтсиз ҳрдисапарни келиб чиқишига сабаб бўлшп эқтимоли нуқгаи назаридан илмий таҳдил ва ундан келиб чиедиган хулосаларга таянган ҳрдда бахтсизликни олдини олишга қодир бўла оладиган тадбир-чораларни ишлаб чиқдшвдан иборатдир.

8.1. Бунёдкорликда хавфсизлик масалалари

1996 йил 1 апрелидан буён амалда қўлланиб келинаётган яна бир қонун Ўзбекистон Республикасининг маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексидир[3]. Бунда меҳраткашларнинг соғлиғи ва меҳратни муҳрфаза қилиш мақсадида маъмурий ҳуқуқбузарликларга нисбатан мажбурий жавобгарлик жазо чорапарни тайинланган.

Бу қрнунлар меҳэаткашларимизни иш жараёнида хавфсизликларни муҳрфаза қилиш, уларни ҳақ-хуқуқларини қимоя кдпиш, меқдат шароитларини санитария ва хавфсизлик талабларига жавоб бераоладиган савияда таъминланишининг назорат қилишга хизмат қилади.

Шу боисдан бунёдкорликнинг маъмурий хавф-хатарсиз иш шароитни таъминлай оладиган замонавий техник воситаларни, илгор қурилиш услубларини жорий кдпишга масъулдир. Бунинг учун белгиланган тартибда маблағ ажратилади ва у айна меҳрат хавфсизлигини таъминловчи тадбир-чораларини ўтказиш учунгина сарфламоғи керак.

Бунёдкорликда хавфсиз меҳдат шароитини яратишга қяратилган тадбир чоралар ичида хавфсизликни меъзонлаштириш марказий масалаларидан ҳисобланади.

Кейинги вақларда бунёдеорликнинг хдмма соҳаларида Меҳрат хавфсизлиги меъзонлари тизимини тузиш ва жорий қилишга катта эътибор берилмоқда. Бунда кутиладиган мақрад, ишлаб чиқаришда содир бўладиган бахтсизликларни олдини олиш ва меҳдат муҳрфазасига тааллуқди бўлган меъёрий ҳужжат-хавфсизлик қонунларини тартибга солишдир. Шу бугунга келиб қурилиш соҳдсидаги меҳнат хавфсизлиги меъзонлари 300 дан ортиб кегган ва улар куйидагича меъзон тизимининг (0:1:2:3:4:5) гуруҳдарига бўлинади.

0. - Меҳнат хавфсизлиги соҳасида меъзонлаштиришнинг ташкилий ва услубий асосларини (яъна вазифаси, мақсади, атамалари, хавфли омиллари ва бошқалар) белгилаб беради;

1. - Ишлаб чиқаришнинг хавфли ва зарарли омиллари бўййча талабалар меъзони;

2. - Асбоб ва ускуналарга кўйиладиган умумий хавфсизлик талаблари меъзони;

3. - Ишлаб чиқариш жараёнига нисбатан хавфсизлик талаблари меъзони;

4. - Химоя воситаларига кўйиладиган хавфсизлик талаблари меъзони;

5. - Бино ва иншоотларга нисбатан хавфсизлик талаблари меъзони. Меҳрат хавфсизлигини тўла ва тез таъминлаш учун ишчи ва хизматчиларнинг меҳватга бўлган муносабатларини тубдан ўзгартиришга мажбур қ^лоладиган бир услубий тадбир лозимдирки, токи уларнинг меқнатлари натижапарига моддий таъсир кўрсата олсин.

Меҳрат хавфсизлигини бошқдришнинг вазифалари(8.1-расм):

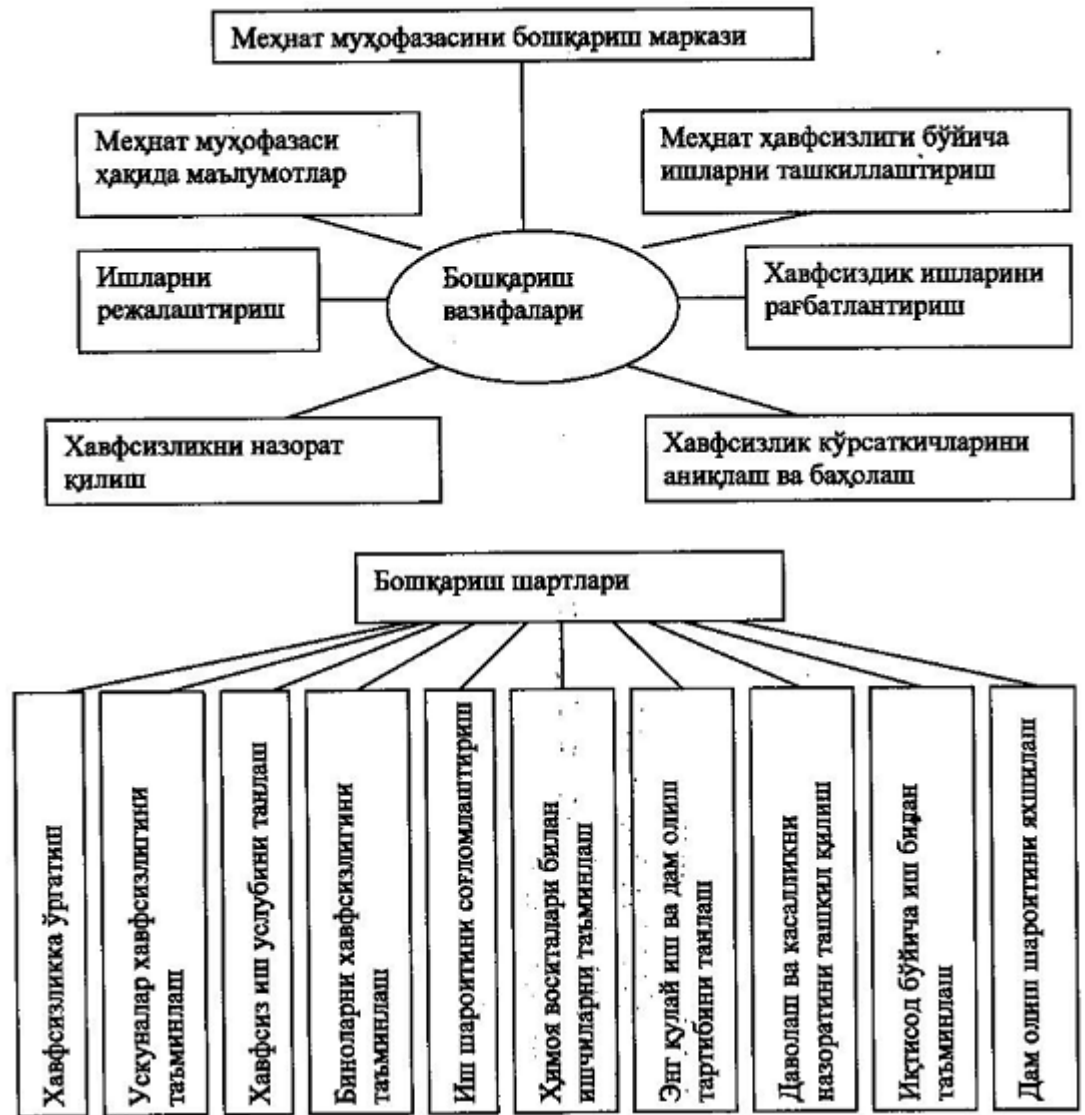
хдвфсизлигини таъминловчи ишларни режалаштириш ва ташкиллаштириш;

- меҳдат хавфсизлигини устидан назорат олиб бориш;

- қавфсизлик кўрсаткичларини аниқдашва таҳдил қилиш;

- меҳдат муҳофазасини таъминловчи ишларни моддий рағбатлантириш;

Мехрат мухрфазасини бошқдоуви

8.1-Расм. Курилиш майдонида мехрат мухрфазасини бошқариш.

Мехнат хавфсизлиги бошқариш куйидаги 10 та шарш бажарилиши билан змягл оширилади:

- хавфсую мехдвтқдклишга ўргатиш пватарғибот қилиш;
- усуналаршш хавфсизлигини таъминлаш;
- хавфсую иш услубини ташшиш;
- бинова иншоотларни устуворлигини таъминлаш;
- мехрат шароитини союмлаштириш;
- ишчиларни хавфсиз ҳимоя воситалари бшин таъминлаш;
- энг кулай мехрат шароити ва дам олиш тартибини жорий қилиш;
- касб касаллигини омиларини назорат қилиш ва ўз вақтада даволанишни ташкил этиш;

106 — ишчиларни ихтисоси ва малакасига қараб ишга жалб этиш.

8.2. Бунёдкорликда ишчи - хизмаишишф маддшюти

Ходимларнинг меқнат интизомига ва хавфсизлик қоидаларига риоя қилишларини махсус коэффицентлари орқали ифода этиш яхши натижа бериши мумкин. Шу мақсадда, ходимларнинг меҳдат хавфсизлигини тоифасига қараб уч хил коэффицент ёрдамида аниқдаш тавсия згилади.

1. Бунёдкорлар учун хавфсизлик қридаларига риоя қилганлигини ифодаловчи коэффицент

$$K_p = T \cdot J - P / \text{£} \cdot \text{Ж}$$

2. Қрилиш ускуналаридан хавфсиз фойдаланиш коэффиценти

3. Усго-муҳандислар учун меҳрат муҳрфазаси тадбирларини бажариш коэффиценти

бўлади, Р, Х, Т — ишчи ва хизматчиларни хавфсизлик қоидаларини бузганликлари эвазига опинган жарймалар (баллар). £ Ж — эса жами жарималар сони.

Жисмоний меҳдат жараёнида инсон меқнат қуроли ёрдамида бирор-бир жисмга таъсир этиш йўли билан унинг шаклини ва моқшггини ўзгартиришга эришади. Ана шу меҳнатнинг самараси неқнат қуроли ва ишнинг моҳиятидан ташқари, яна иш жойининг ҳарорати ва ёришганлиги, озода ва саранжомлиги, ҳавони мусаффолиги ва шовчш-суроннинг йўқлиги ва шунга ўхшаш бир қатор омилларга боғлиқким, буларнинг ҳдммаси биргаликда меҳрат шароитини ифодалайди (9.2-расм).

Шундай қилиб, меҳрат шароити деб, инсоннинг меҳрат давомида унинг соғлигига ва иш фаолиятига таъсир қилаётган ишлаб чиқариш омиллари йиғиндисига айтилади, ва улар ушбу чизгидек б қўринишдан иборат бўлади.

Энди ана шу меҳдат шароити омилларидан келиб чиққан ҳолда ишлаб чиқаришда содир бўладиган бахтсиз ҳолатларнинг сабабларини шартли равишда олшга гуруҳга тавсия қилинади.

1. Ташкилий сабабларга хавфсизлик қридаларини, *ўргатиш* ва тушунтиришни ўз вақтида ўтказилмаганлиги, қурилишда ишни ташкил қилиш лойиҳаларининг ва техник назоратнинг йўқлиги, иш жойининг қоникарсизлиги, жомакорларнинг ҳамда ҳдмоя воситаларининг меҳрат талабига жавоб бера олмаслиги ва ҳрқазсшар қиради.

2. Техникавий сабабларга эса, талайгана сабаблар туркуми қиради, яъни лойиҳада йўл қўйилган хатоликлар, иш тартиботининг бузилиши ёки номукамаллиги, лойиҳадан четга чиққан сабаби ва ускуналарнинг ҳдмда ёрдамчи мослама ва тўсиқларнинг йўқлиги ёки нобоблиги, дастгоҳларда хавфсизлик воситаларининг йўқлиги, ёки уларнинг ўз вақтида таъмирланмаганлиги, тадбири назоратнинг йўқлиги ва бошқалар мисол бўлаолмайди.

8.2-расм. Меҳнатшароти

3 ва 4. Саломатлик ва озодалик, меҳнат шароитининг санитария ва эстетик талабларга жавоб бермаслиги, иклимий ва ёруғлик талабларини бажарилмаганлиги, хавонинг ифлослиги, шовкитш сурон меъёрдан баландлиги, зарарли нурланиш хавфининг борлиги, ишга ва ёнидаги касбдошига нисбатан маданиятсизлик, иш жойини саранжом-саришта эмаслиги в3 хавфсизлик талабларига риоя қишган ҳрда жихозланмаганлиги кабил ар тааллуқлидир.

5. Ижгамоий сабабларга меҳнат интизомини ва ўзгалар рух,и мувозанатини бузганлик, мағрурлик ва манманлик туфайли жамоат ўртасида ўзаро оқрбатнинг йўқлиги ва шунга ўхшашлар киради.

6. Руҳий-физиологик сабабларга эса, ишчи иродасининг кучсизлиги жисмоний заифлиги, меҳнатнинг оғирлиги ва узлуксизлиги, ишчининг меҳнат жараёнидаги қолати ва қаракатининг ноқулайлиги ва бошқалар мисол бўласшади.

Бунёдкорликдаги бахтсиз ҳрдисаларни ушбу сабабларга нисбатан таҳдил қилинса уларнинг такрорланишини олдини олиш мумкин бўлади.

Бунёдкорликда меҳнат муҳрфазасини бошқарипши тўғри ташкил ққпиш ва содир бўлган бахтсиз ҳрдисаларни таҳиил қилиш мақрадида аналитик усул кашф зтилган. Бу усул бахтсизликлар тўғрисидаги сгатистик маълумотларни математик ҳнсоб йўли билан таҳдил қ^ишшга асосланган бўлиб, 4 та коэффиценти бўлиб, жами бахтсизликлар сони «Б»ни шу давр ичида ишлаб турган ишчиларнинг умумий сони «И»га булиб 1000 га кўпайтириш йўли билан аниқданади, яъни:

$$K_d = B/I - 1000$$

Бу ерда 1000 сони, катгаю-кичик хамма корхоналарни ўзаро солшпгириб тавдхшаш имконини беради ва бипа умумий кўрсаткич орқали, ҳар мивг нафар кишига нисбатан бахтсизликни даврий такрорланиш даршқасиш! кўрсатади.

Иккинчи бахтсиз ҳрдисаларнинг мураккаблик коэффиценти деб юршиладаюқуйидаганисбатбилананикланади,

$K_0 = Y/B$ буцда, Y —бахтсизлик туфайли ишга ярокриз кунпар миқпори:

B —эса жами бахтсизликлар сони.

Учинчи коэффициенг бахтсизликларнинг умумий кўрсаткичи дейилади ва олдинги шски коэффициенгаинг кўпаюмасидан иборат, яъни

K

Тўртинчи кўрсаткич энг оғир бўлиб, ўлим ёки бутунлай ногиронлик билан тугаган бахтсизликларни ифода эгади, яъни

$\Phi_0 = Y_n/B100\%$ буцда, Y —ўлим ёки ногиронлик бияан тугаган бахтсизликлар:

B —жами бахтсизликлар сони.

Шу боисдан куйида уларнинг ўзгариш диаграммаси берилади (чизга3-5). Мавжуд тартибга кўра куйи ташкшютнинг меҳнат хавфсизлигини таъминловчи бўлим ходимлари бахтсиз хрдисалар хдада юкрри ташкилот олдида ҳар 6 ойда 1 яъни йилда 2 марта хдсobot бериб турадилар. Бунинг учун шикастланишга боғлиқ, воқеалар хдкдца ф -9г, касб касалликлариға эса ф-4з формалари 2 нусхада тўлдирилади.

8.3. Бунедкорликда санигария ва меҳрат гигиенаси

Ҳар қандай жисмоний меҳнат жараёнида ишлаб чикдриш мухдтининг одам организмига салбий таъсири бўлади, чунки мушакларнинг куч таъсирида узайиб қискдриши кўп маротаба такрорланиши эвазига марказий нерв толаларида зўриқдш қосил бўлади. Шу сабабли, меҳнаткашнинг хавфсизлигини таъминланмаган шароитда ишлаш марказий нерв тизимини тезда толивдшшга ва бутун вужудни чарчашиға олиб келади. Бунинг натижасида одамнинг сезувчанлиги ва ишлаш қобилияти кескин пасайиб боради.

Зарарли меҳнат шароитининг сурункали таъсирдан киши саломатлиги кескин-аста ёмонлашиб бораверади, (кўриш ва эшитиш қобилиягини пасайиши, титроқ касали, рухда толиқипш ва х, к.). Бунинг натижасида одамнинг ижобий меҳрат қшшш қобилияти қисман ёки буткул йўқлиб боради. Бу ҳол касб касаллиги деб юритилади. Ишчиларнинг соғлигига бевосша таъсир кўрсатувчи омиллар қаторига меҳрат шароити, иқпим шароити, иш жойидаги зарарли шовқин ва тебранишлар, ёруғликнинг етишмаслиги, зарарли чанг ва газларнинг меъёридан ошиб кетганлиги ва бошқалар қиради. Буларнинг инсон саломатлиги салбий таъсири олдини олиш тадбирларини белгилаш билан ишлаб чикариш санитарияси ва гигиенаси фани шуғулланади.

Меҳрат жараёнида турли вазиятда одамға ҳар хил салбий омиллар таъсир ққпади. Буларни ишлаб чикзрипадаги зарарли омиллар деб юритилади ва уларнинг инсонға узок, таъсири натижасида пайдо бўлган хасталикларни эса, касб касаллигиги деб аталади.

Корхоналарида ажратаб чиқадиган ва ишчи муҳига тарқатадиган хдр хил зарарли чанг ва захарли газ моддаларини одам учун зарарсиз рухсат этилган миқдори — (РЭМ) ни белгилаб беради. Ишчи хдво муқити деб пол ёки ер сатҳдан то новча одамнинг нафас олиш аъзосини баландлигига тенг (2, Ом), бўлган иш жойларидаги бўшлиқтушунгавдц

Ана шу бўшлиқда тарқрилиши мумкин бўлган айрим захарли чанг ёки газ моддаларининг миқдорини зарарсиз даражада бўлмоғини тенглама $C/РЭМ < 1$ ифодаси шаклида энг юқори қўйилган белгилаб беради. Агар ишчи муҳитда бир вақт ўзида бир неча хар хил зарарли моддалар ишгароки мавжуд бўлса, уларнинг йиғиндиси миқдори 1-дан ошмаслиги шарт, яъни

$c_1 / \text{гам}_1 + c_2 / \text{РЭМ}_2 - \text{ку } \text{рэм}_3 - 1$

бунда, C_1, C_2, C_3 , — шу муҳитдаги зарарли моддаларнинг хдқиқий миқдорпарамгЧ;

$РЭМ_1, РЭМ_2, РЭМ_3$, — шу моддаларнинг рухсат этилган зарарсиз миқдори, мг/м³.

Меҳнат гигиенаси ва ишлаб чиқариш санитарияси ўз олдига қўйган вазифаларни ечишда ва соғлом меҳнат шароитларини яратишда техника тараққоғи ютуқларидан унумли фойдаланилади.

8.4. Меҳнат жараёнида хавфсизлик учун жавобгарлик

Бажарилаётган

ишларнинг хавфсизлигини таъминлаш учун пудратчи жавобгар бўлади.

Пудратчи - буюрмачининг топшириғи билан объектга бунёд эгаш мажбурияш олиб ишни бажарувчиси хдсобланади. Буюртмачи эса пудратчига ишни бажариш учун зарур шароит яратиш бериш, ишни қбул қилиш ва кешитилган хдат тўлаш мажбурияшни олади.

Пудратчи томонидан иш жараёнида бир катор хавфсизлик чораларини қўриш лозим. Бунёдкорлик ишларини амалга оширишнинг хусуси жгларидан бири шундаки, пудратчи турли хил аслаха, механизмлар ва техниклардан ходо ёқдағи, энергия манбалардан мунгазам фойдаланишни тақозо этади. Шу сабабли, пудратчи шартномага асосан бажарилаётган ишпарни хавфсизлигини таъминлаш мақсадида, техника хавфсизлиги ва давлат санитария нозрат қоидаларига, бунёдкорликнинг меъёр ва қққипарига шунингдек, меҳнат муҳрфаза қилиш қўлланмаларига аътиян риоя қилиш шарт.

Пудратчи бунёдкорлик ишларини ташкил қилиш лойихасини қбул қилишда ва бунёдкорлик ишларини амалга ошириш лойихасида берилиш майдони ва ишининг алоҳида турларини хавфсизлик воситалари билан таъминлашни ҳам назарда тутди. Объектга бунёд эгаш бўйича ишпарни бажаришни бошлашдан олдин пудратчига бунёдкорлик майдонида ишлайдиган ва хизмат қўрсатадиган шахсларни техника хавфсизлиги қоидаларига риоя қилиш бўйича мажбурият юқпади. Техника хавфсизлиги қоидаларига риоя қилиш пудратчининг ходимлари учун ҳамда қурилган майдонида объектга эгашда бевосита иштирок қилдиган бошқа ташкилотлар ходимлари учун мажбурий бўлиб қисобланади.

Йўловчинянг ҳрғи ёки соғлиғига шикасг етказилганлиги учун ташувчюмнг жавобгарлиги (Ш. 725-модда). Фуқдрсшар хдети ва соғлиғининг фуқаролик ҳуқувдй меъёрлари билан кўриқцанипш, уларнинг хавфсюлигини таъминлаш юзасидан шартномавий бурчпари бўлиш - бўлмаслигидан катъи назар амалга оширилади.

Бинобарин, йўловчиншп-ўлимиёкиунингсоғлиғигаишкж-тетказилганлиги учун юк ташувчининг жавобгарлиги ФКнинг "Зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбурияглар" тўғрискцаги кридалч>и ФКнинг 992, 999, 1008, 1009,1014, 1015, 1016-модцалари бўйича белгиланади. Бундай жавобгарлик юк ташиш шартномасидан келиб чиқадипш ҳуқукдй муносабатнинг бўлиш-бўлмаслигцан катъи назар белгиланади, жумладан бундай жавобгарлик транспортдан фойдаланшца чштга олмаган йўловчига з^ар етказилиши ёки унинг ўлими хрлларида ҳам белгиланади.

Бунёдкорликда меҳраг хавфсизлигини таъминлаш учун албагга бунёдкорлик майдонлари, иш к^роллари ва дастгоҳдар талабга жавоб бериш ва уларни инсон учун хавф туғдирмаслиги лозим.

Агарда шу қурилиш маццони, шп куроли дастгоқ қурилаёп-ан бирор саноат корхонаси ёки жамоат бинолари бунёдкорликда инсон саломатлиги хавфсизлик крида ва меъёрларида кўрсатилгандек таъминланмаган бўлса, бундай бинолар фойдалаишга кабулкдлинмайди.

9. Боб. Ёнғин хавфсизлиги

9.1. Ёнғин хавфсизлиги ҳақида умумий тушунчалар

Ёнпгалар халқ хўжалигининг ҳамма тармоқлари, қишпоқ хўжаяиги ва турар жойларда кн бериши мумкин бўлган, етказадиган зарари жихатқцан табиий офатларга тенглашиши мумкин бўлган ходиса ҳисобланади. Ёнғинлар катта моддий зарар келтирипш бипан бирга, оғир бахтсиз ходисалар, захарланиш, куйшп натижасида кипшлар хаётини олиб кетган холлар кўплаб учрғйж

Шунинг учун ҳам ёнғинга қарши кураш барча фуқароларнинг умумий бурчи қисобланади ва бу ишлар давлат миқёсида амалга оширилади.

Умуман ёнғин чиқдоаслигини таъминлаш, ёнғин чюдден такдирда ҳам унинг ривожпаниб, тарвдлиб кетишининг одцини олиш, моддий бойпикларни, инсон саломатлиги ва унинг хдётини сакдаб крлишга қаратилган чора-тадбирлар бўлиб, бу масалалар инсонларнинг хаёт фаолиятини мухрфаза қдлишининг таркибий қрми хдсобланади.

Бизнинг вазифамиз ёнғин *ҳакрдл* асосий тушунчаларни ўрганиш билан бирга, унга қарши самарали кураш олиб бориш, ёнғинни ўчиришда қўлланиладиган бирламчи воситалар, ҳар хил тадбирлар билан талабаларни танипггиришга қаратилган.

Ёниш жараёни - бу ёнувчи моддалардаги мураккаб оксидланиш жараёнида бир модданинг иккинчи моддага айланиши натижасида катга микдорда иссиқдик ва нурланиш ажралиши билан кечадиган ҳрдисадир.

Ёнишда асосан уч омил муҳрм роль ўйнайди: 1) *ёнувчи модда*; 2) *ёндирувчи муҳит*; 3) *қрздириш жараёни*.

Ёнувчи модда деярли ҳамма жойда бор: булар хдр хил ёғоч махрулотлари ва жихрзлари, қоғоз махсулоғлари, кимёвий модцалар, ёнувчи суюқликлар ва хар кандай органик моддалардир. Ёндирувчи муҳдг — бу бизни ўраб турган хдво таркибидаги кислород, бўлиб, у ҳам ҳамма вақт мавжуд.

Баъзи бир ҳрларда ёниш жараёни хлор, бром каби окридловчилар муҳдгада ҳам рўй бериши мумкин.

Энди қрздириш жараёни бўлса, ёшпп реакцияси вужудга келади. Бунинг учун маълум микдорда қрздириш майэаи бўлши керак Реакция бопшангандан кейин, реакция натижасида хосил бўлган иссивдпик ёнишпп-давом этипшни таъминлайди. Шунинг учун ёнаегган зона алангаланиш манбаи ва ёншп зонаси ҳрсобланади. Бу зона хдрорати канча қапа бўлса, ёниш шунча тезбўлади.

Ёниш жараёни асосан икки хил бўшппи мумкин. Биринчисида катшқ жисмлар ёниш жараёнида ёнаётгаи модаа хаво муҳдгвдан ажралган ҳрлда бўлади. Кислород билан бирикиш ёниш зонасидаги иссиқлик натижасида содир бўлади ва бу бириккан модда (ёки ёниш махрулаги) қрзиган ҳрлатда юқрига қараб йўнапади ва ўз ўрнига хаво билан кислороднинг 1даришига сабабчи бўлади, бу қолат ёнувчи модда тамом бўлгунча давом этиши мумкин. Бу ёнишни хаво ҳаракати натижасида ёниш зонасини кислород билан таъминлаганлиги учун диффузия ёниш деб юритилади. Бундай ёнишни ёғоч, кўмир, шам ва бошқалар ёнгақда кузаташ мумкш.

Ёшшшар ҳам асосан диффузия таргабда бўлади. Ёнишнинг иккинчи хили — ёнувчи газлар, ёнувчи суюқишфарнинг буғлари ва ёнувчи модцаларнинг чанглари хдво билан аралашган ҳрлатдаги ёниши — кинегик ёниш деб аталади. Бувдай ёниш хджмий ёниш жараёнида ўтади, яъни шу маълум ҳажмдаги модда баравар ёнади. Ёниш тезлиги модда микдор зичлигига, хдрорагага боғлиқ бўлади. Агар бундай ёниш ёпикҳ^жмларда ёки идишларда бўлса, портлаш қодисаси рўй беради.

9.2. Ёшпп жараёни турлари

Ёниш жараёнини шартли равишда қуйидаги турларга бўлиш мумкин:

- 1) чакнаш — ёнувчи арапашманинг бир лахзада ёниб-ўчиши. Бунда ёнишппг давом этиши учун аралашма тайёрлашнинг зарурати йўқ;
- 2) қдздириш натижасида ёнишнинг вужудга келиши;
- 3) алангаланиш—ёнишнинг алангаопибдавомэгаши;

4) ўз-ўзидан ёншп — моддалар ичида асосан органик моддаларда рўй берадиган экзотермик реакциялар натижасида, ташқаридан қиздиришсиз ёнувчи аралашманинг ўз-ўзидан ёниб кетиши;

5) ўз-ўзидан алангаланиш—
ўз-ўзидан ёншпнинг алангаланиши билан давом эттиши;

6) портлаш — ўта тез ёниш кимёвий жараёнининг босим ва энергия қосил қилиш билан ўтиши.

Ёнувчи модда маълум ҳароратларда ўзидан ёнувчи бурлар ажратиб чиқариши натижасида муҳим алангаланиш таъминланган, бу 1-фазда алангаланиш ҳарорати деб юришви.

Баъзи бир, асосан, органик моддалар (торф, қипик, пахта, кўмир мақсулотлари, кррамоллари (чиданлари) ўз-ўзидан ёниб кетиш хусусиятига эга. Чунки улар говак асосга эга, оксидланиши мумкин бўлган юзаси жуда катга бўлганлигидан, бу моддалар очикжойларда маълум микдорда йиғилиб қолса, об-ҳдво шароити таъсирида қи зиб ёниб кетади.

Бунинг асосий сабаби органик моддалар намланганда, унинг ички қисмида микроорганизмлар ривожланиши ва уларнинг ривожланиши натижасида иссиқлик ажралиб чиқади, бу қодисани органик моддаларнинг ўз-ўзидан 101зиш жараёни деб аталади.

Бундай ходисалар баъзи бир кимёвий моддаларда ҳам бўлиши мумкин.

Масалан, ишқорий ер металллар, кальций карбид, сўндирилмаган оҳак унча кўп бўлмаган сув таъсиридан қизиқ, алангаланиб кетиши мумкин. Бундай ходисалар кўпинча ёнғин чиқишига бевосита сабабчи бўлади.

Ёниш жараёни ёнувчи модда молекулаларининг кислород молекулапарини билан бириктириш ходисаси ҳисобланади.

Ёниш жараёнини академик Н.Н. Семёнов занжирли реакция назарияси асосида тушунтиради. Оксидланиш реакцияси, одатда, иссиқдик ажралшп бўлган боради ва бу ходиса маълум шароитда тезлашиб кетishi мумкин. Оксидланишнинг мана шу тезланиш даври ёнишга ўтган даврига туғри келиб, буни ўз-ўзидан алангаланиш ҳодисаси деб юритамиз. Ўз-ўзидан алангаланиш иссиқлик таъсирида ёки занжир тартибида юз бериши мумкин.

Ўз-ўзидан ёниш иссиқдик таъсирида бўлганда реакция натижасида ажралиб чиқаётган иссиқдик ташқир муҳдтга тарқалаётган иссиқликдан катга бўлган тақдирдагина вужудга келади. Занжир тартибида эса молекулалар занжири узлуксиз давом эташи ва занжирнинг тармоқлари кескин ортиб кетиши натижасида содир бўлади.

Ўз-ўзидан ёниб кетишнинг иссиқлик таъсирида рўй бериш ҳолатини кўриб чиқармиз.

Фараз қилайлик, идишда V ҳажмда ёнувчи газ ёки бугяниб ёнувчи газ ҳолатидаги суюқдик ҳаво билан бирга тўлдирилган бўлсин. Шу хонадаги ҳарорат ва атмосфера босимида ҳаво билан тўлдирилган ёнувчи газ ёки буғланган суюқдик ўртасида ҳрч қандай реакция бўлмайди. Маълумки, реакция жараёни фақатгина ҳддорат кўтарилиши билан руётга чиқади. Агар биз идиш ҳддоратини аста-секин кўтара борсак, яъни идишни қиздирсак,

унда аралашма ҳарораш хдм кўтарила боради, бу билан реакция тезлиги ҳам орта боради ва ўз навбатида реакция натижасида ажралиб чиқаётган иссиқдик қам орта боради. Берилаётган иссиқдикка нисбатан ажралиб чиқаётган иссиқлик миқдори k^{\wedge} -йидаги формула асосида бўлади.

Бу ерда α^{\wedge} -иссиқлик ажралиш тезлиги; α^{\wedge} — газ ёнганда ажраладиган иссиқлик; V —ёнувчи арапашманинг x^{\wedge} жми; K —реакция тезлиги константаси; C —реакцияга киришувчи моддалар концентрацияси; V —реакция тартиби; E — активация энергияси; K - газнинг универсал ўзгармас миқдори; T — аралашма ҳдрорати.

Кимёвий реакция тезлиги сифатида маълум x^{\wedge} жмдаги модданинг бирикшми миқдори қабул қилинган. Активация энергияси молекулалар ўртасидаги боғланишми ўзгаришмига сарфланиш зарур бўлган энергия миқдоридир. Кимёвий бирикшми эски моддадаги молекулалар тизими асослари ўртасидаги боғланишми бузиб, янги молекулалар боғланишмидаги тизими вужудга келтиради.

Шунинг учун ҳам моддаюшг бир турдан иккинчи турга айланишми таъмишувчи реакция учун, эски атомлар орасидаги боғланишми бузишмига маълум миқдорда активация энергияси сарфланади. Шунинг учун ҳам реакцияга киришмига сарфланишми керак бўлган энергия миқдори маълум миқдорда йиғилгандагина пайдо бўлади. Бу энергия асосан атом ва молекулалар ўр[^]асидаги боғланишларни узиш ёки сусайтириш учун сарфланади. Молекулаларни узилиш қолатиға олиб келадиган энергия миқдори *активация энергияси* деб юритилади.

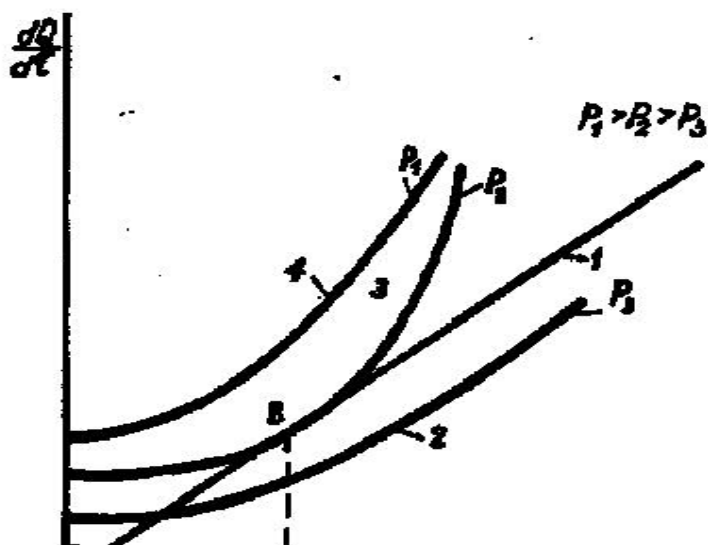
Реакция натижасида ажралиб чиқаётган иссиқдик ёнувчи аралашманинг k^{\wedge} ошишмига олиб келади. Аралашманинг ҳарорати идиш деворлари ҳароратидан кўпайиб кетса. унда ажралаётган иссиқдик атроф муҳитми таркала бошлайди. Маълум вақг бирлиғида идиш деворлари орқали таркалаётган иссиқлик миқдори]1,4-п !1 девори ва аралашма ҳдрорати орасидаги айирмаға тўғри пропорционал бўлади, яъни

—идиш деюри орқ[^]ли таркалаётган иссиқлик тезлиги; α —иссиқ тарқатиш коэффициентми; δ — идиш деворлари юзаси; γ —аралашма ҳароратми; T — идиш девори ҳдрорати. 9.1. - расмда юқорида келтирилган формулашмиг шакл кўринишми акс эттирилган.

P ,— эгри чизик тазимлари реакцияға киришаётган газлар аралашмасининг бо¹Шанғич концентрациясига боғлиқ, бўлган химиявий реакцияларнинг ҳар хил тезликлармига мос келади. Реакция эгри чизик бўйлаб борганда ўз-ўзидан алангаланиш бўлмайди. Бу ҳрлат модданинг бир маромда' оксидланиш жараёмиға мос келади. Агар реакция эгри чизик асосида бўлса, бунда иссиқлик ажралшми таркалаётган иссиқликка нисбатан x /амма вақг кўп бўлади. Бу ҳрлатда аралашманинг иссиқлиғи кўгарила боради ва натижада ўз-ўзидан алангаланиш бошпаяди.

Реакцияға кириш[>]вчи моддаларнинг аяфалаётган иссиқлиғи билан ■гарқдгаётган иссиқлиғи орасидаги мутаносиблик қиздириш эгри чизик бўйлаб борганда кузатилади. Бунда қиздирилишнинг ва иссиқдик тарқатишнинг тенпешмиг ҳрпати B нуктаға тўғри келади. Аммо бу

тенглашиш турғун хдлат эмас. Бу хрлагда унча катга бўлмаган квддириш ҳам моддапардан кўплаб иссибушк ажралишни таъминлаш ва ўз-ўзидан алангаланишга олиб келиши осон. Демак, бу шски чюикнинг кесишган нукгаси В ни иссиқпик ажралиши ва гаркдашпи теиглашган қолат деб кэраш мумкин. Мана шу тенглашган хрлатдаги дарораши ўз-ўзидан алангаланиш хдрорати деб юригилади.

9.1. - расм. Хар хил моддаларнинг ўз-ўзидан алангаланиши.

Хдр хил модцалар учун ўз-ўзидан алавгапаниш харорати ҳар хип бўлади ва баъзан кескин фарқ қрлади. Масалан, А-72 бвнзинининг ўз-ўзидан алангаланиш харорати 255°C га, крйин ёғочиники— 40°C , линолеумники— 41°C гатенг.

Занжирсимон ўз-ўзидан , алангаланиш. Табиатда шундай аралашмалар учрайдики, уларнинг хароратини опшрмаган хрлда химиявий жараёнлар рўй бериши ва бу жараёнлар ўз-ўзидан тезлашиш (албатга унча кўп бўлмаган бирпамчи иссиқпик хдсобига) ва ўз-ўзидан алангапаниш ходисасини вужудга келшриши мумкин.

Бундай ходисаларни занжирли химиявий жараёнлар деб юригилади. Бу ходисага асосий сабаб — арапашма хрлидаги ёнувчи моддаларда, маълум шароит тақозоси билан, харорат ўзгармаган хрлда, бир ёки бир неча марказда модцанинг акгив атомпариди хрсил бўлади ва бу атомлар модда таркибидаги молекулалар билан акгав реакцияга киришади, бунинг натижасида ёнувчи

модда молекулалари парчаланеди ва бу парчапанган молекулалар янги актив мар-казлар қосил қилади.

Агар занжирсимон реакциянинг маркази бшта бўлса, унда занжир реакцияси суст кечади. Бу тармоқпанмаган занжир реакцияси деб аталади. Агар марказ бир неча бўлса, бунда реакция кескин кучаяди, ўз-ўзидан алангаланиш жараёнига олиб келувчи бу реакция тармоқданган занжир реакцияси деб юржгалади.

Буни хлор бипан водород молекулаларининг ўзаро бирикиши мисолида тушуншириш мумкин. Хлор молекулалари ёруғлик таъсирида $C1_2$ $2C1$ булади. Атом ^флидага хлор водород билан енгил бирикади: $H_2+2C1=2HC1+H$. Атом хрпидаги водород СЪни яна парчалайди:

$H+C1_2=HC1+C1$. Буларни ўзаро чтпсак $C1+Ц!4C1_2=C1+2HC1$ хрсил бўлади.

Бундан кўриниб турибдики, занжирсимон реакция марказлари тугамайди ва давом этаверади.

Занжирсимон реакциянинг ўз-ўзидан алангаланишга олиб келувчи хусусияга харорат кўтарилганда тезлашади.

9.3. Газсимон модцаларшиг ёниш ва портлаш хусусияглари

Хдр хфндай газсимон модца, умуман ёнувчи газлар ва буғларнинг ёнғинга ҳамда порглашга хавфлилик уларнинг алангаланиш чегарапарни, ёниш харорати ва аланганинг нормал таркапиш тезлиги билан белгиланади.

Газнинг ҳаво билан аралашиб ёниши аралашма хрсил бўпгандагина вужудга келади. Шунинг учун ҳам аралашмаларнинг алангаланиш чегаралари қуйи ва юкрри чегаралар сифатида белгиланади. Бунда қуйи чегара деб газшиг минимал миқдор аланга хрсип қдлган хрпати тушунилади ва мана шу чегара саноат корхонасининг ёнғинга ва портлашга хавфлилик таифасини белгиловчи омил хрсобланади.

Ҳавонинг газ билан аралашмаси ёниш учун етарли миқдорда йиғилган бўлса, у маълум хдроратгача қиздирилганда аланпшаниб кетади, мана шу харорат ёниш харорати деб аталади. Бу харорат ёнувчи аралашма хрлати ва бошка омиллар таъсирида жуда катта диапазонни ташкил ққшши мумкин ($450 \rightarrow 2000^\circ C$).

Ёнувчи аралашма ёнаётган вақгида аланганинг тарқапиш тезлиги аниқланади. Бунда ёнаётган зонага ўтгап тезлиги маълум юзадаги ёнувчи аралашма маълум вақг бирлигида ёниб, туташ зонага ўтгапш белгиланади.

Кўпгина газ аралашмаларининг ёниш тезлиги улар аралашмаларининг миқдорига ва газнинг хусусиягига боғлиқ бўлади. Газларнинг ёншп тезлиги асосан 0,3-0,8 м/с ни ташкил в^лади.

Бундан водород бипан ацетилен гази мустасно бўлиб, уларнинг ёниш тезлиги 2,76 ва 1,56 м/с дан иборат.

Аланганинг нормал таркалиш тезлиги газлардаги физик-химёвий хусусият бўлиб, маълум ўзгармас миқдор сифётида белгипанади, чунки бу тезпикнинг нхрягда ортиб кетиши портлашни белгиловчи омил қисобланади. Ёнишнинг тез кечипш портлаш дейилади. Ёниш қанча гдгсқа муддатда амапга ошса, портлаш кучи шунча катга бўлади.

Суюкликларда ёниш факт ушшг газсимон (яъни буғга айланган) фазасида бўлади. Буғга айланиш жараёни ва тезлиги суюқдикнинг физик ва химёвий хусусиятларига боғлиқ, Шунингдек буғга айланиш жараёни тапда мухдг ҳарорашга x^m боғлиқбўлади.

Маълум ҳарорат ва босимда сукждик буғи қосил бўлади. Шу буғ миқдори ҳдрорат ўзгармаган ҳрпатда ортиб ёки камайиб кетмайди. Бу миқдордаги буғни тўйинган буғ деб аталади. Туйшган буғлардан буғга айланаётган молекулалар сони суюқдикка айланаётган молекулалар сонига тенг бўлганлигидан уншп-миқдори ҳаво мухдгида бир хил сакланиб туради. Бундай ҳрпатдаги суюқпикнинг хил электр ўпсазувчанпшска эга бўлган турли материаллан тайёрласак ва уларнинг уланган ерпарига хэр хил иссиқлик билан таъсир кўрсатсак, бу занжирда маълум миқдорда электр юршувчи куч (ЭЮК) ҳрсил бўлади. Бу электр юритувчи кучнинг миқдори занжирда иштирок этаётган яримўтказгичнинг хоссасига ва ҳдроратлар фарқига боғлиқ бўлади. Хар хил яримўтказгичпардан ташкил топган электр занжири термopара деб юритилади. Электр юритшп кучи миқдорини ошириш учун ЭЮКни ташкил ққпувчи термopаралар сони оширилади (батарея тузилади).

ТОЛ-10/100 станцияси саноат объектларидан ёнғин сигнадини қабул қ^шпнга мўлжалланган. Оганция хар бири 10 гадан нурга эга бўлган тўвдюга линия блокинни умуман станция блокига бирлашгарган холда қрбул қилиш вдшп-масига эга. Станция хар бир нурга чекланмаган миқдорда хабарчилар улаш имкониятини бершп бипан бирга, хабар сигнадини қабул қрлади, йўналишларнинг нормал ишлаётганлигани текширади ва носозпикларни аниқдайди, хабар сигншгани ёнғинни ўчириш бўлимига узатади ва шунингдек ўт ўчиришнинг авгоматик тизимларини ишга туширади.

РУОП-1 радиоизотоп устанoвкaси ёниб кегган жойларни тугун бўйича аниқдаб, ёруғлик ва овоз сигналларини беради, ёнғинга қарши авгоматик тизимларни ишга туширади. Булардан ташқари яна бир неча сигнал қабул қилиш станцияларидан фойдаланилади.

9.4. Ўт ўчириш воситалари

Ҳар қандай ёнғинни ўчиришда ёнғиннинг кучайишга опиб келаётган омшшарни ва шарoитни аниёдгаш мухдмдир. Бунда ёнишнинг давом этшшши тўхтатувчи шарoит яратиш катта роль ўйнайди. Ёнғинни ўчириш пайтида қатгик жисмлар ёнганда ёнғиннинг тезлиги 4 м/мин, суюқпиклар юзаси бўйича зса 30 м/мин бўлишини x^c собга олиш керак.

Ёижцан қосил бўлган мах,сулотлар асосан катшк, чангсимон моддапар, буғлар ва газлардан иборат бўлади. Улар туфашиш ҳрсил бўладиган хэрорат эса, модданинг ёнганда иссиқдик ажратипш, ёниш тезлиги ва аланганинг тар-қалиши, шунингдек бинонинг ҳажми ва ҳдво алмашиш шарoигларига боғлиқ бўлади.

Юқрри ҳарорат таъсирида кдзиган тугун ёншп махрулотларининг тезпикда тарқалишига ёрдам беради, шунингдек хона тутунга тўлади ва бу ўз навбатида ёнғинни ўчиришга халаққг беради.

Ёнғин вақтида кўп миқдорда инерт газлар, ёнувчи газлар ва шунингдек тутун ажралиб чўқди. Ёнувчи газларнинг асосий 1^{\wedge} сми захарли бўлиб, уларнинг зарарли таъсири ёнаётган материалларнинг тури ва ёншишнинг жадал-лигага боғлиқ.

Ёнғинга қарши муқофаза \wedge тламлари ёнганда (бром бирикмалари ва хлор), ёғоч материаллар (СО), полимер вдилиш материаллари ва бошқалардан умуман зарарли таъсири бўлган, жумладан захарли гаапар ажралиб чиқди. Тўла ёниб бўлмаган қилдиқ махрулотлар 1ф1зигандан кейин ва соф аланга *сяфм* таъсирида қайтадан аланга олиб кетши мумкин.

Ёнғин (ўт) ўчириш воситалари ю усуллари. Ўт ўчириш усуллари куйидагича бўлиши мумкин:

- 1) ёнаётган зонани кўп миқдорда иссиқдик қувватчи материаллар ёрдамида совитиш;
- 2) ёнаётган материалларни атмосфера ҳавосидан ажратиш кўйиш;
- 3) ёнаётган зонага ёсираётган кислород миқдорини камайитиш;
- 4) махсус кимёвий воситаларни қўллаш. Ўт ўчириш воситалари сифатида, сув буғлари, кимёвий ва механик қўпиклар, инерт ва ёнмайдиган газлар, қаттиқ кукунсимон материаллар, махсус кимёвий моддалар ва аралашмалардан фойдаланилади.

Сув билан ўчириш. Сув энг кўп тарқажан арзон ва шунинг билан бирга деярли ҳар қандай ерда мавжуд бўлган ўт ўчириш воситаси бўлиб, сув билан ҳар қандай масштабдаги ёнғинларни ўчириш мумкин.

Сувнинг ўт ўчиришдаги асосий хусусияти унинг кўп миқдорда иссиқдик ютишига асосланган. У ёнаётган ўчоқнинг ҳидратини кескин камайитиш, ёнмайдиган ҳидратга олиб келади. 1 литр сувни 1 С гача иситиш учун 4,2 кЖ иссиқлик сарфланади. Демак, 1 литр сувни ҳаво ҳидратини 20°С дан қайнаш ҳароратигача қайнаш учун 335 кЖ иссиқлик сарфланади. Уншп-буғга айланиши учун эса 2260 кЖ иссиқлик кетади. Бундан ташқари 1 \wedge шгр сувнинг 1700 литр буғга айланишини ҳисобга олиш керак Сув ёнаётган зонадан кислородни *ашиф* чиқариб, аланганинг учишини таъминлайди.

Сув билан реакцияга киришиши мумкин бўлган моддаларни, масалан, ишқорий ер металллар: калий, натрийларни сув билан ўчириб бўлмайди. Чунки бу металллар ҳар қандай 0°С дан паст ҳароратда ҳам сув билан реакцияга киришиб, сув иеркибидан водородни сўядиб чиқаради, унинг ҳаво билан аралашмаси портлашга ҳавфли аралашма ҳосил қилади. Шунингдек қучланиш осшда бўлган электр қуримларини ҳам сув билан ўчириб бўлмайди. Бунда ўчирувчи ҳаёга учун ҳавфли вазият вужудга келади. Чунки сув электр токини яхши ўтказиши. Бундан ташқари ёнаётган кальций карбидни ҳам сув билан ўчириб бўлмайди, натижада ацетилен ажралиб чиқиб, портлаш ҳавфи вужудга келади. Сувни қучли оксид сифатида, пуркаш йўли билан, майда зарралар қилиши, шунингдек қўпиклантирилган ҳидратларда қўллаш, оловни ўчириш мумкин. Қучли сув оксид сифатида ёнаётган зонага йўналтирилган сув, биринчидан, алангага зарба беради, иккинчидан ёнаётган юзани совитади. Шу йўл билан алангаланаётган ёнғинларни узокдан туриб ўчириш мумкин.

Бундай ёнғинларда олов тафти кучли бўлганлигидан яқин келиш имконияти деярли бўлмайди. Кучли сув оқрми бундай ёнганга йўналтирилганда асосан совига хдсобига аланга сусаяди ва аланга тармоқяари сув кучи билан узиб юборилади. Аммо кучли сув оқрми билан хар қандай ёнғинни хдм ўчириш имкониёти бўлавермайди. Масалан, бундай усулдан еннга алангаланувчи суклдшкларни ўчиришда фойдаланиш, аксинча, ёмон оқдбатга олиб келади. Чунки енгап апангаланувчи суюқдиклар кучли сув оқрми таъсирида катта майдонларга тар^б кетиши, сувдан енгил бўлганлиги сабабли сув юзасида ёнишни давом эттириши ва шунинг натижасида ёнғиннинг катта майдонларга таркаб кегашига сабабчи бўлиш мумкин.

Агар сув пуркаш йўли билан ишлатилса, бунда сув зарраларининг катталиги 0,1 мм дан кичкина бўлса, унда сув зарраларининг ёнувчи жисмлар билан туташиб юзалари катта бўлганлари сабабли ёнаётган зонадан иссиқликни ютиш катгалашади, шунингдек сув зарралари кичик хдмга эга бўлганлиги сабабли унинг буғланиши кучаяди. Бунда хаво сиқиб чиқарилиб, ўчириш ўз-ўзидан тезлашади.

Биоларнинг ичидаги ёнғинларни сув пуркаш усулца ўчириш ҳам яхши натижа беради. Бу усул билан хонадаги хдроратни пасайтириш ва тутунга крри курашиш мумкин. Бунда сувни биношг юқори қисмига пуркаш керак, токи, пуркалган сув ипожи борича кўпроқ ёниш маҳсулотларига тегадиган бўлсин. Пуркалган сув зарралари пастга кдраб йўналади, кўтарилаётган иссиқдик билан тукрашиб, буғга айланади ва бу буғ йўналишини ўзгартириб, юқрига кдраб кетади. Буғ хонанинг юқри томонини эгаллаб, ёнаётган зонани босади. Йирикроқ зарралар эса крзиб, пастга қараб йўналиш даврида ёнишдан хрсил бўлган маҳсулотлар билан бирикиб, пастроқдаги ёиш ўчоғига йўналади ва бу ерда буғланиб, яна хавонинг ўрнини эгаллайди. Бу билан ажралаётган тутун босими хонани совитади, босим ортиши хдсобига эса кислородли хавонинг кириш йўлини камайгиради. Бу ёнғинни ўчириш имкоши беради. Сув пуркаш йўли билан 120°С дан юқри хдроратларда чакраши мумкии бўлган ёнувчи суюқдикларни ўчиришда ҳам фойдаланиш мумкин.

Буғ ^{юэмца} ўчириш. Баъзи бир саноат корхоналарида жуда кўп миқдорда буғ хрсил бўлиши мумкин. Бундай корхоналарда ёнғин чиқкрн такдирда буғдан фойдаланиш макрадта мувофикдир.

Буғ билан ўчиришнинг асосий мохряш шуки, хоналарга юборилган буғ кислородга бой ҳавони сиқдб чиқариб, унинг ўрнини эгаллайди. Буғнинг ўт ўчириш самарадорлиги унинг маълум бир хонага юборилган миқдорига боғлиқ бўлади. Бунда буғ ёнаётган хонадаги асосий бўшлиқдарнинг хдммасини тўлдириб, кислородли ҳавони буғунлай сшдгё чикдриши керак. Буқда хрсил бўладиган орпжза вамлик ўт ўчиришнинг асосий воситаси бўла олмайди.

Буғ билан ўт ўчиришнинг мазмунини *кутшагича* тушунтириш мумкш. ёниш бўлайган хонага ьдкжа муддаг (5—10 минут) ичида кўп миқдорда, яъни у тўлгунча буғ юборипади ва тирк^плар иложи борича

беркшилади. Буғ хонани бутунпай 1?)ппаб, у ердаги кислородли ҳавони вдсман сикрб чш^ради, қолган қисмида, хонанинг ёнғин ва юборш1ган буғ хдсобига 85°C дан ортиқ исиб кегганлиги сабабли кислород миқдори 31 фоизга қрсқаради ва хонадаги кислород миқдори 15—16 фоизгакамаади.

Бу эса ёнғиннинг давом згаш имкониягини йў!?лади.

Ёнпгага қарши сув таъминош. Одатда ўг ўчириш учун ишлатшшдиган сув кагга босим осгада кучпи оқим сифатида алангаланаётган жойга юборилади. Бунинг учун етарли бўлган босимни шаҳар шароигида умумий шаҳар водопровод тармоқлари орқрли ҳосил қшшнади. Ёки бўлмаса баъзи бир ерларда маҳсус тайёрланган хрвуз ва идишлардан фойдаланиш мумкин. Саноат корхоналарида кўпинча ёнғин ўчириш учун водопровод тизимларини шаҳар шароигларида айрим ўгказиш макрадга мувофиқ эмас. Шунинг учун саноат мақсадларида ва ўт ўчиришда ичимлик сувлари водопроводларидан фойдалапилади. Пасг босимга мўлжалланган водопровод тизимидаги сув босими маъпум миқдордаги сувни ер юзасидан камида 10 м узокдикка отиши керак.

Юқори босимга мўлжалланган водопровод тизимида эса маълум миқдордаги сувни стволлар ёрдамида бинонинг энг юқрри нуқгасидан камида 10 м узокдикка отиб берюпи керак. Бундай вазифалар водопровод баюгарини етарли даражадаги бапандликка ўрнатиш билан ёки айрим хрпларда насослар ёрдамида бажарилади.

Саноат корхоналарида ўт ўчириш учун керак бўладиган сув миқдори саноат корхонасининг ёнғин тоифаси ва бу бинонинг ўтга чидамлилиқ даражасига ва унинг умумий хджмига караб белгиланади.

Машинасозлик саноат корхоналарида ёнғин ўчириш учун сувнинг миқдори 10 л/с дан 40 л/с бепгиланади.

Агар ёнғинни ўчиршп учун водопровод тизимидан сув олишнинг техник томондан мумкин бўлмаса (масалан, ичимлик сув ингичка водопровод қувурлари орқрли келтирилаётган бўлса), унда саноат корхонагйри худудида сув сақдовчи ^отэйлмалар ташкил к^динади. Бундай сув сақдовчи қурилмалардан ёнғин вақгида олинадиган сувнинг максимал миқдори 3 соатга егадиган бўлиши керак Ёнғинга қрриши куришж водопровод тизимлари айланма водопровод тизимига иккита сув 1^вури билан уланади. Ёнғинга қарши гидрантлар саноат корхонаси майдонида бир-биридан 100 м дан ортшд бўлмаган масофада жойлаштирилади, улар бино деворига ва кўчалар кесишган жойларга 5 м дан яқин бўлмаслиги керак.

Ёнғинга вдши водопровод ҳар вддай корхонада ўрнатилгапи шарт. Бинолари I ва II даражадаги баъзи ўтга чидамли консгрукциялардан қурилган Г ва Д тоифадаги саноат корхоналари бундан мусгасно.

Ёнғинга қарши водопроводлар бинолар ичида саноат макрадларида қурилган водопроводлар билан бирлаштирилиши мумкин.

Ёнғинни ичкари томонидан ўчиришга мўлжалланган водопроводлардаги сув миқдори, икки жойдан кучли оқим сифатида сув берилганда, хдр бири 2,5 л/с сув миқдорини таъминлай олиши керак.

Бунда сув босими сувни камида 6 м масофага егказиб бериши керак.

Ёнғин ўчириш энглари юмшоқ, тўқша материаллардан ишланган бўлади ва диаметри 51 ва 66 мм ққпиб тайёрланади. Уларнинг узунлиги 10 ва 20 м. Бино ичкарасида ўрнатилган ёнғинга қдрши гидрантлар ораши 10 ёки 20 метрли энглар ёрдамида ёнғинни ўчириш учун кучли сув оқши бинонинг энг баланд ва энг узок, нуқгасини иккала гидрант орқали сув пуркаш имкониятини берадиган қилиб ўрнатилади. Ичкарида ўрнатижан ёнғин кранлари пол юзасидан 1,35 м баландликда ўрнатилади.

Кўпик билан ўчириш. Кўпик хрсил ққпиш учун хдво зарраларини сув қобиғи билан ўраш, яъни ҳаво зарраларини сувга сингдириш керак.

Ишкррлар билан кислоталар аралашмасининг кимёвий реакцияси ёки сув билан кўпик хрсил қдлувчи модда ва қдво аралашмасини механик аралашгариш асосида кўпик хрсип қдлинади.

Кимёвий купик 80 фоиз карбонат ангидрид гази, 19 фоиз сув ва 0,3 фоиз кўпик ҳосил қдлувчи моддадан ташкил топади. Механик кўшқлар эса 90 фоиз ҳаво, 9,6 фоиз сув ва 0,44 фоиз кўпик хрсил қдлувчи моддадан иборат бўлади.

Қаттиқ моддапар ва асосан энгил алангаланувчи суюқдиклар ёниб кегганда кўшж билан ўчиршп яхпш иатижа беради. Чунки энгил алангаланувчи суюқпикпар солиштирма оғирлиги сувдан энгил ва уларни сув билан ўчириб бўлмайди.

Кўпик билан ўчиришнинг асосий хусусияти шуки, у энгил алангапанувчи сукжлик юзасини ёки қдттиқ, жисм юзасини юпка кўпик кавати билан қоплаб, ёнаётган модца билан ҳаводаги кислород ўртасида тўсиқ ҳосил қдпади. Бу тўсижринг мустақкамлиги кўпикнинг турғунлик хоссасига боғлиқ, бўлади. Кўпик тез апангаланувчи суюқликдан анча энгил бўлганлиги сабабли унинг юзасида мухофаза қрбиғи ташкил этади, бу қрбик суюқдик буғлари қосил бўлишига тўсқинлик қилади, шунингдек кислородни киритмайди. Агар кўпикнинг турғунлиги кам бўлса, унда суюқлик юзасида узилиш қосил бўлиши мумкин, яъни таранг тортилиб турган парда очилиб кетиши мумкин, бу эса, албатта, апангапанишнинг кайтадан бошланишига шароит яратади. Бундан ташқдри кўпикшшг иссиқдик ўтказиш хусусияти жуда паст бўлганлигидан, ёнаётган юзадан иссиқдикнинг суюқдик юзасига таъсир этишига тўсиқпик қдлади.

Химиявий кўпиклар асосан кўлда ипшатиладиган ўт ўчиргичларда кенг қўлланилади. Уларнинг муҳим ўрнатиладиган турлари хдм бор.

Механик кўпиклар эса 4—6 кўпик ҳосил қдлувчи куқунлар ёки аралашмаларнинг сув ва х^{во} билан аралаштирилиши х>1собига кўпик генераторлари, кўпик хрсил қдлиш стволларида кўпикка айлангириб фойдаланилади.

Ўчириш учун ишлатиладиган кўпикларнинг ўзига хос белгилари уларнинг турғунлиги ва кўшпс қосил қилиш даражасидир. Кўпик қосип қдлиш даражаси бу кўпикнинг уни хрсил қилиш учун сарфланадиган моддаларга нисбати х^{собланади}. Кўпик қосил ққлиш даражаси химиявий кўпиклар учун 5, механик кўпиклар учун 8—12 бўлшпи мумкин. Юқрри кўпирувчи механик кўпикларда бу миқдор 100 ва ундан катга бўлади.

Кўшишшг турғунлиги эса унинг катга ҳдрорада сўнмасдан. Маълум вақггача чидаш бериши қисобланади.

Карбонаткислоталарёрдамидаўтўчириш.

Корхоналарда факат қатгақ ёки суюқ модцаларгина эмас, балки электр курилмалари, станоклар ёки бошқд нарсалар ҳам ёниб кетипш мумкин. Маълумки юқорида айтиб ўтилган ўт ўчириш воснгаларини (яъни кўпик ёрдамида ва сув билан ўчириш) улар электр токини яхши ўтказганлиги сабабли электр курилмаларини ўчиршпда мутлакр ишлатиб бўлмайди. Чунки бунда ўт ўчирувчининг эпектр таъсирига тушиб крлиш қавфи бор. Шунинг учун бундай қолларда карбонат кислоталардан фойдаланилади. Маълумки, карбонат кислоталари (яъни CO_2) билан ўчиришнинг икки хил усули кўлланилади.

Биринчисида CO_2 тўлдирилган баллонлар ёнаетган хонага кириталади. CO_2 билан ўчирганда унинг захдрлилигини одсобга олиш керак, бу моддашшг 10 фоиз миқдорида нафас олиш ўлимга олиб кепади. Шунинг учун ундан фойдаланилганда махсус сигнал тизимлари бўлиши керак. Шунини айтиб ўтиш керакки, 1 л суюлтирилган карбонат кислотаси 506 л газга айланади. Иккинчи усулда CO_2 ўт ўчиргичларга тўлдирилади. Бундай ўт ўчиргичларнинг ОУ-2, ОУ-5, ОУ-8 турлари (9 .2-расм) кенг қўлланилади. Бу ўт ўчиргичларни ишлатишда унинг юкрри қисмига ўрнатилган вентил бураб очилади. Ўт ўчиргичга тўлдирилган суюлтирилган CO_2 босим остида унинг ички томонидан сикрб чикарила бошлайди. Суюлтирилган CO_2 нихрятда тезлик билан бурланиши ҳдсобига қорсимон массага айланади. Ниқоятда совук, бўлганлиги учун электр куришшаста йўналтирилганда уни ўраб совитади (унинг совуқиини 8 ГС атрофида бўлади) ва ҳаво ўтқазмаганлиги сабабли ўчиришга эришилади. Бу ўт ўчиргичларнинг сон ёд/рсатгичлари унинг ҳажмини билдиради. Саноатда 1фрбонат қ^слотали, замбилгалтакларга ўрнатилган 25,50 л ва ундан катга ҳажмдаги турлари ҳам мавжуд.

10-боб. Электр ҳавфсизлиги

10.1. Электр ҳавфсизлиги ҳақда умумий тушунчалар

Ҳаётда электр энергиясидан кенг кўламда фойдапаниш йўлга кўйилганлиги сабабли электр токи таъсирида рўй бериши мумкин бўлган бахтсиз ҳрдисапар ва улардан сақланиш муҳрм масалалар қаторига кириб бормоқда. Электр токи таъсирининг знг ҳавфли томони шундаки, бу ҳавфни олдинроқ сезиш имконияга йўқ,.

Шунинг учун ҳам элегар токи ҳавфига қарши ташкилий ва техник чора-тадбирлар белгипаш, тўсиқ воситалари билан таъминлаш, шахсий ва жамоа муҳофаза тизимларини ўрнаташ нихрятда муҳим.

Умуман электр токи таъсири факат бирпша биологик таъсир билан чегараланиб қрлмасдан, бажи электр ёйи таъсири, магнит майдони таъсири

ва статик электр таъсирларига бўлинадики, буларни билиш хдр бир киши учун керакли ва зарурий маълумотлар жумласига киради.

Электр токидан инсон организмида термик (яъни иссиқпик), элеуролигик ва биологик таъсир кузатилади.

Электр токининг термик таъсири инсон танасининг баъзи жойида куйиш, қрн томирлари, асаб ва хужайраларниш қизиши сифатида кузатилади. Электролитик таъсир эса, қрн таркибидаги ёки хужайралар таркибидаги тузларнинг парчаланиши натижасида қрннинг физик ва кимёвий хусусияларининг ўзгаришига олиб келадиган хрлат тушунилади. Бунда электр токи марказий асаб тизими ва юрак-қон тизимини кесиб ўтмасдан, тананинг баъзи бир қрсларигагина таъсир кўрсатиши мумкин.

Электр токининг биологик таъсири - бу тирик организм учун хос бўлган хусусият хдсобланади. Бу таъсир натижасида мускулларнинг кескин ққскдриши туфайли инсон организмидаги тўффик хужайралар тўлқнланади, бунда асосан организмдаги биоэлектрик жараёнлар бузилади. Яъни инсон организми асосан биоэлектрик тоқлар ёрдамида бошқэрилади. Ташқи муҳитдан юқрри кучланишдаги электр токининг таъсири натижасида биотоклар режими бузилади ва оқрбатда инсон организмида ток уриш қолати вужудга келади. Яъни бошқарилмай қолган организмда хаёт фаолиятининг баъзи бир функциялари бажарилмай қолади:

- нафас олишнинг ёмондашуви;
- қон айланиш тизимининг ишламай қолиши ва х,к.

Электр тоқшнинг инсон организмига таъсирининг хилма-хиллигидан келиб чикрб, уни икки гуруҳга бўлиб қараш мумкин: -электр таъсири ва ток уриши.

Элеюр таъсири натижасида куйиб қолиш, электр белгилари хрсил бўлиши, терининг металлашиб қолиши хрлларини кўрсатиш мумкин. Элеюр

таъсиридан куйиш, асосан организм билан электр ўтказгичи ўртасида вольта ёйи ҳосил бўлганда содир бўлади. Электр ўтказгичдаги кучланишнинг таъсирига кдраб бундай куйиш турлича бўлиши мумкин. Енгил куйиш фаврт яллиғланиш билан чегараланади, ўртача оғирликдаги куйишда пуфакчалар хрсил бўлади ва оғир куйишда хужайра ва терилар кўмирга айланиб, оғир асоратларга олиб келиши мумкин. Электр белгилари —бу терининг усгки қисмида аниқ кулранг ёки оч-сарғиш рангли 1—5 мм диаметрдаги белги пайдо бўлиши билан ифодаланади. Бундай белпшар одатда хавфли эмас. Терининг мегаллашиб қрлишида, одатда, эриб майда заррачаларга парчаланиб кетган металл тери ичига кириб қрлади. Бу қолат ҳам электр ёйи қосил бўлганда рўй беради. Маълум вақг ўтгандан кейин бу тери кўчиб тушиб кетади ва $x < 7ч$ кандай асорат қрлдирмайди.

Электр уриши (ёки ток уриши деб ҳам юритилади) тўрт даражага бўлиб каралади.

I мускуллар кескин қрқариши натижасида одам ток таъсиридан чиқиб кетади ва хушини йуқотмайди.

II мускуллар кескин қисқариши натижасида одам ҳушини йўқртади, аммо юрак ва нафас олиш фаолияти ишлаб тур ад и.

III ҳушини йўқртиб, нафас олшп тизими ёки юрак уриши тухтаб қолади.

IV клиник ўлим ҳрпати, бунда инсонда кеч кандай ҳаёг аломатлари кўринмай қрлади.

Клиник ўлим ҳрлати бу ҳаёт бтзлан ўлим оралиғи бўлиб, маълум вақггача инсон ички имкониятлар қисобига яшаб туради. Бу вафда унда қаёт белгилари: яъни нафас олиш, қон айланиш бўлмади, ташқн таъсирларга фарқсиз бўлади, оғриқ сезмайди, кўз корачиғи кенгаяди ва ёруғликни сезмайди. Аммо бу даврда хдли ундаги ҳаёт бутунлай сўнмаган, хужайраларда маълум модда алмашинув жараёнлари давом этади ва бу организмнинг минимал ҳаёг фаолиятини давом этгиришига етарли бўлади. Шунинг учун ташқр таъсир натижасида ҳаёт фаолиетини йўқртган организмнинг баъзи бир қисмларини тиклаш натижасида уни хдётга кдйтариш имконияти бор. Клиник ўлим қолати 5—8 минут давом этади. Ҳеч кдндай ёрдам бўлмаган тақдирда энг олдин бош мия қрбиғидаги хужайрапар парчаланади ва клиник ўлим ҳрлати биологик ўлим холатига ўтади.

Биопогш ўлим — кэйтариб бўлмайдиган жараён бўлиб, организмдаги биологик жараёнлар бутунлай тухташи билан тавсифланади, шунингдек организмдаги окрил парчаланади. Бу юшник ўлим вақш тугагандан квйин рўй беради. Токнинг инсон организмга таъсири бир неча омилларга борлиц Асосий омиллардан бири инсонга ток таъсирининг давомлилиги, яъни одам ток таъсирида кэнча кўп қрлиб кетса, у шунча кўп зарарланади. Икюшчи омил сифатида одам организмнинг шахсий хусусиятлари ва шунингдек токнинг тури ва частогаси катта ўрин тутади.

Инсон организмнинг ток таъсирига маълум вдшилиги, шунингдек токнинг кучланиши маълум таъсир даражасини белгилақди, чунки инсон

организмининг қаршилиги ўзгармаган ҳ,олда, кучланиш кўпайиши натижасида организмдан оқиб ўтган ток микдори опшб кетади.

Инсон организмнинг қаршилиги тери қаршилиги ва ички органлар қаршиликлари йиғиндиси сифатида олинади.

Тери, асосан куруқ ва ўлик хужайраларнинг қаттиқ қатламларидан ташкил топганлиги сабабли катга қаршиликка эга ва у умуман инсон организмнинг қаршштгини ифодалайди.

Организм ички органларининг қаршилиги унча катга эмас. Одамнинг куруқ зарарланмаган териси 2000 дан 20000 Ом гача ва ундан юқрри қаршиликка эга бўлгани ҳрлда, намланган, зарарланган тери қаршшлиги 40— 5000 Ом 1фршиликка эга бўлади ва бу хедштлик инсон ички аъзолари қаршилигига тенг ҳрсобланади. Умуман техник ҳрсоблар учун инсон организми қаршилиги 1000 Ом деб кдбул дашнган.

Инсон организми орқали оқиб ўтган токнинг микдори унинг асоратини белгилайди, яъни овдгё ўтган ток қанча катга бўлса, ушшг асорати ҳам шунча катга бўлади.

Инсон организми орқали 50 Гц ли саноат элестр токишиг 0,6—1,5 мА 01916 ўгса, буни у сезади ва бу миқдордаги ток сезиш чегарасидаги электр токи деб атапади.

Агар инсон организмдан оқрб ўтган токнинг миқдори 10—15 мА га етса, унда организмцаги мускуллар тартибсиз қрсқариб, инсон ўз организми қисмларини бошқариш қрбилиятидан маҳрум бўлади, яъни электр токи бўлган симни ушлаб турган бўлса, панжаларини оча олмайди, шунингдек унга таъсир кўрсатаёган электр симини олиб ташлай олмайди. Бундай ток чегара миқдордаги ушлаб қрлувчи ток дейилади.

Ток миқдори 25—50 мА га етса, унда ток таъсири кўкрак қафасига таъсир кўрсатади, бунинг натижасида вафас алиш қийинлашади. Ток таъсири узоқ вақт давом этса, яъни бир неча минутга чўзилса, унда нафас олишнинг тўхтаб қолиши натижасида одам ўлиши мумкин. Ток миқдори 100 мА ва ундан ортиқ бўлса, бундай ток юрак мускулларига таъсир кўрсагади ва юракнинг ишлаш таритиби бузилади, натижада қрн айланши тизими бутунпай ишдан чиедци ва бу ҳопат ҳам ўлимга олиб келади.

Инсон организми орқали оқиб ўтган токнинг давомлилиги ҳам алоҳида ахамиятга эга, чунки ток таъсири узоқ давом этса, унда инсон организмнинг ток ўтказувчанлиги орта боради ва токнинг зарарли таъсири организмда йиғила борипга натижасида асорат оғирлаша боради.

Токнинг тури ва часгогаси ҳам зарарли таъсир кўрсатшвда муҳвм ахамият касб этади. Энг зарарли ток 20—100 Гц атрофидаги элегар токи ҳисобланади. Чаеютаси 20 Гц дан кичик ва 100 Гц дан катга токларнинг таъсир даражаси камаяди. Катга частотадаги электр токларида ток уриш бўлмайди, лекин куйдириши мумкин.

Агар ток ўзгармас бўлса, унда токнинг сезиш чегарасидаги миқдори 6—7 мА, ушлаб қрлувчи чегара миқдори 50—70 мА, ярим секунд давомида юрак фаолиятини ишдан чиқариши мумкин бўлган миқдори 300 мА гача ортади.

10. 2. Электр токи таъсирига тушган кишиги биринчи ёрдам курсапп

Элегар токи таъсирига тушган кишига тиббиёт ходими келгунга қадар кўрсатиладиган ёрдамни икки қрсмга бўлиб қрралади:

- 1) ток таъсиридан қугарриш;
- 2) биринчи ёрдам кўрсатиш.

Ток таъсиридан қугаэзиш ўз навбатида бир неча хил бўлиш мумкин. Энг осон ва қулай усули бу электр қурилмасининг ўша қисмига келаётган токни ўчиришдир.

Агар бунинг иложи бўлмаса (масалан, ўчириш қурилмаси узокда бўлса), унда ток қучлашши 1000 В дан кўп бўлмаган элестр қурилмаларида электр симларини сони ёгочли бўлган болталар билан кесиш ёки зарарланган ки-пшнинг қийими қуруқ бўлса, унинг қийимидан тортиб ток таъсиридан ^угказиб қрпиш мумкин. Агар электр токининг қучланиши 1000 В дан ортиқ бўлса, унда дизлектрик қўлқоп ва электр х^шоёси (изоляцияси) мустаҳкам бўлган элетпр асбобларидан фойдаланиш керак.

Элекгр таъсирига тушган кишига биринчи ёрдам кўрсатиш унинг хрлатига қараб белгиланади. Агар таъсирланган киши ҳушини йўлғатмаган бўлса, унинг тинчлигини таъминлаб, тиббиёғ ходими келишини кутиш ёки тезда лаволаш муассасасига олиб бориш зарур.

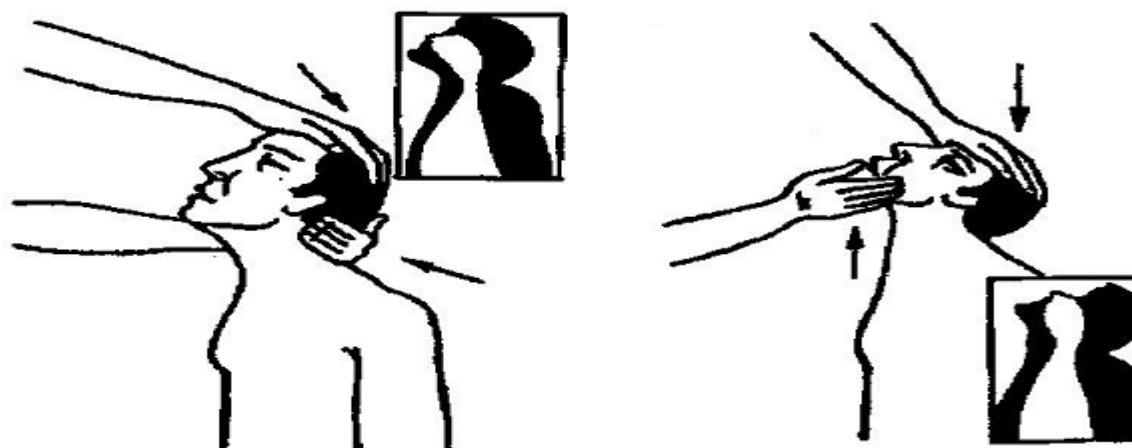
Агар ток таъсирида ҳушини йўқотган, аммо нафас олиши ва юрак тизими ипшаотан бўлса, уни куруқ ва қулай жойга ётқизиш, камари ва ёксини бўшатип ва соф ҳдво келиниши таъминлаш зарур. Нашатир спирта ҳдшгатиш, юзига сув пуркаш, танасини ва аъллари ипплаш яхпш натижа беради.

Агар жароҳатланган кишининг нафас ошши кдйинлашса, 1флпфаш хрлати бўлса, аммо юрак уриш риши нисбатан яхпш бўлса, унда бу кишига сунъий нафас олдириш зарур.

Клиник ўлим хрлати юз берган тақдирда сунъий нафас олдириш билан бир қаторда юракни усгки томоқдан уқалаш ва эзган хрпда ҳаракатга келтириш

Сунъий нафас олдириш жароҳатланган кишини ток таъсиридан куткэзиб олиш, унинг хрлатини аниқдаш биланоқ. бошланиши керак. Сунъий нафас олдириш "оғиздан оғизга" деб аталувчи усул билан, яъни ёрдам кўрсатувчи кипш ўз ўпкасини ҳдвога тўлдириб, жароҳатланган киши оғш оркали унш]г ўпкасига бу ҳавони ҳайдади. Одам ўпкасидан чиққан ҳаво, иккинчи одам ўпкаси ишлаши учун егарли миқдорда кислородга эга бўлиши аниқданган. Бу усулда жароҳдгланган киши чалқанча ёп^пилади, оғзи очиб тозаланади, ҳаво ўгаш йўлини очиш учун бошини бир кўли билан пешона аралаш кўтарилади, иккинчи қўл билан даҳанидан тортиб, даҳанини бўйни билан тахминан бир чизикда келтирилади (10.1. -расм). Шундан кейин кўкрак кафасини тўлдириб нафас олиб, куч билан бу хрвони жароҳдтланпш киши оғзи орқдди пуфланади. Бунда ёрдам кўрсатаёгган киши оғзи билан, жароҳатланган кишининг оғзини бутунлай беркитипга ва юзи ёки паажалари ёрдамида унинг бурнини беркитиш керак (10.2. -расм).

10.2. расм

10.1. расм

Шундан кейин ёрдам кўрсатувчи бошини кўтариб, яна ўпкасини хавога тўддиради. Бу вақгда жароҳэтланган киши камкуч хрцца равишда нафас чикрзади.

Бир дакикэ вақгда тахминан 10—12 марта пуфлашни дока, дастрўмол ва кувурчасимон асбаб оркшли хдм бажариш мумкин. Агар жароҳдтланган киши мустакдп нафас олипшни тиклаган тақдирда хдм, сунъий нафас олдиришни бемор ўзига келгунча давом этгарилади.

Юракни ташқаридан массаж кдлиш жароқатланган киши организмидаги қон айланишни сунъий равишда тикпаб туриш мав^адида амалга опшрилади.

Қррин бўпшиғидан кўкрак «рфасига ўтгандан кейин 2 бармоқ юқридан тана уқдпаниб (массаж) қилинадиган жойни белгилаб, 1ўлни бир-бири устига туғри бурчак шаклида кўйиб, жароҳатланган кшшпшнг кўкрак қафаси тана оғирлиги бипан 15—25 кг миқдордаги куч бипан босипади.

Босиш секундига 1 марта кескин куч билан бўлиши керак. Бунда кўкрак қафаси ичкарига қараб 3—4 см пасайиши керак ва бу юрак уриши хдракатига мослаб давом этгарилади.

Таиани уқдлаш орқали сунъий нафас олдириш билан биргаликда олиб борилшш керак. Агар ёрдам кўрсатаёгпш киши бир ўзи бўлса, ҳар икки марта пуфлагайдан кейин 15 марта кўкрак кдфасини босиши керак. Жароҳатланган кишининг юрак уриши мусгақрл бўлганлигини унинг

пульсини текшириб билинади. Бунинг учун юқоридаги вазифаларни 2—3 секундга тўхтатиб, томир уриши синаб кўрилади.

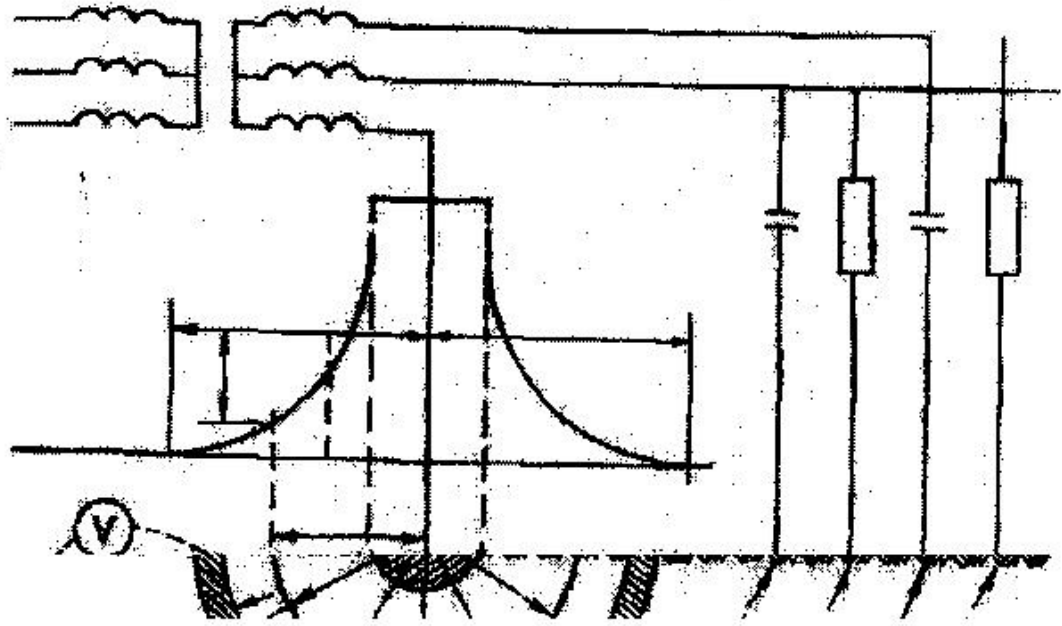
10.3. Токтаъсиригатушибқрлишхусусияглари

Агар элеюгр кучланиши остида бўлган электр ўтказгичнинг бир учи ерга тегиб турса, унда элеюр токи ерга ойдгё ўга бопшайди. Бундай хрлат тасодифий ёки мақсадли бўлиши мумкин. Мақрадли бўлган токнинг оқиб ўтапшни ерга улаш ёки электрод деб аталади.

Элеюгр токи ерга *ожрб* ўтиши натижасида ўтказгичда электр потешшалининг кескин камайиши кузатилади. Агар умумий кучланиш потенциали ϕ_3 (В), оқиб ўтаётган ток кучининг миқдори I_3 (А) бўлса, унда бу ток ўз йўлида учраган қаршнлиги K_3 (Ом) бўлади ва улар ўртасидаги боғланишни 1фйидагича ифодалаш мумкин: $\langle P, =N_3$

Бундай боғланиш эпектр курилмасида электр потвнциапини камайтиргани билан, уланган ер юзасида токнинг оқ#б ўтиШидан хрсил бўлган потенциал ҳаёт учун янгидан хавф туғдиради.

Погенциапларни ер юзаси бўйлаб тарқалиш тавсифини кўриб чик^миз. Бунда потенциаллар ерга бевосита тегиб турган нуқгада максимал миқдорда бўлади. Ток тарқрилиш қрнуниятига асосан электр потенциали чексиз масофага тарқалиши керак. Лекин амалда бу тарқалиш 20 м радиус атрофида бўлади. Бу хрлапш кузатиш учун ерга улагич сифатида оддий, п, (м) радиуспи ярим шарни қ^бул қрламиз (10.3-расм).

Масалани соддалаштириш мақсадида ер юзасини бир хил жинсдан ва солишгирма кэршилиги ρ (Ом.м) деб крбул қиламиз. Бу ҳрлда электр токи ер юзаси бўйлаб ярим шар кўринишида таркала бошлайди ва ерга улагичдан X масофадаги электр токигашиг зичлиги (A/M^2) куйидагича аниқданади:

$$\delta = 1/z/\tau k^2$$

Ернинг так оқрб ўгипш мумкин бўлган ҳажмқда элеюр 01916 ўгиш майдони ҳрсип бўлади.

Доимий элеюгр токида, шунингдек саноат частотасидаги (50Гц) ўзгарувчан токпарда бир хил муэдггда таргфлаёгган электр токнинг стационар электр майдони бор деб крраш мумкин. Уни бу майдоннинг кучланиш $E(V/m)$ ток зичлиги δ (АЛг) билан $\delta = E/\rho$ нисбатан боғланган ва бу Ом крнуншшиг дифференциал формада кўриншпини ташкил қилади. Бунга асосланиб шу майдондаги хоҳдаган нуқгани, масалан, A нуқгасининг потенциалини аниқпаш осон.

Бунда инсон организми оркали окдб ўгган ток кучи куйидагича крсобланади:

$$I = C_1/1,73K, = 380L,73 \cdot 1000 = 0,3A = 300 \text{ мК}$$

Кўршшб турибдики, бундай ҳрлларда элеюр ўпсазгичларнинг \имоя крбиғи, шунингдек, одам турган поп, унш!г оёқ, кийимининг каршилиги ҳам ёрдам бермайди.

Бундай электр токи ҳрёт учун хавфли бўлиб, ўлимга олиб келади. Кўриб ўгалган иккала ҳрлатдаги электр токига тушиб қолиш назарий жихатдан тўғри бўлиб, хдёгда кам учрайди.

Одам асосан электр токи таъсирига электр к^рилмаларида ишлаётган вақгда бирор-бир сабаб натижасида электр курилмани электр билан таъминлаётган эпеюгр симларининг хдмояси емирилиши ёки электр курилмасини ҳаракатга келгараётган ички электр ўрамларини ташкил қилган электр ўтказгичларнинг муҳрфаза қобикдари емирилганда электр курилмаси танасига ток ўпйзиб юбориши натижасида тушиб қолади. Бунда злекгр курилмасининг танаси злекгр курилмасини ишлатаётган кипш унга тегшшпш билан худди бир фазали ток уриши сингари жароҳатланити рўй беради. Буцдай жаретфтловчи элеир токининг миқцори хдм $I = C_1/K_T$ формула оркали аниқпа-нади.

10.4. Электр токқдан жароҳатланиш сабаблари ва асосий муҳрфазавоситалари

Электр токи таъсиридан жароҳатланишнинг асосий сабаблари куйидагилардир:

1) кучланиш остида бўлган элеюр тармоқлари ёки электр ўшазгичларга тегиб кетиш ёки хавф туғдирувчи масофага яқднлапшш;

2) электр курилмалари асбоб-ускуналарининг устки металл сиртлари ва крпқрқдарида электр ўтказгичларшиг муҳрфаза қобикпари шикастланиши натижасида элегар кучпаниши ҳрсип бўлиши;

3) электр токини ўчириб, таъмир ишларини бажараётган вақтда тасодифан электр токини улаб юбориш;

4) ер юзасига узшшб тушган апетр ўтказгичи ер юзаси бўйлаб электр токини тарқатаётган — ток потенциаллари айирмаси ҳрсил бўлган минтакага билмай кириб крлиш натижасида кадам кучланишлар таъсирига тушиб крлша.

Электр токидан жароҳатланишни олдини олишга каратилган асосий чора-тадбирлар куйидагилардир:

1) кучланиш остида бўлган ўпсазгичларни кўл етмайдиган к^{либ}

2) электр тармоқдарини айрим жойлапггариш;

3) электр курилмалари танасида электр токининг ҳрсил бўлишига карши чора-тадбирлар белгилаш:

а) кам кучланишга эга бўлган электр манбаларидан фойдаланиш;

б) икки каватли муҳрфаза қобикдари бшан таъминлаш;

в) погенциалларни тенглаштириш;

г) ерга улаб муҳрфазалаш;

д) ноль симига улаб муҳрфазапаш;

е) муҳрфаза ўчириш курилмалари.

4) махсус электр муҳрфазалаш тизимларидан фойдаланиш;

5) электр курилмаларини хавфсиз ишлатшп ташкилий чора-тадбирларини кўллаш.

Кучланиш остида бўлган электр ўтказгичларини кўл етмайдиган кқлиб бажаришда ток ўтказгичпарини муқофаза қобикдари билан таъминлаш, уларни бўй етмайдиган балацдликларга ўрнатиш, шунингдек ўтказгичларни тўсиқ восигалари билан таъминлаш керак.

Электр тармоқпарини айрим жойлаштириш деганда электр тармоқларини ўзаро трансформатор ёрдамида тармоқдарга бўлиб юбориш тушунилади. Бушгаг натижасида ажратилган тармоқдар катта муҳрфаза изоляцияси кдршилигига эга бўлади, шунинг учун ўтказгичларнинг ерга нисбатан сиғими кичкина бўлганлига хавфсизликни таъминлашда муҳим роль ўйнайди.

10.5. Электр курилмаларида кўлланиладиган шахсий муҳрфаза

Элеюгр курилмаларида ишлаётганлар учун муҳрфаза воситаларини санаб ўтдик. Бу восигаларнинг энг мукамал кқлиб бажарилганлари зфм баъзи қолларда элеюгр хавфсизлигини барибир тўла таъминлай олмайди. Масалан, электр ўтказгични мусгах^{сам} ток ўпсазмайдиган муҳрфаза қобикдари билан жихрзланмаса бундай ўтказгичлар якднида ишлаётган кишилар учун электр хавфи аник, Шунингдек, баъзи бир ишларни электр токини учирмаган ҳрлда бажаришга тўғри келади, бунда электр асбобларининг туп^{иларини} муҳрфазалаш талаб кқлинади, шушшгдек, баъзи бир ҳрлларда электр

тармоқларида электр кучланишини узиб, ремонт ишларини бажариш керак бўлади. Бундай пайтларда тўсатдан билмасдан токка улаб юбориш қоллари тузатиб бўлмайдиган хавфли вазиятларга олиб келади.

Юқорида сашб ўталган ҳроатларнинг ҳдр бири ўзига яраша муҳрфаза восигаларини ёки муҳрфаза асбобларини ёки бу хавфни аниқдаш учун ишлатиладиган муҳрфазаланган асбоблардан фойдаланишга тўғри келади. Му-ҳрфаза аслахалари шартли равишда уч турга бўлинади: муҳрфаза қобикди, тўсик, ва сакдовчи восшалар. Электрдан сакдовчи муҳрфаза қобикли воситаларни асосан икки турга бўлиб ўрганилади:

- 1) асосий муҳрфаза восигалари;
- 2) ёрдамчи муҳрфаза воситалари.

Асосий муҳрфаза қобикли восигапарга узоқ вақт электр кучланшлари таъсирида ишлаши мумкин бўлган ва электр кучланишидан муҳрфаза қрилиш қобилятига эга бўлган восигалар киради. Улар билан электр кучланишига эга бўлган ўтказгичларда электрнинг узмасдан ишлашга рухсат этилади. Бундай воситаларга резинадан қилинган кўлқршгар, дастаси муҳрфаза қобиклари билан жшрзланган электр асбоблари, муҳрфазаланган штангалар, электр ўлчаш асбоблари, шуниингдек муҳрфазаланган кучланшши ўлчаш асбоблари киригилади.

Электр токидан муҳрфаза қдаувчи ёрдамчи восигаларга ўзи етарли қдршиликка эга бўлмаган ва шунинг учун айрим ҳрлда электр токидан ҳдрмоя қила олмайдиган, лекин элегар таъсирини қдсман камайтириш имкониятига эга бўлган воситапар киради. Улар асосий воиталарга қўпшмча равишда уларшиг муҳрфаза қрбилятини ошириш учун ҳгомат қ^шади. Ёрдамчи муҳрфаза восигаларига диэлектрик калишлар, гиламчалар, оёқ осшга қўйиладиган куруқ тахтадан қилинган тагликлар ва бошқалар киради.

Тўсик муҳрфаза воситалари электр токи таъсиридан вақгинча тўсиш йўли билан муҳрфаза қдлади, масалан, панжара сифатидаги тўсикпар, клетеалар, шунингдек ток тақсимлагич шкафлар ва бошқдлар. Баъзи ҳрлларда эса вақгинча огоҳдантирувчи плакатлар осиб қўйилади, вақгинча электр асбобларини ерга улаб муқофазалаш ҳам мумкин.

Бундан ташқари электр таъминоти баланд стапбаларда ва чуқур ер ости кабеллари орқали амалга оширилади. Булар ҳам ўз навбатида тўсик воситалари

Сакдовчи муҳрфаза восигалари ишчиларни нур, иссиқлик ва механик жарохатлардан шахсан сакдаш вазифасини бажаради. Буларга муҳрфаза кўзойнақлари, противо-газлар, махсус қўлқоплар киради.

Иловалар Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 11 мартдаги 133 - сон қарорига 3-ИЛОВА

МЕҲҚАТ КОДЕКСИНИНГ 79 - МОДЦАСИДА НАЗАРДА ТУТИЛГАН ҚДРИНДОШ- УРУҒЛАРНИНГ, АГАР УЛАРНИНГ ХИЗМАТЛАРИ УЛАРДАН БИРИНИНГ БОШҚАСИГА БЕВОСИТА БЎЙСУНИШИ ЁКИ НАЗОРАТИ ОСТИДА БЎЛИШИ БИЛАН ЮҒЛИҚ БЎЛСА, БИРГА ХИЗМАТ ҚДЛИШЛАРИНИ ЧЕКЛАШ ҚОЙДАЛАРИДАН ИСТИСНО ЭТИЛИШИ МУМКИН БЎЛГАН ХОДИМЛАРИ

РЎЙХАТИ

1. Хориждаги диппоматик хизмат ходимлари.
2. Давлат қшштоқ хўжалиги корхоналари ва ташкилотлари, шунингдек, вдишоқ жойлардаги «дшшоқ хўжалиги бўйича илмий-тадалкрғ муассасапаридида ишловчи кишлокхўжалиги мутахассислари.
3. Темир йўл транспортининг тармоқ корхоналари ходимлари, шунингдек, "Ўзбекистон темир йўллари" давлат-хлссадорлик компаниясининг йўл қурилиш-монтаж ва темирйўлларнинг ихтисослаштирилган трестларининг қуршшш-монтаж ва кўриксозлик поездлари, механизанияпашган копонналари ва бошка хдракатланувчи тузилмаларнинг ходимлари, бу корхона ва ташкипотларнинг бош хдгсобчилари ва ғвзначиларидан ташқари.
4. Алоеддан фойдаланиш корхоналари ва ташкипотлари ходимлари.
5. Соғлиқни саққаш даволаш-профилактика ва санитария-профилактика муассасаларининг пшфокорлари.
6. Барча ўқув ва тарбия муассасаларидаги педагог ходимлар, ўқитувчилар, библиографлар ва кутубхоначилар.
7. Театрлар, бадий жамоалар ва студияпарнинг артистлари, рассомлари ва мусикдчилари.
8. Илмий муассасалар ходимлари, шунингдек, сейсмик станциялар ходимлари.
9. Гидрометеорология бош бошқдрмаси тармоқ ташкипотларининг ходимлари.
10. Дала геология экспедициялари, бўлинмалари ва жойлардаги ходимлари.
11. Қршлок жойларда ишпайдиган ўрмон ва сув хўжалиги мутахассислари, халқ таълими ходимлари, тиббиёғ ходимлари, маданий-маърифий муассасалар ходимлари.
12. Умумий фойдаланишдаги автомобил йўлларидан фойдаланшшш амалга оширувчи йўл ташкилотларининг ходимлари, бу ташкилотларнинг бош хдсобчилари ва ғазначиларидан ташқари.
13. Қурилиш-монгаж ва кўприксозлик вдиш поездлари, механизациялашган копонналар ва бошқр кўчма махсус қурилиш тузилмаларининг ходимлари, бу ташкилотларнинг бош хдсобчилари ва ғазначиларидан тапшдзи
14. Дарё флоти кемаларининг сузувчи таркиби ходимлари хрмда дарё транспоргидан фойдаланиш корхоналари ва ташкилотлари ходимлари, бу ташкилотларнинг бош хдсобчилари ва ғазначиларццан ташқари.
15. Магистрал 1увурлар қуршшши ҳамда нефт ва газ конларини тартибга келтиришни амалга оширувчи қуршшш, қурилиш-монгаж ва бошқр ихтисосладггирилган бошқарма ва жойлариинг ходимлари, бу ташкилотларнинг бош хдсобчилари ва ғазначиларидан ташқари.

16. Хдвза ва кўлпардаги балиқчилик хўжаликлари, балиқчилик заводлари. балиқарга увулдирик сочиш ва уларни ўсгариш хўжаликлари х^мда балиқдарни озикпангирадиган жойларнинг ходимлари, бу корхоналарнинг бош хдеобчилари ва газначиларидан гашкдри.

Вазирлар Махдамасининг 1997 йип 11 мартдаги 133-сон кррорига 4-ИЛОВА АЛОҲИДА ТУСГА ЭГА БЎЛГАН ИШЛАРДАГИ ҚИСҚАРТИРИЛГАН ИШ КУНИ БЕЛГИЛАНАДИГАН ХОДШЛАР ҒЎЙХАТИ I. СОҒЛИҚНИ САКЛАШП ВА ИЖТИМОИЙ ТАЪМИНОТ

1. Амбулатория-поликлиника муассасапарининг (полиюшникапар, амбулаториялар, диспансерлар, тиббий хоналар, станциялар, бўлимлар ва хоналар) касапларнинг бугунлай амбулатория кабулвда бақд бўлган шифокорлари;

2. Тиббий-мехдат эксперт комиссиялари (ТМЭК) ва тибби-маслахат комиссиялари (ГМК) нинг шифокорлари;

3. Поликлиникаларнинг стоматолог-шифокорлари, тиш шифокорлари ва тиш протезчи шифокорлари;

4. Бугун иш вақги давомида 200 ватгдан баланд *увватдаги ультрақцскатўлк^шли частотадаги тиббиёг генераторлари (УҚГЧ)да ишлайдиган шифокорлар ва ўрта тоифа тиббиёт ходимлари;

5. Анестезиологня-реанимация бўлимлари (гурухдггри) ҳамда реанимация ва интенсив терапия палаталарининг шифокори, ўрта ва кичик тиббий ходимлар (шифокор лаборанг ва лаборангдан ташқари)

II. ХАЛҚ ТАЪЛИМИ, ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ХМЛДк ПЕДАГОГ ХОДИМЛАР

6. 1 - 4 синфлар ўқ^пувчипари, мактаблар, барча тур ва номдаги макгаб-ингернатларнинг ўк(пувчи-логопедлари, ўк^пувчи-дефектлогиари; гимназшпгар, лицейларшшгўкқгувчилари, логопедлик хоналари мудирлари

7. Барча тур ва номдага макгаблар, макгаб- ингернатларнинг 5-11(12) синфлари ўцпувчилари, гимназиялар, лицейлар-макгаблараро ўкув шплаб чикариш комбинатларининг ўкқгувчилари; ўрта хунар-техника билим юртларининг умумгаълим фанлари ўвдпувчилари;

8. ^нар^гвхника таълими ўбув юртларининг ўч«увчи ларийилига 640 соат

9. Ўрта махсус ўаув юртлари, кашгежларнинг барча ихгасосликлари ўк^пувчилари йилига 720 соат

10. Педагогика колпежлари ўк^пувчишири; тўгараклар, секциялар, схудиялар ва дарсдан талжари хдмда мактабдан ташқари ишларнинг бошка шакллари рахбарлари; чет тили, стенография, компьютерда ўк]итиш курслари ўк^пувчилари; макгаблараро компьютер марказлари ўк^пувчипари; ўк^ттиш мудцага беш йил бўлган умумий мусивдш, бадий, хореография таълими мактабларининг 3-5 синфи ўк^пувчилари; ўқцш мудцаш етги йип бўлган санъат мак-габлари (бопапар мусшдш ва бадий, хореография ва бошка макгаблар) нинг 5-7 сиифлари \$кцгувчилари; мусвдш ва бадий ўрта мактаб хдмда макгаб-интернатлар 1-11 синфларшшнг махсус фанпар ўкшувчилари; бопапар бадий мактаблари ва ўкртиш мудцати тўрт йил

бўлган умумий бадий таълим мактабларининг 1-4 синфлари ўқитувчилари; соғлиқни сақдаш ва ижтимоий таъминот муассасаларининг ўқитувчилари, ўқитувчи-дефектологлари ва логопедлари; умумтаълим мактабларининг бошланғич синфлари ва мактабгача тарбия муассасаларидаги чет тили бўйича машгулоғлар гуруҳлари ўқитувчилари;

11. Эшигаш хоналарининг ўқитувчи-дефектологлари, муассаса ходимлари рўйхатида боғчалар гуруҳига бу лавозим кўзда тутилган мактаб-интернатларнинг ўқитувчи-логопедлари; ўқитувчи дефектологлари; болалар боғчалари хдмда барча тур ва номдаги болалар уйлариининг ўқитувчи-дефектологлари ва ўқитувчи-логопедлари; ўчпиш муддаш беш йил бўлган умумий мусика, бадий, хореография таъпими мактабларининг 1-2 синфлари ўқитувчишири; ўқитиш муддати етти йил бўлган болалар мусика, бадий, хореография маънавлари 1-4 синфларининг ўқитувчилари; мусика раҳбарлари; боялар уйлариининг логопедлари; концертмейстерлар, аккомпаниаторлар ва маданият ташкилотчилари;

12. Жисмоний ёки ақлий ривожланишда камчилиги бўлган болалар ҳамда ўсмирлар учун махсус ўқитиш-тарбия муассасаларининг тарбиячилари;

13. Барча тур ва номдаги мактаб-интернатлар ва болалар уйлариининг, махсус хунар-техника коллежларининг қама тарбиячилари; мактаблар хузуридаги иштерналар, мактаб-интернатлар, барча тур ва номдаги болалар уйлари, куни узайгарилган мактаб гуруҳлар ва мусика тарбияланувчилар мактаблари, санатория-ўрмон мактаблари, алоқида тарбияга мукюж болалар ва ўсмирлар учун махсус мактаблар, соғлиқни сақдаш муассасалари, вояга ешаганлар учун кўчма дитиш-тарбия жойлари, тарбия-меҳнат колониялари, махсус хунар-техника коллежлари тарбиячилари; жисмоний тарбия йўриқлари, эшигиш хоналарининг йўриқчилари;

14. Барча тур ва номдаги болалар боғчалари хдмда мактабгача тарбия муассасалари, боғчалар уйлари, мактабдан ташқари муассасаларининг қатта тарбиячилари, тарбиячилари;

15. Сип касаллиқнинг ол ва тўхтаётган шакллари билан хасталанган ахдпиш ривожланишда камчилига бўлган ўқувчилар ва тарбияланувчилар ҳамда марказий асаб -газими рухсиз бузилган ҳолда шикастланган болалар учун ўқув тарбия муассасаларининг қатта тарбиячилари, ёрдамчи тарбиячилари;

16. Олий ўқув юртлири ходимларининг профессор-ўқувчиларлар таркиби Ш. ТЕЛЕВИДЕНИЕ ВА РАДИО ЭШТИРИШИ

17. Республика телевидениеси ва радиоэшигишириши суҳандони;

18. Випояг телевидениеси ва радиоэшигиришириши суҳандони;

19. Телевидение ва радиоэштиришлардаги овозрежиссери.

- АДАБИЁТГА** 1. Ўзбекистон Республикасининг
Конституцияси. Тошкент. «Ўзбекистон»
2. Ўзбекистон Республикасининг меҳнатни муҳрфаза қилиш
тўғрисидаги қонуни. Тошкент «Шарқ?». 1993 й.
3. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг биринчи
қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар. (Раҳмсиулов ҲА таҳрири остида).
«Иқтисодиёт ва эҳтиёт дунёси» нашриёт уйи,- Т.: 1997Й. 503 б.
4. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг иккинчи
қисмига шарҳлар. (Раҳмсиулов.ҲА таҳрири остида) «Иқтисодиёт ва эҳтиёт
дунёси» нашриёт уйи,-Т.:1998й.634б.
5. Ўзбекистон Республикасининг «Аҳоли иш билан таъминлаш
тўғрисидаги» қонуни Ўзбекистон Республикаси олий мажлисининг
ахборотномаси. Тошкент. 1995 й. б-сон.
6. Каримов И.А. «Ўзбекистон мустақил тараққий йўлида» Тошкент.
«Ўқувчи», 1994Й.
7. Каримов И.А. «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида, хавфсизликка
таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққий қилиш кафолатлари» Тошкент.
«Ўқувчи» 1997 й.
8. Каримов И.А. «Миллий давлатчилик, истиқбол мафқураси ва
хукумат маданияти тўғрисида.» Тошкент. «Ўзбекистон Республикаси ИИВ
Академияси», 1999Й.
9. Каримов И.А. Миллий истиқбол мафқураси- халқ эътиқоди ва
буюк келажакка ишончдир. Тошкент. «Ўқувчи», 2000 й.
10. Азимов Х.А. Курилишда меҳнат хавфсизлиги. Тошкент. «Фан»
1997 й.
12. Гольдварг, Шомирзаев Х.Х. Меҳнат муҳрфазаси ва ёнги иш
опдини олиш тадбирлари. Тошкент. «Ўқувчи» 1984 й.
13. Гасанов М.Ю., Сокопов Е.А. Ўзбекистон Республикасида меҳнат
шарҳомаси (қошрақ). Меҳнат шартномаси (қошрақ) тузиш, ўзгартириш ва
бекор қилиш тартибга солиш хусусидаги қонуннинг намуналари ва меъёрий
қўлланмалар. 3 китоб.-Т.Иқтисод ва эҳтиёт дунёси. Нашриёт уйи. 1996-416б.
14. Меҳнат, таълим, тарбия-баркамол авлод асоси. Мақолалар
тўплами. Сам вил. Хримики. Самаранд-2000.110б.
15. Огахонов М. Курилишда меҳнат муҳрфазаси ва хавфсизлик
техникаси. Тошкент «Меҳнат». 1991 й.
16. Пчелинцев и др. Охрана труда в строительстве. Москва 1991 г.
17. Ёрматов, Исамуҳаммедов Ё. Меҳнат муҳрфаза қилиш (Дарсик). -
Т.: «Ўзбекистон» 2002. - 384 б.

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
1 - боб. Ўзбекистон Республикасининг меҳрат қрнунчилигида меҳнат фаолияти хавфсизлиги.....	8
1.1. Меҳдатни муҳрфаза қилиш соқаси даги дав лат сиёсати... 8	
1.2. Меҳнат фаолияти хавфсизлигини таъминлаш.....!	9
1.3. Меҳнатни муҳофаза қилишга доир ҳуқуқдарни рўёбга чикррувчи кафолатлар.....	10
1.4. Меҳратни муҳофаза қдпиш назорати.....	13
1.5. Ўзбекистон Республикасининг Меҳрат Кодексида меҳрат муҳрфазаси хусусида.....	17
2 - боб. Меҳдатни муҳрфаза қилиш қрцалари ва йўриқвомалари..	22
2.1. Йўриқцома турлари.....	22
2.2. Жароҳатланиш, бахтсиз қодиса ва касб касалликлари.....	25
2.3. Касб касалликларини ўрганиш усуллари.....	28
2.4. Жароҳатланиш сабабларини тақлил қилиш.....	29
2.5. Меҳдатни муҳрфаза ққишнинг номенклатура чора-тадбирлари.	31
2.6. Хавфсизликтехникаси.....	32
3-боб. Меҳдатфаолиятихавфсизлигинитаъминлаш кафолатлари ва зарарлар ўрнини қрппаш.....	35
3.1. Меҳратфаолиятихавфсизлигинитаъминлаш кафолатлари.....	35
3.2. Ишдан маҳрум бўлган ҳолатда иж^имой кафолатлар.....	39
3.3. Маънавий зарарни қоплаш.....	41
3.4. Ижодий татиллар.....	44
4 -боб. Меҳрат фаолияти хавфсизлигини таъминлашда меҳрат шартномаси.....	47
4.1. Меҳратшартномаситушунчаси.....	47
4.2. Меҳрат шартномасининг зарур шартлари.....	48
4.3. Меҳрат шартномаси шакли.....	50
4.4. Ходимнинг ва иш берувчининг асосий бурчлари.....	53
4.5. Иш вақги ва ундан фойдаланиш.....	55
4.6. Меҳрат дафтарчаси.....	56
5 - боб. Меҳрат фаолияти хавфсизлигида меҳнат тарбияси.....	64
5.1. Меҳнаттарбиясивамаънавият.....	64
5.2. Касб-ҳунар ва меҳнат тарбияси.....	66
5.3. Меҳнат, чин инсоний қадрият тарозиси.....	68
5.4. Меҳрат ингизоми.....	70
5.5. Меҳнат бандлиги.....	71
5.6. Меҳнат самарадорлиги.....	74
5.7. Меҳ^ат учун рағбатлантириш.....	75
6 - боб. Иш жойи муҳдгининг об-ҳаво шароити.....	79
6.1. Инсон организмнинг ташқи муҳитга мослашуви.....	79
6.2. Ишлаб чиқариш микроқиммининг гигиена меъёрлари.....	82
6.3. Атмосфера таркибидаги чанглар.....	85
6.4. Иш жойидаги ҳаво муҳиғи.....	86

6.5. Хоналарни ёритиш.....	89
6.6. Хоналарни ёригиш усуллари.....	91
7 - боб. Шовк^шдан сакланиш.....	96
7.1. Шовкрнтўғрисида умумий тушунча.....	96
7.2. Шовкинга кдапи муҳофаза чора-тадбирлари.....	101
8 - боб. Тураржой маскани ва макони бунёдкорлигида меҳрат фаолияти ҳавфсизлиги.....	103
8.1. Бунёдкорликда ҳавфсизлик масалалари.....	103
8.2. Бунёдкорликда ишчи-хюматчилар маданиятава меҳнат ҳавфсизлигини бақолаш коэффициентлари.....	106
8.3. Бунёдкорликда санитария ва меҳрат гигиенаси.....	108
8.4. Меҳнат шараёнидаги ҳавфсизлиги учун жавобгарлик.....	109
9 - боб. Ёнғин ҳавфсизлиги.....	112
9.1. Ёнғин ҳавфсизлиги ҳақда умумий тушунчалар.....	112
9.2. Ёниш жараёни турлари.....';.....	113
9.3. Газсимон моддаларнинг ёниш ва портлаш хусусиятлари.....	117
9.4. Ўт ўчириш воситалари.....::.....	118
10-боб. Электр ҳавфсизлиги.....:/.....	124
10.1. Электр ҳавфсизлиги ҳақида умумий тушунчалар.....	124
10.2. Электр токи таъсирига тушган киши юги биринчи ёрдам кўрсатиш	127
10.3. Токи таъсирига тушиб қрлиш хусусиятлари.....	129
10.4. Электр токидан жароҳатланиш сабаблари ва асосий муҳофаза воситалари.....	131
10.5. Электр қурilmаларида қўлланиладиган шахсий муҳофаза воситалари.....	131
Иловалар.....	134
Адабиетлар.....	137
Мундарижа.....	138

Такрорлаш учун саволлар Мавзу 1.1

1. Ҳаёт фаолияти ҳавфсизлиги фани нимани ўргатади? Унинг вазифалари нималардан иборат?

2. Меҳнатни муҳофаза қилишнинг таърифини биласизми?

3. Меҳнатни муҳофаза қилиш илми қайси фанлар билан узвий боғлиқ?

Мавзу 1 боб

1. Меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат сиёсати деганда нимани тушунасан?

2. Мажбурий тиббий кўрик қандай ҳолларда ўтказилади?

3. Меҳнатни муҳофаза қилишнинг иазарий турлари? 4. Ўзбекистон Республикасининг меҳнат кодексида меҳнатни муҳофаза

• дашпнинг ёритилиши?

5. Ўйриқноманинг турларига таъриф беринг?

6. Жароҳатланиш, бахтсиз қодиса ва касб касаллиги нима?

7. Мехратни муҳофаза қилишнинг номеклатура чора-тадбирлари нималардан иборат?

8. Хавфсизлик техникасининг тартиб қоидаларини тушунтириб беринг?

9. Мехнат муҳофазасини молиявий таъминланшпининг манбаларини санаб беринг?

3 боб

1. Мехнат фаоляти хавфсизлигини таъминлашнинг кафолатлари нималардан иборат?

2. Ёшлар меқнати қандай кафолатланади?

3. Ижтимоий кафолатлар нима?

4. Маънавий зарар ўрни қандай қопланади?

5. Ижодий таътил кимларга берилади?

4 боб

1. Мехнат шартномаси бандларини санаб ўтинг?

2. Мехнат шартномасининг шакли.

3. Ходимнинг ва иш берувчининг асосий бурчлари?

4. Иш вақги ва ундан фойдаланиш?

5. Мехнат дафтарчасида қандай фикрлар расмийлаштирилади? **5.боб**

1. Мехнат тарбияси борасидаги алломаларнинг уғитларини айтиб беринг?

2. Мехнат, чин инсоний қадрият тарозиси деганда нимани тушунасиз?

3. Мехнат интизомини таърифлаб беринг?

4. Мехнат самарадорлигини оширишга қандай омиллар ижобий таъсир қилади?

5. Мехнат учун рағбатлантириш қандай амалга оширилади? **6 боб**

1. Иш жойи муҳдгининг об-хаво шароити қандай яхшиланади?

2. Инсон организми ташқи муҳитга қандай мослашади?

3. Ишлаб чиқариш микроклимининг гигиена меъёрларини айтиб беринг?

4. Атмосфера таркибидаги чанглар қандай пайдо бўлади?

5. Иш жойидиги хаво муҳити нималардан иборат?

6. Хоналарни ёритиш усуллари?

7 боб.

1. Шовқин тугрисида умумий тушунча беринг?

2. Шовқин қандай бирлик билан ўлчанади?

3. Шовқинга қаршга қандай муҳофаза чора-тадбирлари қўлланилади?

8 боб.

1. Бунёдкорликнинг хавфсизлик масалалари нимапардан иборат?

2. Мехнат муҳофазаси қандай омиллар билан бошқарилади?

3. Бунёдкорликқа ишчи-хизматчилар маданиятини шакллантириш.

4. Мехнат хавфсизлигини баҳолаш коэффициентини аниқлаб беринг?

5. Бунёдкорликда санитария ва мехнат гигиенаси? **9боб**

1. Ёнғин хавфсизлиги ҳаққа умумий тушунчалар?

2. Ёниш жараёни турлари? :

3. Газсимон моддаларнинг ёниш ва портлаш хусусиятлари?
4. Ўт учириш воситалари? Юбоб
 1. Элекгир хавсизлиги ҳдқида умумий тушунчалар?
 2. Элекгр токи урипш неча даражага бўлинади?
 3. Электир токи таъсирига тушган кишига биринчи ёрдам кўрсатшп?
 4. Ток таъсирига тушиб колшп хусусийтлари?
 5. Элекгр токвдан жарохатланиш сабаблари ва асосий муҳофаза воситалари?
 6. Электр қурилмаларида кўлланиладиган шахсий муҳофаза воситалари?